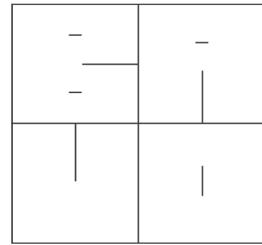

KONTEKSTI KULTURE

STUDIJE IZ HUMANISTIKE I UMJETNOSTI

BROJ II

DRUŠTVO
ZA
KULTURNI
RAZVOJ
BAUO

KONTEKSTI KULTURE | CONTEXTS of CULTURE
Studije iz humanistike i umjetnosti | Studies in Humanities and Arts

ISSN 3027-4222 | Štampano izdanje | Printed Edition
ISSN 3027-4818 | Elektronsko izdanje | Electronic Edition

Izdavač | Publisher

Društvo za kulturni razvoj „Bauo“ | Association for Cultural Development “Bauo”

Za izdavača | For the Publisher

Dušan Medin

Naučna redakcija | Scientific Editorial Board

Eđidio Ivetić (Italija), Dragana Radojičić (Srbija), Boris Kavur (Slovenija),
Martina Blečić Kavur (Slovenija), Tanja Petrović (Slovenija), Ljiljana Gavrilović (Srbija),
Koraljka Kuzman Šlogar (Hrvatska), Amra Sačić Beća (Bosna i Hercegovina),
Nenad Vujadinović (Crna Gora), Edin Jašarović (Crna Gora),
Zrinka Mileusnić (Slovenija), Branko Banović (Srbija)

Redakcija | Editorial Board

Stanka Janković Pivljanin | Dušan Medin | Jasmina Bajo | Milica Stanić Radonjić

Urednici | Editors

Dušan Medin | Stanka Janković Pivljanin

Objavljeno uz podršku Opštine Budva

Published with the support of the Municipality of Budva

KONTEKSTI KULTURE
STUDIJE IZ HUMANISTIKE I UMJETNOSTI

CONTEXTS *of* CULTURE
STUDIES IN HUMANITIES AND ARTS

II

PETROVAC NA MORU
MMXXIV

SADRŽAJ | CONTENT

Riječ urednika | 7 | *A Word from the Editors* | 10

TRAGOVIMA OTKRIĆA | TRACES of DISCOVERIES

Martina Blečić Kavur i Dušan Medin | *Izgubljene u prijevodima: sjekire albano-crnogorskog tipa s Kufina* | 15

Raško Ramadanski | Pečat Petra, zaštitnika i arhonta Srbije | 39

Zrinka Mileusnić | Materijalna kultura kao zrcalo međukulturalnosti XVI vijeka | 45

U OGLEDALU JEZIKA | IN the LINGUISTIC MIRROR

Pavle Pavlović | Poenkare, Vitgenštajn i Hilbertovo nasleđe: epistemološki konteksti | 57

Jelena Bašanović Čečović | Leksika crnogorskih narodnih govora kao značajan izvor građe za lingvokulturološka ispitivanja | 67

Gordana Ljubanović | Burna sociolingvistička noć: 23. septembar 1813. u *Dnevniku* don Antuna Kojovića | 77

NJEGOŠ: REFLEKSIJE | NJEGOŠ: REFLECTIONS

Dragan Đorđević | Poetika planine i Njegoševi idiomi | 97

Milijana Simonović | Slojevitost Njegoševog lirskog izraza u pesmi „Noć skuplja vijeka“ | 111

Dušan Medin | Stari grad Budva i njegova glavna (Njegoševa) ulica kroz vjekove | 121

PRIKAZI | REVIEWS

Stanka Janković Pivljanin | *Ex catharensia: kratak jezički vodič kroz istoriju Kotora* Ljiljane Kašćelan | 147

Uputstvo za autore | 151 | *Guidelines for the Authors* | 153

RIJEČ UREDNIKA

S velikom radošću primjećujemo da prvi broj naučnog časopisa *Konteksti kulture: studije iz humanistike i umjetnosti*, koji je krajem 2023. pokrenulo Društvo za kulturni razvoj „Bauo“ iz Petrovca na Moru, polako ali sigurno pronalazi put do stručne i šire javnosti kojoj se takođe obraća. Njegovo predstavljanje 7. marta u prepunoj Kamernoj sali JU Muzički centar Crne Gore u Podgorici dodatno to i potvrđuje, kao i činjenica da se tiraž doštampavao.

Drugi broj našeg časopisa donosi novih devet originalnih i preglednih naučnih pregnuća koja donose uvid u kulturna premrežavanja kroz arheološke tragedije, slojevitost i kompleksnost jezika, ali i onda kada u fokusu imamo jednu ključnu ličnost iz crnogorske nacionalne istorije – vladiku, vladara i književnika Petra II Petrovića Njegoša.

Arheologija je prešla dug put razvijajući se kroz stoljeća od „starinarske“ prakse i kolekcionarstva do savremenog multidisciplinarnog pristupa koji primjenjuje najnovija znanja i metode prirodnih, tehničkih i medicinskih nauka. Hoditi tragovima njenih otkrića uvijek je istraživački izazovno i uzbudljivo, naročito kada ih posmatramo kroz prizmu kulturnih konteksta.

Prvi rad u časopisu potpisuju Martina Blečić Kavur i Dušan Medin – „Izgubljene u prijevodima: sjekire albano-crnogorskog tipa s Kufina“ i u njemu detaljno razmatraju osobite bronzane sjekire albano-crnogorskog tipa, nađene tokom sedme decenije XIX stoljeća na istorijskoj tromedi između Austrougarske Monarhije, Knjaževine Crne Gore i Osmanskog Carstva. Iz aspekta istorije arheologije, hronološki je predstavljen istorijat njihovog istraživanja, od prvih objava u XIX stoljeću do savremenih interpretacija i primjene arheometalurških analiza. Ove sjekire bile su, po svoj prilici, statusni simbol i predmonetarno sredstvo, svjedočeći o kulturnim i društvenim aspektima bronzanog doba istočnog Jadrana i zaleđa. Danas ih treba posmatrati kao osobito zajedničko nasljeđe i poveznicu za buduću transnacionalnu saradnju Crne Gore sa Hrvatskom, Slovenijom, Austrijom i Italijom, do čijih su muzeja stigle posredstvom austrougarskog tržišta starina.

Raško Ramadanski u tekstu „Pečat Petra, arhonta i zaštitnika Srbije“ podrobnije predstavlja jedan izuzetni srednjovjekovni pečat iz ranog XI vijeka. Njegova fizička i stilска svojstva predstavljaju važne poveznice sa zajedničkim istorijskim kontekstom i kulturnim nasljeđem šireg prostora. Takođe, on ukazuje i na specifične društvenopolitičke prilike ondašnjeg vremena, na nastojanje nove vizantijske vlasti da legitimizuje svoj položaj, kao i na njen od-

nos prema tadašnjim nosiocima vlasti u pojedinim temama koje su bile pod njenim uticajem.

Članak „Materijalna kultura kao zrcalo međukulturalnosti XVI vijeka“ Zrinke Mileusnić donosi prikaz jednog metalnog nalaza s potopljenog broda kod Gnalića u Hrvatskoj – metalne prenosne peći. Putevi kojima su istraživači dolazili do konačnog saznanja i povezivanja više naizgled nelogičnih činjenica u smisalu cjelinu na primjeru otkrića potopljenog mletačkog broda, na kojem su, pored mletačkih dragocjenosti i trgovачkih artikala, nalazila i peć s osmanskim tugrom – sultanskim simbolom moći pokazuju koliko su savremene tehnologije i interdisciplinarnost nužni u (raz)otkrivanju i kulturnih i društvenopolitičkih konteksta minulih epoha. Pronađeni artefakt, takođe, svjedoči o multikulturalnosti i društvenoj i privrednoj dinamici Sredozemlja u XVI stoljeću.

Jezik, toliko je puta rečeno, nije samo odraz sredine u kojoj nastaje i ogledalo društvenopolitičkih i kulturnih prilika, njegova uloga nije samo referencijalna, već je u tjesnoj vezi s mišljenjem – on predstavlja i način na koji vidimo, ali i promišljamo i doživljavamo svijet.

Pavle Pavlović u radu „Poenkare, Vitgenštajn i Hilbertovo nasljeđe: epistemoški kontekst“ bavi se Poenkareovom i Vitgenštajnovom reakcijom na Hilbertovo formalizovanje matematičkog jezika, polazeći od toga da se u pristupu ova tri naučnika dovodi u pitanje pozitivistička ideja o totalitetu i univerzalnosti znanja. Pozitivizam Ogista Konta obilježio je XIX vijek, a njegovi sljedbenici su odbacivali intuitivna ili „prirodna“ razumijevanja fenomena u korist onih izvedenih naučnih putem; zahtjevali su sistemski pristup znanju, nastojeći da utemelje naučne teorije na opažljivim fenomenima i strogom logičkom izvođenju i vjerovali da sistem može da dâ univerzalna i potpuna saznanja o svijetu. Međutim, ovu viziju svijeta dovode u pitanje matematičari s kraja XIX i početka XX vijeka, pokazujući, na primjeru matematičkog jezika, da dolazak do saznanja, čak i u naizgled strogo logičkom svijetu, kakav je matematički, ne može zaobići važnost intuitivnog poimanja određenih veza i fenomena, te stoga i svijeta, pa i saznanja. Konteksti Vitgenštajbove, Hilbertove i Poenkareove filozofije matematike uvode i u matematiku važnost ne-logičkog, ne strogo strukturalističkog i pozitivističkog, jer se značenja, kako tvrde, konstruišu ljudskom aktivnošću – kroz naše kontekste, kreativnost i intuicije.

Jelena Bašanović Čečović u tekstu „Leksika crnogorskih narodnih govora kao značajan izvor građe za lingvokulturološka ispitivanja“ analizira određena etnološka, antropološka i lingvokulturološka obilježja ekspresivne leksike na primjeru *Rječnika govora okoline Bijelog Polja (Vraneška dolina)*. Naglašavajući kako su dijalekatski rječnici pouzdani čuvari narodnih govora i njihovog leksičkog blaga, autorka ističe da su oni, takođe, i izvori dragocjenih podataka o prošlosti i sadašnjosti ispitivanih područja, o načinu života, navikama, materijalnoj i duhovnoj kulturi i tradiciji izvornih govornika, njihovim djelatnostima i kontaktima kroz istoriju, te stoga i odlična građa za sagledavanje etnoloških, antropoloških, pa i kulturoloških specifičnosti određene gorovne zajednice.

Na koji način diglosija, odnosno egzoglosija svjedoči o društvenim i kulturnim prilikama u Budvi XVIII vijeka pokazuje Gordana Ljubanović u radu „Burna sociolingvistička noć: 23. septembar 1813. u *Dnevniku don Antuna Kojovića*“. Analizirajući jedan fragment iz pomenutog Kojovićevog rukopisa koji se tiče dolaska austrijske vlasti u Budvu – neposredne i prepričane iskaze učesnika u pomenutim događajima – autorka istražuje jezičku strukturu u bilingvalnom

diskursu i preključivanje jezičkih kodova u višejezičnoj zajednici, ali i ulogu ideologije u jeziku, gdje se kroz izbor jezika koji vrši autor dnevničkog zapisa otkrivaju njegovi stavovi o etnicitetu, rodu i moći. Takođe, pokazuje kako su se u jednom dramatičnom danu sakupili jezički iskazi aktera kao izrazi različitih identiteta i prelomili u sukobu i kako su svi postupili po zakonitostima svojih kulturnih modela koji uslovljavaju jezičke varijacije, to jest, pojavljuju se kao materijal za istraživanje u kognitivnoj sociolingvistici.

Godina koja je iza nas obilježena je jubilejom – 210 godina od rođenja crnogorskog vladike, vladara i književnika Petra II Petrovića Njegoša. Stoga smo jedan tematski blok posvetili njegovom djelu, ali i jednom od brojnih primjera koji svjedoče o Njegoševoj prisutnosti u kolektivnom istorijskom pamćenju – tekstrom o ulici koja nosi njegovo ime.

Intrigantan i originalan tekst „Poetika planine i Njegošev idiom“ Dragana Đorđevića pokazuje snažnu vezu između geografskog prostora koji je iznjedrio Njegoša i njegovog života i djela. Hajdegerovski rečeno, tvrdi autor, Njegoševi djelo je u cijelini vertikalizovano, podignuto na planinu, po-stavljen na zemlju, a planina je u pravom smislu riječi osnova, fundamentum, temelj te neobične građevine – ambijentalno-poetička konstanta njegovog djela i njegov specifikum u korpusu svjetske književnosti. Stoga autor tvrdi da je planina „pozornica“ koja se uvijek podrazumijeva u cjelokupnom Njegoševom stvaralaštvu, te naglašava da nijedan interpretativni postupak tu činjenicu ne smije da zaobiđe. Shodno datoј poetici, pokazaće nam autor dalje, formira se i Njegošev idiom, njegova filozofska i semantična podloga.

Drugim, beskonačnim i bestjelesnim, mističnim visinama i složenošću Njegoševe lirike bavila se Milijana Simonović u radu „Slojevitost Njegoševog lirskog izraza u pesmi 'Noć skuplja vijeka'“. Postupno pokazajući kako se gradi misaona struktura ove višeslojne i dvosmislene pjesme – koja počiva na intertekstualnosti i slojevima klasične i religiozno-mistične poezije i filozofije, ali i izuzetno senzibilnoj, emotivnoj i kontemplativnoj dubini Njegoševog bića – autorka ujedno predočava i sam ontološki proces koji izranja iz tjelesnog, erotskog i čulnog i zahvaljujući pjesnikovoj poetskoj virtuoznosti preobražava se u duboko spiritualno iskustvo, u transcendentalni motiv božanske duhovnosti, u kome je iskustvo tjelesnog i duhovnog spajanja približilo lirsko *ja* samom Tvorcu i dovelo ga do otkrovenja.

Kulturne kontekste otkrivaju toponimi i hodonimi. U radu Dušana Medina pratimo kako se kroz istoriju Starog grada Budve i imena njegove centralne/glavne ulice, nazvane upravo po velikom Njegošu, iščitavaju (kao u tekstu) slojevi različitih kultura i civilizacija koje su ostavile traga na ovom prostoru. Zahvaljujući tim nazivima, ali i arhitekt(s)uri neposrednog prostora koji ovu ulicu okružuje, mogu se pratiti različite kulturno-istorijske i društvenopolitičke paradigme koje su oblikovale kulturni kontekst date zajednice: od antičkog grada helenskih i rimske kulturnih stratuma, preko srednjovjekovnih, mletačkih, austrijskih i savremenih. Kroz više kratkih „priča“ o gradu i njegovoj glavnoj ulici, pokušaće se sagledati njene karakteristike, društvena i kulturna povijest, ali i razvoj grada Budve kroz vjekove, s obzirom na to da se upravo tu prelamala sudbina cijelog grada. Njegoš je, dakle, i u ovom kontekstu, iako arbitrarno i simbolički, u vezi s onim što prevazilazi vrijeme mjereno dužinom jednog ljudskog života, predstavljajući simbol Grada i – trajanje kroz vjekove.

A WORD FROM THE EDITORS

With great joy, we observe that the first issue of the scientific journal *Contexts of Culture: Studies in Humanities and Arts*, launched at the end of 2023 by the Association for Cultural Development "Bauo" from Petrovac na Moru, is gradually but surely finding its way to both the expert community and the wider public to which it is also addressed. Its presentation on March 7 in the packed Chamber Hall of the Montenegrin Music Centre in Podgorica further confirms this, as does the fact that additional copies had to be printed.

The second issue of our journal brings nine new original and review scientific endeavours that provide insights into cultural interconnections through archaeological traces, the complexity of language, and even the focus on a key figure in Montenegrin national history – Bishop, ruler, and writer Petar II Petrović Njegoš.

Archaeology has come a long way, evolving over the centuries from an antiquarian practice and collectionism to a modern multidisciplinary approach that applies the latest knowledge and methods from the natural, technical, and medical sciences. Tracing the discoveries of archaeology is always an exciting and challenging research endeavour, especially when viewed through the lens of cultural contexts.

The first paper in this issue, authored by Martina Blečić Kavur and Dušan Medin, titled "*Lost in Translations: Albanian-Montenegrin Type Axes from Kufin*", provides a detailed analysis of distinctive bronze axes of the Albanian-Montenegrin type, discovered in the 1860s at the historical border between the Austro-Hungarian Empire, the Principality of Montenegro, and the Ottoman Empire. From an archaeological history perspective, the paper presents a chronological overview of their research, from the first publications in the 19th century to contemporary interpretations and archeo-metallurgical analyses. These axes were likely a status symbol and a form of pre-monetary currency, testifying to the cultural and social aspects of the Bronze Age in the Eastern Adriatic and its hinterland. Today, they should be regarded as a shared heritage and a potential link for future transnational cooperation between Montenegro, Croatia, Slovenia, Austria, and Italy, where they arrived via the Austro-Hungarian antiquities market.

Raško Ramadanski, in his paper "The Seal of Petar, Archon and Protector of Serbia", provides a detailed analysis of an extraordinary medieval seal from the early 11th century. Its physical and stylistic features establish important connections with the shared historical context and cultural heritage of the broader region. Additionally, the study highlights the specific socio-political circumstances of that time, the efforts of the new Byzantine authorities to legitimize their position, and their relations with contemporary rulers in various themes under their influence.

The article "Material Culture as a Mirror of Interculturality in the 16th Centu-

ry" by Zrinka Mileusnić presents an analysis of a metal artefact from a sunken ship near Gnalić, Croatia – a portable metal stove. The process through which researchers connected seemingly unrelated facts into a meaningful whole exemplifies the importance of modern technology and interdisciplinarity in uncovering both cultural and socio-political contexts of past epochs. The discovered artefact also testifies to the multiculturalism and economic and social dynamics of the Mediterranean in the 16th century.

Language, as has been said many times, is not merely a reflection of the environment in which it emerges or a mirror of socio-political and cultural conditions. Its role is not solely referential; rather, it is closely tied to thought – it represents the way we perceive, contemplate, and experience the world.

Pavle Pavlović, in his paper "Poincaré, Wittgenstein, and Hilbert's Legacy: An Epistemological Context", explores Poincaré's and Wittgenstein's reactions to Hilbert's formalization of mathematical language, questioning the positivist idea of totality and universality of knowledge. The epistemological contexts of Wittgenstein's, Hilbert's, and Poincaré's philosophies of mathematics introduce the significance of non-logical, non-strictly structuralist, and non-positivist elements into mathematics, emphasizing that meanings are constructed through human activity – through our contexts, creativity, and intuitions.

Jelena Bašanović Čečović, in her paper "The Lexicon of Montenegrin Dialects as a Significant Source for Linguo-Cultural Studies", analyses certain ethnological, anthropological, and linguo-cultural features of expressive lexicon through the example of the Dictionary of the Speech of the Bijelo Polje Area (Vraneška Valley). The author emphasizes that dialect dictionaries serve not only as reliable guardians of local speech and its lexical treasures but also as valuable sources of information about the past and present of the examined areas, their way of life, customs, material and spiritual culture, and historical contacts, making them excellent materials for exploring the ethnological, anthropological, and cultural specificities of a given speech community.

The paper "A Turbulent Sociolinguistic Night: September 23, 1813, in the Diary of Don Antun Kojović" by Gordana Ljubanović examines how diglossia and exoglossia reflect the social and cultural conditions of 18th-century Budva. By analysing a fragment from Kojović's manuscript describing the arrival of Austrian rule in Budva, the author investigates the linguistic structure of bilingual discourse, code-switching in a multilingual community, and the role of ideology in language, revealing the author's views on ethnicity, gender, and power through his choice of language.

The past year marked an important anniversary – 210 years since the birth of Montenegrin bishop, ruler, and writer Petar II Petrović Njegoš. Thus, we dedicated a thematic section in the journal to his work and to one of the many instances of his presence in collective historical memory – a street bearing his name.

The intriguing and original text "The Poetics of the Mountain and Njegoš's Idiom" by Dragan Đorđević reveals the strong connection between the geographical space that raised Njegoš and his life and work. As the author argues, in a Heideggerian sense, Njegoš's work is entirely verticalized – elevated onto the mountain, set upon the earth – and the mountain is, in the truest sense, the foundation, *fundamentum*, the bedrock of this remarkable edifice. It serves as the ambient-poetic constant of Njegoš's work and its distinguishing feature within the corpus of world literature. Therefore, the author asserts that the mountain is the "stage" that is always implicitly present throughout Njegoš's oeuvre and emphasizes that no interpretative approach should overlook this fact. In line with this poetics, as the author further demonstrates, Njegoš's idiom takes shape, forming the philosophical and semantic foundation of his work.

Milijana Simonović delves into the otherworldly, infinite, and incorporeal mystical heights and complexity of Njegoš's lyricism in her paper "The Layered Expression of Njegoš's Lyricism in the Poem 'A Night Outlives a Century'".

Gradually revealing how the conceptual structure of this multi-layered and ambiguous poem is constructed – rooted in intertextuality and layers of classical and religious-mystical poetry and philosophy, yet also in the deeply sensitive, emotional, and contemplative depth of Njegoš's being – the author simultaneously presents the ontological process that emerges from the physical, erotic, and sensory that, through the poet's virtuosity, transforms into a profound spiritual experience. This transcendental motive of divine spirituality allows the experience of physical and spiritual union to bring the lyrical I closer to the Creator, leading to revelation.

Cultural contexts are also revealed through toponyms and hodonyms. In Dušan Medin's article we trace how the history of Budva's Old Town and the name of its central/main street – dedicated precisely to the great Njegoš – can be read like a text, revealing layers of different cultures and civilizations that have left their mark. These names, along with the architecture of the surrounding space, allow us to trace various cultural and socio-political paradigms that have shaped the given community: from the ancient city with its Hellenistic and Roman cultural strata, through medieval, Venetian, Austrian, and modern influences. Through a series of short "stories" about the city and its main street, an attempt is made to examine its characteristics, social and cultural history, and the evolution of Budva over the centuries, considering that this very location has been the site of the city's historical crossroads. Thus, in this context as well, Njegoš – though arbitrarily and symbolically – is connected to something that transcends time measured by a single human lifespan, representing a symbol of the City and its endurance through the ages.

Stanka Janković Pivljanin & Dušan Medin

TRAGOVIMA OTKRIĆA
TRACES *of* DISCOVERIES

IZGUBLJENE U PRIJEVODIMA: SJEKIRE ALBANO-CRNOGORSKOG TIPA S KUFINA

Martina Blečić Kavur¹
Univerza na Primorskem
Fakulteta za humanistične študije
Koper, Slovenija

Dušan Medin²
Univerzitet Donja Gorica
Fakultet za kulturu i turizam
Podgorica, Crna Gora

Sažetak: U članku se detaljno razmatraju osobite brončane sjekire albano-crnogorskog tipa, nađene, najvjerojatnije tijekom sedmdesetih godina 19. stoljeća na nekadašnjoj povijesnoj tromeđi između Austro-Ugarske Monarhije, Kneževine Crne Gore i Osmanskog Carstva. Iz aspekta povijesti arheološke znanosti, kronološki je predstavljen historijat njihova istraživanja, od prvih objava u 19. stoljeću do suvremenih interpretacija i primjene arheometalurških analiza. Sve su te sjekire pohranjene u više europskih muzeja, a tijekom istraživanja često su bile nepravilno klasificirane i terminološki neprecizno definirane. Različiti nazivi poput albano-dalmatinski ili južnojadranski tip nisu u potpunosti odgovarali njihovoј stvarnoj topografskoj i kulturnoj pripadnosti, a brojni toponimi potencijalnog mjesta nalaženja izazvali su konfuziju u znanstvenom narativu. U studiji se stoga ponovno afirmira već predloženi termin albano-crnogorski tip, kao korektniji naziv koji odražava njihovu prostornu distribuciju, dok se kao mjesto nalaženja pobliže određuje područje Kufina, odnosno ondašnje granice, prostor Crnogorskog primorja na kojem se susreću regije Paštirovići i Spič. Budući da su sve sjekire toga tipa nedovršene i bez jasnih tragova uporabe, smatra se da nisu bile funkcionalno primjenjive. Razmatrane su stoga kao ritualni, tj. statusni predmeti, s mogućom ulogom u predmonetarnom optoku. Izuzev pojedinačnih nalaza, pronalažene su i u ostavama, što upućuje na specifičnu kulturnu i ideološku praksu odlaganja takvih predmeta, prisutnu i na južnom Jadranu tijekom kasnog brončanog doba (12.–10. stoljeće pr. Kr.). Kako bi što jasnije interpretirali te sjekire, autori se oslanjaju na arheološke i povijesne izvore, arhivsku dokumentaciju i analize. Zaključuju da su te sjekire

¹ martina.blecic.kavur@upr.si.

² dusan.medin@gmail.com.

dio regionalnog fenomena južnog Jadrana i njegova zaleđa, naglašavajući njihov simbolički i kulturni značaj u tadašnjem društvu, te ističući važnost arheometalurških istraživanja, koja bi mogla donekle rasvijetliti njihovu zagonetnu proizvodnju i podrijetlo sirovina.

Ključne riječi: Kufin, Kastel Lastva (Petrovac na Moru), Spič, Sutomore, kasno brončano doba, sjekire albano-crnogorskog tipa, biografija predmeta, arhivska istraživanja, toponimija, atribucija

UVOD: NA KUFINU

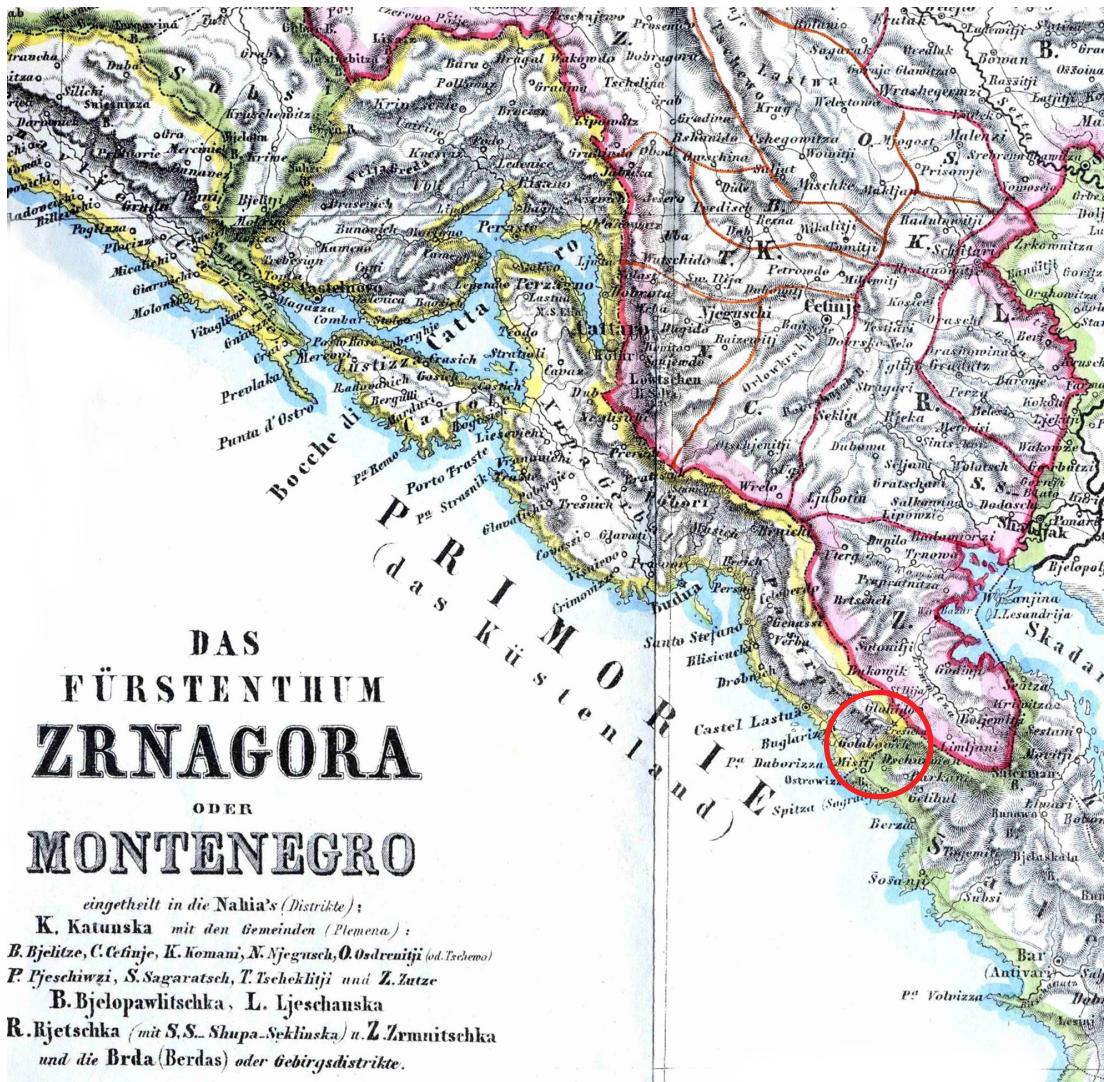
Paštrovići se prostiru od blizu Budve na sjeverozapadu do prijevoja Kufin (it. *confine* – granica) na jugoistoku, gdje počinje područje Spič, koje podrazumijeva prostor do prije grada Bara, što je njegov krajnji jugoistočni dio. Preciznije, Spič se proteže od Kufina do Šušanja i rijeke Željeznice, i bio je najjužniji dio nekadašnje pokrajine Dalmacije u okviru Austrougarske, odnosno povijesne, tradicionalne i administrativne Boke Kotorske, koja je obuhvaćala širi prostor od samog zaljeva, kako se danas uglavnom razmatra.

Naziv toponima Kufin potekao je od povijesnih okolnosti koje su uvjetovale da je taj prijevoj, smješten na brdu Dubovica, između Buljarice i Čanja, koji se okomito spušta u more, zajedno s obroncima Paštrowske gore u neposrednoj blizini, duže razdoblje bio mjesto susreta velikih država Zapada i Istoka, Austrougarske Monarhije i Osmanskog Carstva, dok se u neposrednoj blizini u zaleđu nalazila Stara Crna Gora. Osim što je Kufin ime mesta (na kojem se danas graniče teritoriji budvanske i barske općina, tj. Paštrovići i Spič), ovaj romanizam istovremeno označava i granicu kao takvu. Stoga se u lokalnom paštrowskom govoru zajedničkom imenicom *kufin* ili *kofin* naziva i granica (ne samo ona prema Osmanlijama i Spiču), dok glagoli *konfinat*, *kunfinat*, *kunvinat* i *kufinat* nose značenje – graničiti se (Lipovac Radulović 1997: 157; Jovanović 2022: 170, 184). Dakle, kufin je bila i cjelokupna granica s Osmanskim Carstvom – od mora ka vrhovima Paštrowske gore, gdje se susretala na tromedi sa onom prema Crnoj Gori.

Nakon Sanstefanskog mira, a potom i Berlinskog kongresa, 1878. Austrougarska se proširila jugoistočno od Kufina i pripojena joj je regija Spič, koja je od 1571. pa do tada bila pod Osmanlijama, a teritorij oko Bara postao je izlaz tadašnje Kneževine Crne Gore na Jadransko more, da bi mu se nešto kasnije, od 1880., pridružio i Ulcinj do ušća rijeke Bojane (Pavićević 2012: 48). Sve to vrijeme, pa do kraja Prvog svjetskog rata, Spič je ostao u okviru Austrougarske Monarhije, kao i Paštrovići, koji su bili u njenom sastavu u kontinuitetu od 1814. godine-

U zaleđu Paštrovića prolazio je tzv. Austrougarski put, koji je Kufin povezivao s fortifikacijama na Paštrowskoj gori, te tvrđavom Kosmač na Brajićima poviše Budve i dalje ka zapadnim dijelovima države. I prije prve austrijske uprave Bokom i Paštrovićima (1797.–1806.), na koje se – kao i na cijelu Dalmaciju – proširila odredbama Mirovnog ugovora u Campoformiju (Campoformio) iz 1797., na Kufinu je bila granica (Pavićević 2012: 17–19). Nakon zauzimanja Spiča, Bara i Ulcinja s okolicom od Osmanlija 1571., Paštrovići i naselje Kastel Lastva (danasa Petrovac na Moru) dugo su bili istočna točka Serenisiminoj *Stato da Mār*.

Tijekom 19. i početkom 20. stoljeća taj najjužniji dio Austrougarske, koji se protezao uskim priobaljem, postao je strateški vrlo važan zbog blizine Otranta i kontrole pomorskih puteva. Trebalо je njime što bolje upravljati, zbog čega su podizane i obnavljane mnoge vojne utvrde i infrastrukture, a prethodno su obavljena i mjerena terena, s izradom katastra, te razgraničenjima (osobito sa crnogorskom kneževinom, koje je završeno 1841.).

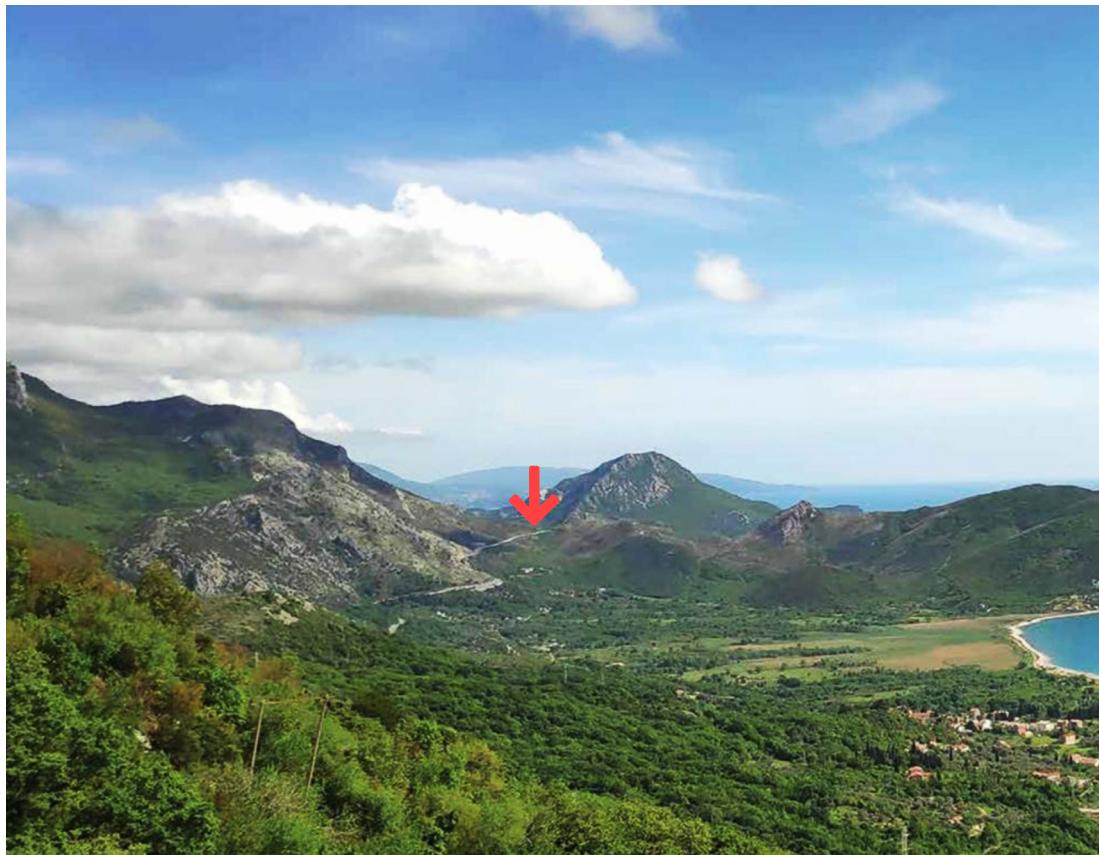

Sl. 1. Topografska karta s ucrtanim granicama Stare Crne Gore, Austrougarske Monarhije i Osmanskog carstva i njihovom tromeđom blizu Kufina (Heinrich Kiepert, Berlin, 1862; obradila Martina Blečić Kavur, 2024)

Monarhija je time težila dosezanju punе integracije i uspostave totalne vojne kontrole na kopnu i na moru (Vratnica 2023: 45, 50–52, 60). Upravo je na tom povijesnom prostoru Kufina, smještenom između Paštrovića i Spiča, odnosno negdje duž tamošnje granice – kufina, a što je sve bilo obuhvaćeno tzv. proširenim obrambenim područjem Budve (Pavićević 2012: 48–49), otkriveno više primjeraka lijevanih brončanih sjekira. Ti su predmeti u stručnoj literaturi bili različito određeni kao sjekire južnojadranskog, dalmatinsko-albanskog, skadarskog, albano-crnogorskog, crnogorsko-albanskog, ilirsko-jadranskog ili, najčešće,

albano-dalmatinskog tipa (Shránil 1924; Vulpe 1932; Prendi 1977; Batović 1983; Prendi 1984; Žeravica 1993: 32–44; Antonović 2014: 96–98). Kako je sve do 1918. godine ta regija bila dakle u sastavu jugoistočnog dijela Austrougarske, tako je brojna materijalna kultura uglavnom odnošena u veća i razvijenija središta, gdje su, za razliku od ovog kraja, ipak postojale institucije i stručnjaci koji su se bavili arheološkom baštinom i njenom zaštitom.

Pa iako su te sjekire bile temom više znanstvenih pregleda i analiza (Vulpe 1940; Vulpe 1960; Mijović 1986; Žera-

Sl. 2. Pogled na prijevoj Kufin u zaleđu Buljaričkog polja
(autor Dušan Medin, 2019)

vica 1993: 32–44; Antonović 2014: 96–98), u manjem ili većem opsegu, njihov značaj i vrijednost ograničavao se na prilično skučen krug znanstvenika, s podatcima nedostupnim široj zainteresiranoj javnosti. Budući da su u kulturnom prostoru današnje Crne Gore te sjekire i dalje manje poznate, sintagmom *izgubljene u prijevodima* pokušali smo ponovno aktualizirati i iz perspektive okolnosti njihove „distribucije“ predstaviti te izrazito važne nalaze materijalne građe koji se smještaju u posljednja stoljeća 2. tisućljeća pr. Kr., odnosno u vrijeme kasnog brončanog doba toga prostora (Blečić Kavur i Medin 2022: 38; Blečić Kavur i Medin 2023: 76–77).

Međutim, njihova je povjesna pozadina prilično složena, obilježena mnoštvom nejasnoća i silnih oprečnosti, počevši od samoga mjesta nalaženja do njihovog sveukupnog broja, te točnog smještaja u pojedinim europskim mu-

zejima. Naime, zabilježeno je da su smještene u četiri države, tj. u depoe muzeja u Zagrebu i Dubrovniku u Hrvatskoj, zatim u Ljubljani u Sloveniji, Trstu i Torinu u Italiji, te u Gracu i Beču u Austriji, dakle u zemljama koje su nekad bile dijelom istoga Carstva. Povjesna i arhivska istraživanja mogućih okolnosti nalaženja zapravo nisu nikad sprovedena cijelovito, pa se fokus ove rasprave usmjerava ponajprije na prikupljanje sve relevantne dokumentacije u svrhu njenog rekonstruiranja i (re)interpretiranja, kako bi se ustanovili njihov put do institucija u kojima su pohranjene i njihovo realno stanje. Kroz faze istraživanja, tj. objavljuvanja podataka, biti će definirani prostor, mjesto i vrijeme nalaženja, a zatim i atribucija, te prostorna distribucija sjekira, s ciljem predstavljanja njihove konkretnе pozicije unutar lokalnog i šireg kulturnopovijesnog južnojadranskog prostora tijekom perioda mlađe pretpovijesti.

Povijest istraživanja predmetnih broćanih sjekira odvija se već jubilarnih 150 godina koliko se o njima raspravlja u znanstvenom diskursu. U tome su procesu osjetno varirali (pored naziva i atribucije) kako njihov broj, tako i mjesto nalaženja. Kod starijih objava, osobito iz 19. i početka 20. stoljeća, topografski su se locirale dvojako; a) na regionalni prostor općenito pod *Dalmacija* ili rjeđe *Crna Gora*, te b) na preciznije položaje, zabilježene u raznim jezičnim modalitetima i prijevodima. Tako ih nalazimo određene najčešće pod *Kaštel Lastva* (*Kastel Lastova*, *Castel Lastua*, *Kastel Astua*) i *Špič* (*Spica*, *Spizza*, *Spitza*, *Spicy*), ali i *Budva*, *Sutomore*, *Petrovac*... Citiranje, netočno prepisivanje i brojni prijevodi tog mnoštva toponima sazdali su podošta poteškoća u njihovom (ne)povezivanju, odnosno (pre)poznavanju. Odnosilo se to posebno na uži prostor moguće pozicije, te s time povezanog eventualnog razjašnjenja u smislu pojedinačnih nalaza ili predmeta iz ostave/ostava (Mijović 1986: 68–69; Žeravica 1993: 32–36).

Odras takvog stanja bio je očit i u terminološkom opredjeljenju sjekira koje se kretalo od sveopćeg: sjekire južnojadranskog tipa, do regionalnijeg: albano-dalmatinskog ili albano-crнogorskog, pa čak i do lokalnijeg: skadarskog tipa, jer se tipološka determinanta stvarala u povezanosti s prostorom njihove najveće zastupljenosti, a u zavisnosti od različitih faza otkrivanja i dokumentiranja. Zanimljivo je zapravo slijediti kako su se podaci predstavljali, dopunjavali, popravljali i razvijali kroz stručne objave i kako su se u narativima različitih arheloških škola od posljednjih desetljeća 19. stoljeća, zapravo generirali podaci i tijekom 20. stoljeća. Sukladno tomu, tek se približno može razdijeliti i kronološki slijed njihova ponovnog arhivskog otkrivanja u čak šest faza, povezanih s geopolitičkom situacijom, ali i s općim trendovima unutar struke. Time se ne doprinosi samo razumljivijoj tzv. drugoj (povjesnoj) *biografiji predmeta* kao takvoj, već se raspravlja i o njihovom trenu-

tačnom stanju baštinjenja, te vrednovanja ove cijelokupne problematike s početku 21. stoljeća.

DRUGA POLOVICA 19. STOLJEĆA: PRVE OBJAVE I PROBLEM NALAZIŠTA

Prvi podatak i ilustracija predmetnih sjekira uvodi nas u prostor Crne Gore, a povezani su uz djelo *Popis predmeta iz prehistoricke dobe u Nar. zem. muzeju u Zagrebu*, koju je 1876. godine objavio Šime Ljubić. Izrijekom zapiše kako je jednu sjekiru osobno otkupio u Šibeniku, ne zna se točno koje godine, zajedno s mnogim drugim predmetima, te da je ona „osobitog načina“ s podrijetlom iz Crne Gore (Ljubić 1876: 16, T. II: 33). Na tu prvu objavu sjekire iz zagrebačkog Narodnog zemaljskog muzeja, danas Arheološkog muzeja u Zagrebu, već se iste godine referira Carlo Kunz u *Bullettino di paleontologia italiana* II, predstavljajući dvije oblikovno vrlo srođne sjekire iz Gradskog muzeja starina u Trstu, danas Museo d'Antichità „J. J. Winckelmann“, smatrajući ih oruđem, tj. alatom za obradu drveta (Kunz 1876: 174–175).

U istome je časopisu Angelo Angelucci obradio također dvije sjekire iz muzeja Kraljeve oružarnice u Torinu, danas Museo Storico Nazionale d'Artiglieria. S nešto detaljnijim kataloškim opisom i ilustracijom samo jedne sjekire, zaključio je da se mogu definirati kao bojne sjekire, dakle u kategoriji oružja, ne i oruđa (Angelucci 1876: 27–28, fig. 2). Obojica su kao mjesto nalaženja zapisali *Dalmacija*, bez referenci na pobliže bilješke u muzejskoj dokumentaciji, jer su torinske dobavljene u Veneciji iz zbirke starina Guggenheim, a tršćanske iz nepoznate staretinarnice i od jednog oružara u Trstu. Njihova međusobna povezanost tada nije bila razjašnjena, pa nije poznato potječu li one iz istog mesta/prostora, iz zajedničkog nalaza ili iz posve različitih konteksta. Međutim, Carlo Kunz donosi nekoliko važnih podataka. Prvi je da su

Sl. 3. Sjekira u Zagrebu
© Arheološki muzej u Zagrebu
Sl. 4. Sjekira iz Beča
© Prirodoslovni muzej, Beč

Sl. 5. Sjekire u Trstu
© Civico Museo d'Antichità „J. J. Winckelmann“, Trst

sjekire u tršćanskom muzeju pohranjene već dvije godine, tj. da su s tržišta prikupljene 1874. godine (Kunze 1876: 174), što znači da su one morale ranih 80-ih godina 20. stoljeća biti dostupne već u Trstu. Uredništvo istoga časopisa u bilješci donosi dopunu Kunzeovog teksta, u kojoj su po prvi puta nabrojene sjekire koje se nalaze u drugim njima poznatim muzejima, pa time dobivamo podatke za još dva muzeja. Pored one, već objavljene u Zagrebu, navodi se i *sjekira u bečkom muzeju* koja navodno potječe iz Livate u Albaniji. Jedinu sjekiru koja se nalazi u muzeju u Ljubljani povezuje s njih još 19 primjeraka, bez pobližeg određenja, koji su bili nađeni na lokaciji između *Castel Lastua* i *Spizza* (Kunz 1876: 175). To su stoga i prvi konkretniji toponimi potencijalnih nalazišta predmetnih sjekira, a ujedno i prvih brončanodobnih sjekira koje su već tada bile uže povezane uz teritorij današnje Crne Gore.

Slijedila je, nedugo zatim, objava u članku „*Observations sur les séries préhistoriques de quelques musées de l'Autriche*“ iz 1878. godine, u kojoj Ernest Chantre, pišući o pretpovijesnim nalazima u austrijskim muzejima, po-

novno prikazuje sjekire iz tršćanskog muzeja s preuzetim, već objavljenim podatcima, no donosi i crtež samo jedne sjekire kojoj provenijenciju smješta također u *Dalmaciju*. Smatra da su njemu sve do tada poznate sjekire zapravo značajne za južni prostoristočnojadranskog priobalja, što uključuje i ovdje obrađivani prostor Crnogorskog primorja, a koji je tada, kako smo istaknuli, upravno bio u sastavu pokrajine, odnosno Kraljevine Dalmacije i austrijskog dijela Austro-Ugarske. Nadovezao je i podatak da se jedna srodrna sjekira čuva u muzeju u Gracu u Austriji (Chantre 1878: 552, fig. 266; Schránil 1924: 724).

Nešto više od desetljeća kasnije Šime Ljubić u još opsežnijem muzejskom katalogu *Popis Arkeološkoga odjela Nar. zem. muzeja u Zagrebu* 1 pored objave kataloškog opisa i ilustracije dopisuje i pomniju poziciju pod toponimom *Spica* (Ljubić 1889: 94, T. XIII: 86), ne upuštajući se u podrobnejše obrade kakvo samog predmeta tako i okolnosti eventualnog nalaska.

Najzad, te su sjekire našle svoje mjesto i u prestižnoj monografiji o bakrenom (i brončanom) dobu Europe, on-

oj Matthäusa Mucha – *Die Kupferzeit in Europa und ihr Verhältnis zur Kultur der Indogermanen* iz 1893. godine. Krajne koncizno predstavljaju se dvi je neobične sjekire – kladiva (*Hammeräxte*), smještene u zagrebačkom i u ljubljanskom muzeju, no autor ih je ovog puta locirao na područje Budve (Much 1893: 46), čime unosi dodatnu topografsku poziciju.

Do kraja 19. stoljeća bilo je tako poznato ukupno sedam, tj. osam primjeraka sjekira koje su mjestom nalaženja većinom bile povezane uz širi teritorij Dalmacije ili Crne Gore, a rjeđe uz potencijalna nalazišta Spič, Kaštel Lastvu i Budvu. Pri opsežnoj analizi novoistraženih ulomaka sjekira iz ostave Sitno Gornje ispod Mosora, u okolini Splita, općenito je to već zaključio i Petar Kaer (Kaer 1897: 268–269; up. Glogović 2000: 15–16, sl. 4), koji im je pripisivao ili podrijetlo ili barem važan utjecaj za njihovo nastajanje iz istočnih regija, osobito Kavkaza (Kaer 1897: 267).

PRVA POLOVICA 20. STOLJEĆA: POČETNE SINTEZE I TIPOLOŠKE KLASIFIKACIJE

S početkom 20. stoljeća uslijedila je prva studioznijska rasprava koju je potpisao Josip Brunšmid. U opsežnom preglednom radu „Nahodaji bakrenoga doba iz Hrvatske i Slavonije i susjednih zemalja“ donosi mnogo više konkretnih podataka, uključujući kritičku analizu dotadašnjih objava i okolnosti nalaženja, odnosno pridobivanja pojedinih sjekira u europskim muzejima (Brunšmid 1902: 58–59). Autor iznosi sve njemu poznate sjekire koje se nalaze po jedan primjerak u Zagrebu, Ljubljani, Gracu i Beču, te po dva primjerka u Trstu i Torinu, za koje piše da su u potpunosti izrađene od bronce, smještajući ih vremenski u brončano doba (Brunšmid 1902: 58, sl. 16). Za primjerak u Arheološkom muzeju u Zagrebu (inv. br. 1996) donosi točne dimenzije i cjelovitiji katalogski opis, posebno naglašavajući njen izgled, tj. nedovršenost same iz-

radbe predmeta, jer su prisutni tzv. šavovi i ostaci od lijevanja. Konstatirao je da ta sjekira nije mogla nikada svrhovito biti u uporabi, a posebno ne kao bojna sjekira, kako se to prije isticalo. No u njegovom je zapisu moguće mjesto nalaženja ponovno locirano općenitije u južnu Dalmaciju, tj. preciznije na dalmatinsko-crnogorsko-albansku tromedju, a pretpostavio je da svih osam sjekira potječe zapravo iz istog nalazišta (Brunšmid 1902: 58–59)! Ujedno, pokušavao je razriješiti i podrijetlo tzv. sjekire iz Beča (inv. br. 8577). Naime, zahvaljujući angažmanu i korespondenciji s ondašnjim kustosom Prirodoslovnog muzeja (*Naturhistorische Museum Wien*) Möritzom Hoernesom, ustanovljeno je kako je sjekira također otkupljena u Trstu 1884. godine i da se ona možda može uže povezati sa sjekirama iz tršćanskog muzeja. Njezinu je provenijenciju također smjestio u Dalmaciju, jer je u arhivskoj dokumentaciji забиљежено da potječe negdje iz okolice Splita. Budući da je u tom trenutku jedina istražena bila ostava iz Sitnog, zaključio je kako se ta „bečka sjekira“ ne može više smještati u Albaniju (Brunšmid 1902: 58). Međutim, tu zapravo u prepiskama dolazi do svojevrsne alternacije muzeja, jer je Brunšmid zamijenio mjesto pohrane sjekire iz Ljudevade, koja se zapravo nalazila u Muzeju povijesti umjetnosti (*Kunsthistorisches Museum Wien*), a u koji dospijeva već 1870. godine. Taj podatak nekoliko godina kasnije ispravlja Vejsil Čurčić pišući o predmetnim sjekirama iz Debelog brda na zapadnom obronku masiva Trebevića iznad Sarajeva (Čurčić 1908: 379–380). U kraćem osvrtu također je povezao sve dotadašnje objave i pripisao im regionalnu važnost, tj. prepoznatljivost, pretpostavljajući time i njihovu produkciju koja se razvijala pod snažnim jugoistočnim utjecajima, a iz tog se, priobalnog, širila i u prostor zapadnog balkanskog zaleđa, od kojih je upravo sjekira iz Debelog brda predstavljala najsjeverniji nalaz (Čurčić 1908: 380). Nadovezujući se na Josipa Brunšmida, za sve tzv. južnojadranske sjekire pretpostavio je zajedničko izvorište iz

Sl. 6. Sjekira u Dubrovniku
© Dubrovački muzeji, Dubrovnik
Sl. 7. Sjekira iz Kotora
(prema Hell 1921: 85, sl. 1).

samo jednog nalazišta, možda upravo iz ostave (Čurčić 1908: 379; up. Žeravica 1993: 34–35).

Prilikom obrade sjekira iz sjeverne Albanije, na te se sjekire ogledao i Franz Nopsca, bilježeći smještaj jedne iz *Kastela Lastova* u muzeju u Dubrovniku (Нопча 1910: 308), gdje se i danas nalazi (inv. br. 689). Unatoč nepoznavanju okolnosti nalaženja, ta informacija obilježavala je zapravo dobrodošlu novost, ako ništa drugo, a onda zbog same prostorne udaljenosti u obližnjem susjedstvu, kao i podatka da je i ta sjekira najvjerojatnije potjecala iz ostave u *Spiču* (Žeravica 1993: 35).

Pregledni članak kojeg je deset godina kasnije potpisao Oswald Menghin, *Die prähistorische Archäologie in Montenegro und Albanien*, nije previše pozornosti posvećivao sjekirama iz *Spiča / Kastel Lastve*, već je izložio prijašnje objave u konciznom pregledu objavljenih nalaza s toga prostora, smještajući sjekire općenito u Crnu Goru za vrijeme kasnog brončanog doba (Menghin 1920). Na tu je publikaciju uslijedila i objava sjekire nađene prilikom građevinskih radova austrijske vojske u Kotoru (*Cattaro*). S iscrpnim kataloškim opisom i ilustracijom autor Martin Hell također izdvaja šavove, spu-

žvastu površinu, ostatke čepova od lijevanja i nedovršenost izradbe, pa zaključuje kako sjekira, unatoč izvanrednoj tehnologiji lijevanja, nije mogla nikada biti u uporabi. Pridružuju je skupini već od prije poznatih sjekira, smještajući ih ovog puta na *zapadnobalkanski prostor* i vremenski okvirno u kasno brončano doba (Hell 1921: 84–86, sl. 1).

U razdoblju između dva svjetska rata nastaju prve i najvažnije analitične studije predmetnih sjekira, jer će se na osnovu njih graditi sve buduće analize kojima ih se pokušavalo što vjernije terminološki, tipološko-stilski, provenijencijski i kulturno determinirati. Ponajprije je Josef Shránil (1924), objavljivajući dvije sjekire nađene u Češkoj (Heřmanův Městec i *Hrdlořezy*) i dobavljenu sjekiru iz Podgorice, koje se čuvaju u Narodnom muzeju u Pragu, elaborirao sve dotadašnje objave, te potom, sukladno tada već postojanju nešto većeg broja tih sjekira i njihovog konteksta, tipološki ih definirao kao sjekire *jadranskog tipa*, nastale pod utjecajima s „istoka“, osobito Kavkaza, tijekom kraja brončanog doba (Shránil 1924: 723–727, sl. 1–3). Referirao se kako na novije objave sjekira u kontekstu ostave iz Sitnog (Kaer 1897), tako i na pojedinačne sjekire iz Kotora (Hell 1921), te na zaključke koje su već bili ponudili Ernest Chantre (1878) i Josip Brunšmid (1902). U kraćem komentaru piše i o sjekirama iz *Spiča* (Spiča) i *Kastel Astua* (Kastel Lastve), smatrajući ih dvijema različitim nalazištima, pri čemu zapisuje da se po jedna sjekira iz *Kastel Lastue* nalazi u muzejima u Ljubljani i Dubrovniku, a sjekira iz *Spiča* u Zagrebu, dok za sjekiru iz Beča ispravno navodi da potječe iz *Splita* (Shránil 1924: 724). Podatke o mjestima nalaženja u navedenim muzejima generira iz starijih objava, osobito Franza Nopsce, ne uvažavajući podatke kod Josipa Brunšmida i Vejsila Čurčića, koji su već tada te dvije lokacije, kako je zapisano, povezivali sa samo jednim mogućim nalazištem (Brunšmid 1902: 58; Čurčić 1908: 379).

Uslijedila je još iscrpnija studija „Bronzefunde aus Nord-Albanien“ Radua Vulpea, koja se doista može smatrati prvim sveopćim i metodološki modernim radom, usmjerenim na detaljnu tipološko-stilsku klasifikaciju, relativno kronološku determinaciju i potencijalnu provenijenciju tih tzv. južno-jadranskih sjekira (Vulpe 1932). Svoje će hipoteze razvijati, popravljati i dopunjavati u narednim desetljećima, ponajviše temeljem novijih nalaza srodnih sjekira iz Rumunjske (Vulpe 1940; Vulpe 1960). Autor tako uspoređuje sve objavljene sjekire, pri čemu izostavlja sjekiru iz Podgorice i one iz Češke, te ih sukladno osnovnim morfološkim i stilskim značajkama razlikuje u čak četiri tipa: skadarski, albano-dalmatinski, tip Sitno i tip Debelo brdo. U ovom je kontekstu nama najzanimljiviji drugi, tj. albano-dalmatinski tip, koji, formiran terminološki na osnovi tadašnjeg topografskog rasprostiranja, prvi puta ulazi u širo znanstvenu uporabu, a održati će se sve do danas (Žeravica 1993: 32; up. Mijović 1980; Mijović 1986). U taj tip uključuje i sjekiru iz *Spiča* (*Spizza*, po hrnjenu u zagrebačkom Arheološkom muzeju), zatim one iz *Kastel Lastve*, Skadarskog otoka (Krajina) (Ippen 1900: 511, sl. 1), Pesbasi (danasa Pishkesh) i Livade. Ograničavajući tako njegovu koncentraciju na području od Kotora do Skadra, tj. ušća Drime, smatrao je kako one nisu prelazile iznad skadarskog prostora, tj. crnogorskog ili albanskog gorskog masiva. Uz detaljne opise očuvanosti i načina izrade, Vulpe je također naglasio vrlo važnu činjenicu kako su one većinom nedovršeni proizvodi koji nisu mogli biti u nikakvom funkcionalnijem korištenju, a osobito ne kao bojne sjekire ili alati, već su služile kao sredstvo predmetarne trgovine i razmjene (Vulpe 1932: 135–136; Vulpe 1960: 170–171). Ključne uzore ili utjecaje u formiranju njihove proizvodnje tražio je na istočnim obalama Sredozemlja, tj. na Levantu, ponajprije preko sjekire iz *Spiča*, dovevši je u bližu usporedbu sa sjekirom iz Beit She'an u Izraelu (nekad Beisan u Palestini), te shvaćajući ju unutar tran-

ssredozemnih komunikacijskih ruta i posredništva feničanskih pomoraca, jer im u europskom prostoru nije naložio adekvatnih paralela (Vulpe 1932: 138–140).

Budući da su sjekire većinom bile pojedinačni nalazi ili su potjecale bez poznatih okolnosti nalaženja, to je otežavalo njihovo kronološko pozicioniranje, pa ih Vulpe datira posredno, smatrajući da je upravo sjekira iz *Spiča* (u Arheološkom muzeju u Zagrebu) dio ostave s ostalim otkupljenim nalazima, a tek zatim slijede ostave iz Sitnog i Debelog brda. *Spič* i Sitno jasno, zbog ostalih predmeta, deklarira kao nepouzdane, a Debelo brdo kao tada jedini vjerodostojni kontekst koji je dozvoljavao tek okvirnu dataciju na prijelaz 2. u 1. tisućljeće stare ere, odnosno na prijelaz iz brončanog u željezno doba. U kulturnopovijesnom aspektu vidio ih je u mitskoj povezanosti s Enhelejcima, te s dolaskom Kadma i Harmonije u te prostore i osnivanjem Budve (Vulpe 1932: 140–144)! Uz tu će legendu, i moguću etničko-kulturnu pripadnost, potom povezati samo sjekire albano-dalmatinskog tipa, smatrajući ih užom regionalnom pojavom (Vulpe 1940: 39–42; up. Vulpe 1960).

Tako se po prvi puta ta zanimljiva i neobična sjekira nastojala uesti u etničku identifikaciju, tj. kulturnopovijesnu povezanost koja je, zajedno s predodžbama iz legendarne prošlosti, ne i konkretnih povijesnih izvora, osiguravala tzv. pripadnost i neposrednu vezu sa sredozemnim civilizacijama, što i jesu bile tendencije pret-povijesne arheologije prve polovice 20. stoljeća i njihovih narativa unutar velikih migracijskih retorika u smislu *ex oriente lux*.

DRUGA POLOVICA 20. STOLJEĆA: NACIONALNE ARHEOLOGIJE I NOVE INTERPRETACIJE

Nedugo nakon završetka Drugog svjetskog rata objavljena je i prva sjekira u crnogorskoj znanstvenoj literaturi,

Sl. 8. Sjekire iz Petrovića (1 i 2),
Donje Bijele (3) i Bijelog Polja (4)
(prema Saveljić Bulatović
i Lutovac 2003: 35).

potpisana od crnogorskog istraživača i povjesničara Jovana Ivovića. U članku „Arheološki i numizmatički nalazi u Zavrhu“ Ivović predstavlja sjekiru iz Gradine u Zavrhu kod Nikšića, gdje je 1936., najvjerojatnije u zajedničkoj ostavi, nađeno čak šest istih sjekira, od kojih se do tada očuvao samo jedan primjerak (Ивовић 1948: 156–157, T. 1: 1; up. Benac 1955: 87). Međutim, u tipološkom određenju oslanja se na rad Vulpea (1940), pa ju uspoređuje sa skadarskim primjerima, ne poznajući tada već objavljene sjekire iz priobalnog dijela Crne Gore, odnosno one albano-dalmatinskog tipa s kojima je sjekira pokazivala i najviše srodnosti.

Nezadugo su se predmetnim sjekirama posvetili Draga Garašanin, uz objavu nove sjekire iz Sinajë na Kosovu (Garašanin 1955), i Alojz Benac, koji je objavio dvije sjekire iz Petrovića (Benac 1955: 87–88). Pa iako se ne zanimaju pobliže sjekirama iz Spiča, sve one albano-dalmatinskog tipa krono-

loški smještaju na prijelaz posljednjih pretpovijesnih tisućljeća. Oboje kritički komentiraju proturječnosti i isključivosti u tipološkom i kulturnom opredjeljenju tih predmeta kod Vulpea, a samo im se Draga Garašanin detaljnije posvećuje u tipološkoj atricuci. Smatrala je kako valja izdvojiti dva osnovna tipa, tip 1 ili skadarski i tip 2 ili albano-dalmatinski, kojima je tražila kronološko uporište u zatvorenim cjelinama. Pri tomu je kao jedini zatvoreni kontekst izdvojila ostavu iz Debelog brda, dok je onu iz Sitnog argumentirano odbacila zbog miješanja gradiva iz različitih epoha. Sjekire je tako okvirno datirala u horizont Ha A i B po srednjoeuropskoj periodizaciji, odnosno u zadnje faze kasnog brončanog doba. Pa iako je i sama dalje analizirala i potvrđivala (pra)uzore njihovom nastanku na prostoru civilizacija istočnog Sredozemlja, jasno je istaknula, s obzirom na kvantitetu i kapacitet sjekira, te rudom bogate prostore unutrašnjosti, moguću regionalnu produkciju o kojoj će se moći raspravljati „tek nakon provedenih metalografskih analiza“ (Garašanin 1955: 230–232).

Međutim, u prvom monografskom izdanju *Istorije Crne Gore* (tom I) Dra- ga i Milutin Garašanin, pišući o nalazima iz brončanog doba, vrlo se koncizno osvrću i navode kako „[...] je sjekira iz Spiča (Sutomore), u Ar- heološkom muzeju u Zagrebu, a u Petrovcu na Moru nađeno je 20 ko- mada takvih sjekira od kojih je jedna dospjela u Arheološki muzej u Lju- bljani“ (Гарашанин и Гарашанин 1967: 66–67), referirajući se pri tomu na tipološko određenje sjekira alba- no-dalmatinskom tipu prema Raduu Vulpeu (Vulpe 1932; Vulpe 1940; Vulpe 1960), ali i korigirajući njegove već tada različito postavljene hipoteze oko mogućeg nastanka i tipološkog razvoja. U ovom je kontekstu ipak možda najvažnije to da se prvi puta sjekire lociraju u *Sutomore* i *Petrovac na Moru*.

Tek će u radovima kasnih 70-ih i ti- jekom 80-ih godina 20. stoljeća te sje-

kire ponovno biti aktualizirane u impozantnijim studijama istraživača iz tog tzv. matičnog prostora albanskih, crnogorskih i hrvatskih arheologa. Objavom ostave iz Torovicë dogodio se pozitivan zaokret u njihovom istraživanju i novi uzlet mogućih interpretacija, a osobito je bilo važno preciznije kronološko pozicioniranje i potvrda njihove regionalne proizvodnje.

Najviše novih sjekira, koje predstavlja pod sintagmom *iliro-jadranske sjekire*, objavio je Frano Prendi. On se nije detaljnije pozabavio sjekirama iz Crne Gore, iako prihvata i razlikuje tipološki samo dva tipa, skadarski i albano-dalmatinski. U svezi potonjeg objavljuje sjekire iz Pishkash, Shistavce i Skadra (Shköder) (Prendi 1977: 15–16, T. XI: 3–5), ističući kako je znatno porastao njihov broj ne samo u priobalnom dijelu već i ozbiljnije u unutrašnjosti prostora sjeverne Albanije, jer im je već ranije pridružio sjekire iz okolice Mirdita, zaleđa Skadra, Vorfë i Borje (Prendi 1958). Zaključio je kako su se te sjekire, oba tipa, zasigurno morale proizvoditi negdje na širem prostoru današnje sjeverne Albanije, koja je bogata bakrom osobito u regijama Mati ili Kukës, podržavajući time već prije pretpostavljene hipoteze Drage Garašanin. S obzirom na stanje samih sjekira, ustanovio je da su one skadarskog tipa starije, iz kojih se potom razvijaju one albano-dalmatinskog tipa, te ih posredno smjestio u vrijeme od 12.–10. stoljeća pr. Kr. Kao i brojni istraživači prije njega, ali sada na znatno većem uzorku, Prendi potvrđuje kako one nemaju tragova uporabe, za razliku od skadarskih, koje su morale biti korištene kao oruđe, ali zato imaju ostatke od lijevanja i znatno manje funkcionalnih detalja. Sve pokazuju slične dimenzije i težine, te su u pravilu nađene u ostavama. Argumentirao je kako ih više ne možemo smatrati oruđem ili oružjem, već ih moramo razumijevati kao određene standarde u razmjjenama, odnosno kao predmete predmonetarne vrijednosti (Prendi 1977: 36–37).

Pa iako je o njoj već i prije usputno

pisao, Prendi napokon 1984. godine objavljuje i ostavu iz Torovicë kod Lješa (Lezhë), najveću ostavu na prostoru albanskog priobalja, koja je sadržavala 124 brončane sjekire ukupne težine 70 kg, od toga čak 32 sjekire albano-dalmatinskog tipa (Prendi 1984: 19–45). Bila je to ujedno najiscrpnija studija koja se do tog vremena dogodila iz pera albanskih istraživača, s pregršt novih i važnih podataka. Kako je u ostavi zabilježena i sjekira tipa Solento, značajna za Apuliju i Otrant, koja je uostalom dokumentirana i u ostavi Reinzano zajedno sa sjekirom skadarskog tipa (Carancini 1984: T. 153: 4235, T. 162: 4356; Primas 1996: 14), stvorili su se „uvjeti“ za pobliže kronološko određenje, pa je tada predložio da su sjekire skadarskog tipa već bile korektno u široj uporabi tijekom 14.–12. stoljeća, tj. u vrijeme kada se albano-dalmatinska sjekira mogla tek pojaviti u proizvodnji, vjerojatno u 12. stoljeću pr. Kr. (Prendi 1984: 23–24). Pored toga, autor je argumentirano prikazao moguću evoluciju albano-dalmatinskih sjekira upravo iz skadarskih tipova i varijanti, a na primjeru sjekire iz Boksa (Prendi 1984: T. 10: 2; Galaty *et al.* 2023: sl. 6.1b), i time još čvršće potkrijepio svoje tvrdnje u smislu lokalne produkcije i ne više „istočnih“ prototipova ili uvoza preko mitskih feničanskih moreplovaca u povezanosti s usiljenom zgodom oko lokalizacije Kadmejskog mita u Iliriji. Potvrdio je tako, s velikom sigurnošću, već prije predloženu dataciju u razdoblje od 12.–10. stoljeća pr. Kr. i sada nedvojbeno njihovu regionalnu proizvodnju na prostoru sjeverne Albanije i regije. Najjužnije nalaze zabilježio je u dolini rijeke Erzen kod Drača (Durrës), ali je isto tako naglasio njihov znatan udio u optoku tzv. jadranske *koiné* (Prendi 1984: 28–33; up. Prendi 1982: 223–224, sl. 42: 10). Međutim, niti prigodom tako detaljne obradbe nije se pobliže pozabavio sjekirama iz Crne Gore, već ih, ovisno o tipovima i varijantama, taksativno navodi, oslanjajući se na objavljenu građu kod jugoslavenskih arheologa, ističući samo kako je u Petrovcu nađeno 20 takvih sjekira,

ali kartira „sva“ poznata mu nazivlja nalazišta, tj. *Spic, Petrovac i Budvu* (Prendi 1984: 25, fig. 3)!

U istome razdoblju Šime Batović najprije samo šturo navodi sjekire *albano-dalmatskog* tipa s izdvajenim sjekirama, različitih varijanti, i to iz Sitnog i iz Petrovića u Crnoj Gori, referirajući se pritom samo na ostavu iz Sitna kao jedine do tada poznate s toga područja i s mogućom pobližom datacijom. Sve je sjekire svrstao u gradivo značajno za tzv. delmatsku grupu, premda su one rasprostranjenije na južnjem prostoru njihove teritorije, a nastale pod utjecajima s Bliskog istoka (Batović 1980: 35, T. XIII: 8; T. XVIII: 3). Time je delmatsku kulturnu skupinu već sagledao u vremenu kasnog brončanog doba, a koju je raširio na većem teritoriju sve do Crne Gore. Sjekire je ubrzo ponovno predstavio u *Praistoriji jugoslavenskih zemalja IV*, gdje posebno izdvaja crnogorske primjerke, pa na dva mjesta koristi nazine različitih toponima, i to *Petrovac* i *Sutomore* kod Spiča, preuzimajući da kles podatke koje su kao mjesta nalaženja objavili Draga i Milutin Garašanin (1967). Opisuje ih u svega nekoliko rečenica, ali im mijenja terminološku determinantu, te ih naziva *dalmatinsko-albanskim* tipom sjekira! Bilježi kako je u Petrovcu nađena ostava od čak 20 takvih sjekira, koje su bile *osnovnom ratnom opremom* u vrijeme kasnobrončanog razdoblja, predočujući sjekiru iz crnogorskih Petrovića (Batović 1983: 283–284, 358; up. Ložnjak Dizdar i Potrebica 2017: 122, sl. 58), ne uzimajući u obzir sve ranije već mnogo puta afirmirane tvrdnje o nedovršenosti samih sjekira i njihove praktične neupotrebljivosti. Zanimljiva je i konstatacija autora kojom, uspoređujući poznate mu ostave, bilježi da su u *svim ostavama* iz Crne Gore zastupljene isključivo sjekire upravo tzv. *dalmatinsko-albanskog* tipa (Batović 1983: 359–360)! Ostava iz *Petrovca* u tom je kontekstu izdvojena kao najbrojnija ostava Crne Gore, iako se za ostale sjekire nije znalo jasnije kontekstualno nalaženje. Sjekire su određene kao lokalna varijanta zastuplje-

Sl. 9. Sjekira iz Ulcinja
(prema Mijović 1986: 100, sl. 1)

na na južnojadranskom Primorju (Dalmaciji, Crne Gore i Albaniji), inače široko rasprostranjenog trenda izrade takvih sjekira od Levanta do srednje Evrope, smatrajući ih u neku ruku domaćim proizvodima nastalim po stranom uzoru. Nапослјетку, sve je ostave Šime Batović interpretirao kao trgovačke ili radioničke, smještajući ih unutar optoka trgovačkih i posredničkih veza s jugoistokom Evrope, te ih posredno povezao uz razvijenu pomorsku djelatnost (Batović 1983: 362, 364).

Otprilike istovremeno publicirani su i radovi Pavla Mijovića, ponajprije u preglednom radu iz 1980., gdje ih svrstava u korpus važnih predmeta značajnih za „umjetničko blago“ Crne Gore (Mijović 1980: 38–39). Po red objava novih nalaza sjekira iz Vladimira i Perdiša, u kasnijoj, opsežnoj studiji „Bojne i radne sjekire kasnog bronzanog doba iz Crne Gore i sjeverne Albanije“ prvi je predložio katalog (register) svih dotad poznatih nalazišta, cijeloviti popis crnogorskih i albanskih sjekira (27), njihove crteže i fotografije s najpreciznijom kartom ra-

Sl. 10. Sjekira iz Vladimira
(prema Mijović 1986: 100, sl. 2)

sprostranjenosti. Pored toga, metodološki je analizirao kulturnopovijesno determiniranje sjekira, te argumentirano predložio novo tipološko-terminaloško određenje sintagmom *albano-crnogorski* ili *crnogorsko-albanski* tip sjekira, čiju proizvodnju također određuje lokalno i povezuje s mogućim ležištima bakra u neposrednom zaleđu (Mijović 1986). Ipak, uspoređujući ih s drugim tipovima sjekira, zaključio je da su one ponajprije služile kao oružje i tek potom kao moguće oruđe, nazivajući ih *bojnim sjekirama* (Mijović 1986: 87). Važno je također navesti kako opravdano odbacuje starije interpretacije o mogućem istočnom utjecaju za njihovo proizvodnju i pretenciozno povezivanje uz mitove i legende, bez konkretnih arheoloških i metalografskih istraživanja (Mijović 1986: 76–80). Naglašava stoga nužnu potrebu arheometalurških analiza kako bi se ustvrdio sastav, izvor, odnosno njihovo podrijetlo, a time omogućilo pomnije tipološko i terminološko određenje (Mijović 1986: 88–93). Što se tiče sjekira iz *Spiča* i *Kastel Lastve*, smatra da su one prikupljane iz različitih pozicija i da je ukupan broj

od njih 20 zbroj svih do tada pronađenih sjekira različitih tipova, jer su one otkupljivane pojedinačno (Mijović 1986: 69)! Pavle Mijović tada nema uvida u dokumentaciju Narodnog muzeja Slovenije, što je već posjedovala Draga Garašanin, niti provjera mnoge sjekire u inozemnim muzejima, pa su tako njegova saznanja bila ograničena na i isključivo samo dostupne mu objave, premda i tu sa znatnim pomanjkanjem. Ipak, donosi novi podatak kako se iz Konavala čak dvije sjekire takvog tipa čuvaju u Aschmolean muzeju u Oxfordu, čime se broj sjekira u Dalmaciji povećao na četiri primjerka (Mijović 1986: 94; Aschmolean Museum inv. br. 455928 i 456217).

Nakon radova Vulpea, Prendija i Mijovića, najaktualniju i svakako najpotpuniju raspravu s povećim usmjerenjem upravo na sjekire iz Crne Gore, te na sjekire albano-dalmatinskog tipa uopće, pružio je Zdenko Žeravica 1993. godine u katalogu *Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegowina*, monografske edicije *Prähistorische Bronzefunde*. Studija je uključena u ovo razdoblje „jugoslavenske škole“ jer nastaje tijekom 80-ih godina, odnosno dovršena je za tisak 1989. godine, kada je i sakupljanje građe iz danas različitih država bilo znatno jednostavnije. Bila je to posljednja iznimno detaljna rasprava o ovim sjekirama, kako u tipološko-stilskom tako u prostornom i mogućem kronološkom opredjeljenju s ukupnim brojem od 26 sjekira. U njegovom se katalogu također nalaze dva nalazišta, premda je većina sjekira ipak katalogizirana pod lokacijom *Spič (Castel Lastua) kod Sutomora*. Međutim, Zdenko Žeravica ovdje ipak donosi konkretnije pojašnjenje zbog dotada silnih proturječja u literaturi, kako su Spič i Kastel Lastva, današnji Petrovac na Moru, zapravo jedno te isto nalazište. Od tog je priličnog broja opisao devet i crtežom objavio svega šest „preživjelih“ sjekira (Žeravica 1993: kat. 89–92, 93A, T. 9). Pri tome je sjekiru iz Beča sa signaturom *gegend*

von Spalato, tj. okolica Splita, potpisao pod moguće nalazište *Spič?*, upravo kao što je evidentirao i sjekiru u *Gracu* koju ne objavljuje (Žeravica 1993: 34–35). Katalogizirane su dvije sjekire iz Trsta, ali su predstavljene samo jednim crtežom, koji je preuzet iz starije objave Chantrea (1878). Budući da sjekire nisu ponovno provjerene u tršćanskem muzeju, crtež sjekire nije autentičan, pa otuda njihovo morfološko odudaranje od ostalih sjekira, a isto vrijedi i za one iz Torina. Nedosljednosti su razvidne i kod crteža sjekira iz Ulcinja i Vladimira (up. Mijović 1986: 99, T. 5).

Temeljem činjenice da su sjekire pohranjene u različitim muzejskim zbirkama ne ocjenjuje sa sigurnošću da sve one potječu iz iste ostave, već dopušta mogućnost njihova pojedinačnog sakupljanja (Žeravica 1993: 33–35). Sve su određene ili ranom ili klasičnom tipu albansko-dalmatinskih sjekira, kako im se vrlo detaljno, u tipološkom pogledu Žeravica posvetio. Datirao ih je tako, na temelju arheološki dobro poznatih analogija iz okruženja Albanije i Dalmacije, već u kraj srednjeg i početka kasnog brončanog doba, 15. i 14. stoljeća pr. Kr. Time ih je protumačio kao najstarije sjekire južnojadranskog, tj. crnogorskog područja, koje su ondje i najviše rasprostranjene, zbog čega im baš tamo valja tražiti i obrtničko izvorište (Žeravica 1993: 40–44). Zaključio je kako su one primarnom namjenom na matičnom području služile kao oruđe i oružje, unatoč svim dotadašnjim egzaktnim potvrdoma kako sjekire nisu mogle, zbog nedovršenosti metalurške obrade, kao i premalog otvora za dršku, nikada biti u stvarnoj uporabi kao takve. Dodaje kako su ipak namjene mogle biti različite i brojne, pa ne isključuje mogućnost predmetarnog sredstva i statusnog simbola kojim se isticao položaj i dostanstvo pojedinaca (Žeravica 1993: 38).

Vihor sukoba 90-ih godina 20. stoljeća na Balkanu, izuzev kataloga Zdenka Žeravice (1993), u domaćim arhe-

ologijama donosi tek manje osvrte i pokolu, uglavnom prihvacenu interpretaciju, premda se i dalje koriste ukorijenjeni narativi značajni za poslijeratno razdoblje. Na ovome mjestu valja istaknuti tezu Anthonyja Hardinga, koji je podržao interpretaciju po kojoj su, upravo zbog nedovršenosti, morale kolati u određenim razmjenama, tj. u predmonetarnom sistemu materijalnih predmeta (Harding 1992: 20), nadovezujući se također na ranije postavljene zaključke Radua Vulpea i osobito Frana Prendija.

Ubrzo se, prilikom monografske objave tumula iz Velike Grude kod Titova, predmetnih sjekira dotaknula i Margarita Primas, a u svezi sjekire iz Kotora (Primas 1996: 14). Smatrajući ih regionalnim fenomenom koji se odražavao i unutar međujadranske mreže komunikacija, ona donosi njihovo rasprostiranje prema podatcima koje je sabrala kod Frane Prendija (1984) i Zdenka Žeravice (1993), ne upuštajući se u njihovu podrobniju analizu ni interpretaciju. Predmetne nalaze sjekira kartirala je samo pod nalazištem *Spič* (*Sutomore*) (Primas 1996: sl. 2.3).

Iste godine i Dragoslav Srejović u svojem radu „Drevna Budva u mitu i istoriji“ navodi 20 primjeraka sjekira, ali ih smješta, bez pobližih objašnjenja, u neposrednu okolinu *Budve*, kao argument prilično pojednostavljenoj tematici vezano za mitsko osnivanje Budve, odnosno uz Kadma i Harmoniju. Izostavljajući nova saznanja i podatke o tim sjekirama, smatrao je kako su se one tijekom 14. stoljeća pr. Kr. proizvodile već u istočnjačkim metalurškim radionicama, odnosno da predstavljaju odraz intenzivnih utjecaja razvijenih kultura iz Egeje i Sredozemlja na crnogorsko priobalje (Cpejović 1996: 21), što je zapravo bila hipoteza još iz 60-ih godina prošlog stoljeća. Srejovićev je tekst kasnije preštampan u posthumno objavljenoj zbirci njegovih članaka – *Iliri i Tračani: o starobalkanskim plemenima* (Cpejović 2002: 307–318).

U preglednom radu o istraživanju brončanog i željeznog doba u Albaniji iz 1998. Frano Prendi ponovno se vraća tim izuzetnim sjekirama, smatrajući ih zapravo kontraverznima u pogledu kronologije i podrijetla. Ovoga puta u potpunosti je izostavio crnogorske primjerke, navodeći kako su one ponajviše rasprostranjene na prostoru Albanije i južne Dalmacije! U smislu njihove geneze istaknuo je da su nastale neposredno iz skadar-skog tipa, čime je opravdavao (proto)ilijsku metalurgiju na prijelazu iz brončanog u željezno doba, kao i njihovu određenu ulogu u transjadanskim kulturnim kontaktima (Prendi 1998: 86).

Na Prendijeve zaključke u preglednoj se studiji o sistemima razmijene na prijelazu iz brončanog u željezno doba, a u odnosu na ostave s lijevanim sjekirama iz jugoistočne Europe, osvrnuo i Christoph Huth. Posebice izdvaja sjekire albano-dalmatinskog tipa iz sjeverne Albanije i ostavu Torovicë, istaknuvši da, unatoč nedostatku metalografskih analiza, pretpostavlja sastav legure s visokim udjelom kositra ili olova (Huth 2000: 30, sl. 1/7).

U OSVITU 21. STOLJEĆA: NOVE/STARE INTERPRETACIJE I ARHEOMETALURGIJA

S novim je tisućljećem uslijedila kataloška objava većeg broja sjekira iz sjevernijih dijelova Crne Gore koju su potpisali Lenka Saveljić Bulatović i Predrag Lutovac u katalogu izložbe *Zlatno doba Crne Gore*. Pri tome su katalogizirane sjekire iz s Grdove gradine kod Petrovića, sjekira iz Ostrelja kod Bijelog Polja i ona iz Boana kod Šavnika, sve kao pojedinačni, tj. slučajni nalazi. A ti su podatci i te kako bili poželjni i važni u razmatranju njihove distribucije i u unutrašnjosti Crne Gore. Ostale crnogorske sjekire predstavljene su poimence u odnosu na tipološku pripadnost, a u šturom osvrtu na one iz priobalnog dijela navode po jednu sjekiru iz *Spica* kod Sutomora i 20 sjekira iz *Petrovca na Moru*

(Saveljić Bulatović i Lutovac 2003: 22–23, 34–37, sl. 11/1–12/1, 15/1).

U djelu *Arheologija Crne Gore* još je sažetiji bio Čedomir Marković, koji za predmetne sjekire zapravo prenosi podatke iz kataloga *Zlatno doba Crne Gore*, nazivajući ih, kao i prethodnici, sjekirama albano-dalmatinskog tipa, te reproducirajući, bez točnog mesta nalazišta, drugu sjekiru iz Petrovića (Marković 2006: 202, sl. 43; up. Saveljić Bulatović i Lutovac 2003: 11/2).

Uslijedio je pregledni rad Maje Gori na temu ostave iz Torovicë, u kojoj, također oslonjena isključivo na radeve Prendija i Žeravice, iznosi osnovne tipološke značajke i njihovu zastupljenost u ostavama, s najvećim fokusom upravo na albanska nalazišta. Zaključila je, kao i Prendi mnogo prije nje, da su ti predmeti imali vrijednost u razmjenama dobara, osobito u cirkuliranju metalurških modela i dobrina, kao svojevrsnog predmetarnog koncepta (Gori 2008: 209–211).

Krajem drugog desetljeća 21. stoljeća i Christos Kleitsas se osvrće na sjekire albano-dalmatinskog tipa, smatrajući Torovicë metalurškom ostavom upravo zbog nedovršenosti sjekira. Sve ostale ostave, osobito one u okolini Skadra, interpretirao je kao moguće zavjetne darove nadnaravnim vodenim silama tog područja (Kleitsas 2018: 63). Pa iako ne navodi niti jednu ostavu ili sjekiru iz Crne Gore, ističe kako su one značajne za njen južni dio, prenoseći naravno zastarjele podatke Prendija (1958) i Vulpea (1960).

I dok Christos Kleitsas pokušava razumjeti kontekst ostava i njihova mogućeg ideološkog potencijala u smislu produkcije i potrošnje sjekira krajem brončanog doba, istovremeno se Barry Molloy vraća na samu funkciju sjekira, definirajući ih primarno kao *teške bojne sjekire* na osnovu njihova oblika i objelodanjujući jednu sjekiru iz Skadra (Molloy 2018: 208, sl. 10.5; Molloy & Horn 2020: 127–128, sl. 5.3). Bez ikakve pobliže argumentacije ili znanstvenog aparata odnosno upori-

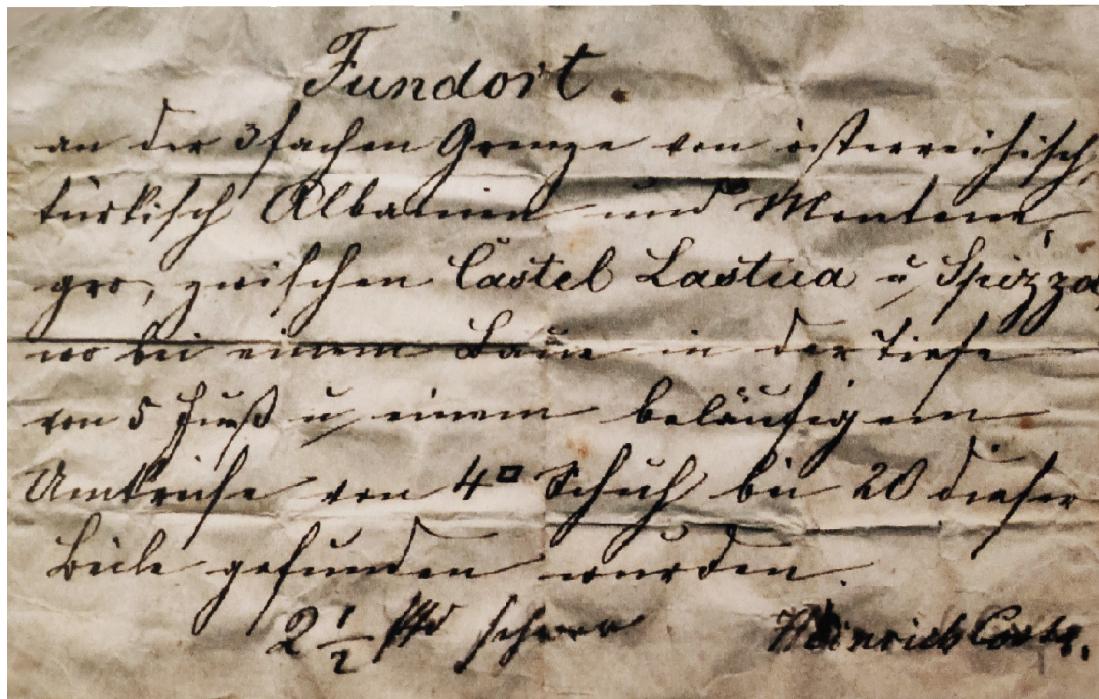
šta u dotad prihvaćenoj i vrlo opsežnoj znanstvenoj literaturi, u smislu namjene sjekira, Molloy se tako vratio na sam (pra)početak duge povijesti njihova istraživanja.

Već je Radu Vulpe, kao i brojni istraživači nakon njega, posebice u drugoj polovici 20. stoljeća, isticao važnost arheometalurških i kemijskih analiza legure predmetnih sjekira, kojima bi se dobili drugi i vrlo važni podatci o sastavu i izvoru ruda, kada su im već okolnosti nalaženja tako oskudne. Ali izgledno je taj proces iznimno zahtjevan i spor, pa se jedine, u tom smjeru učinjene analize odnose samo na sjekire iz Skadra i sa Kosova. Naime, u kapitalnom djelu o bakrenodobnim sjekirama iz Srbije, unatoč iznimnoj vremenskoj distanci, Dragana Antonović pregledno se pozabavila i sjekirama varijante Debelo brdo, a zbog analize sjekire iz Sinajë na Kosovu. U tu je varijantu pridružila još dvije sjekire iz Visoke i Ivanjice, odredivši ih u tzv. zapadnosrpsku varijantu i interpretirajući ih kao bojne ili ceremonijalne sjekire (Antonović 2014: 97–98, T. 40/363–365). Ovdje je najvažnije istaknuti kako je upravo sjekira iz Sinajë arheometalurški analizirana, pri čemu je određena kositrena bronca sa srednjom zastupljenošću kositra od 7,5% i niskom olovom od 0,22% (Antonović 2014: 97, T. 2/363), čime je sjekira nedvojbeno bila čvršća i otpornija, prikladnija dakle za funkcionalnu upotrebu. Uslijedili su rezultati analiziranih osam sjekira albano-dalmatin-skog tipa iz Shirokë kod Skadra, koje su također bile izrađene od kositrene bronce s vrlo malim postotkom kako kositra tako i olova, premda prolamniji zaključci u svezi sa sirovinama i proizvodnjom samih sjekira nisu realizirani. Samo je jedna sjekira (14747) pokazala veću zastupljenost kositra, a sve su imale prisutnost olova ispod 2% (Çakaj *et al.* 2016: T. 5; Çakaj *et al.* 2019), što za sada ne potvrđuje sveopći trend u metalurgiji kraja brončanog i početnog željeznog doba Europe, a time niti postavku koju je u svezi s našim sjekirama prognozirao Christoph Huth (2000).

ZAKLJUČAK

Cilj ovog istraživanja bio je ustaviti što točnije mjesto nalaženja prepoznatljivih, u dvojnom kalupu ljevanih brončanih sjekira sa zakriviljnim i lepezasto raširenim sječivom. Kako je prikazano, kroz povijest su se uglavnom locirale u *Spič* (Sutomore) i *Kastel Lastvu* (Petrovac na Moru) ili između njih. Od podjednake važnosti bilo je ustanoviti i realno stanje tih, u mnogim jezičnim prijevodima i povjesno-političkim okolnostima izgubljenih predmeta. Stoga je trenutačna situacija sljedeća: arhivskim istraživanjima određeno je da su one i danas pohranjene u većini institucija u koje su dospjele u drugoj polovici 19. stoljeća, premda valja izdvojiti nekoliko primjera i novih korekcija. Prvi je Joanneum muzej u Gracu, jer se ondje takva sjekira danas ne nalazi, ako je uopće ikad i bila. Nadalje, u inventarnoj knjizi Prirodoslovnog muzeja u Beču piše kako sjekira potječe iz područja Splita, te da je otkupljena u Trstu tek 1884. godine od Carla Battistella. Pojašnjeno je kako se u Beču u vrijeme posljednjih desetljeća 19. stoljeća nalaze već dvije sjekire srodnog tipa, ali iz posve različitih nalazišta i putem različitih posredničkih načina pridobivanja. Upravo taj podatak sugerira da sjekira iz tog muzeja ne potječe iz Crne Gore, jer bi to nedvosmisleno bilo zapisano, ili bi, kao i druge, bila zavedena pod *Dalmacija*, pa je stoga ne možemo više smatrati korpusom iste ostave iz *Spiča*, kako je to zapisao Žeravica (1993: T. 9: 93A).

Za sjekire iz muzeja u Trstu i Torinu pregledom dokumentacije ne doznađemo ništa više podataka od onih koji su već bili zapisani u prvim objavama. Arhivske bilješke iz Arheološkog muzeja u Zagrebu dostupne su i također su već bile objavljene u djelima Ljubića (1886; 1889), Brunšmida (1902) i Žeravice (1993), pa niti tu nije ostvaren veći pomak. Kako su svih pet sjekira zavedene u muzejima do 1874., može se pretpostaviti je da su već i prije tog datuma morale biti dostupne na tržištu u Splitu, tj. u Trstu.

Sl. 11. Arhivska bilješka dr. Heinricha Coste
(© Narodni muzej Slovenije, Ljubljana)

U tom je kontekstu zato najvažnija sjekira iz Ljubljane, koja se čuva u Narodnom muzeju Slovenije (inv. br. P 3408; Sl. 12), jer je s njom sačuvana i autentična, iako nedatirana bilješka dr. Heinricha Costa, koja sadrži osnovne, ali za ono vrijeme prilično konkretnе podatke o nalaženju i sadržaju (Sl. 11): „Fundort: an der 3fachen Grenze von österreichisch, türkisch Albanien und Montenegro, zwischen Castel Lastva u[nd] Spizza, bei einem Baue in der Tiefe von 5 Fuß u[nd] einem beiläufigen Umkreise von 40 (4?) Schuh bei 20 dieser Beile gefunden wurden. 2½ Pfd schwer“, što u prijevodu glasi: „Lokacija: na trostrukoј granici austrijskoј, turske Albanije i Crne Gore, između Kastel Lastva i Spiča, prilikom gradnje na dubini od 5 stopa i proizvoljnog krugu od 40 (4?) stopa pronađeno je 20 ovih sjekira. Težina 2½ Pfd“. Naime, bilješka je vrijedna iz više razloga. Prvi je s obzirom na povijesno okruženje. Naime, Heinrich Costa, carinski direktor u Ljubljani, još je za života Narodnom muzeju Slovenije u Ljubljani poklanjao određene predmete, a po njegovoј smrti ostatak predmeta Muzeju je

posredovala njegova supruga, pa tom prigodom 1870. u Muzej prispajeva i navedena sjekira. Druga vrijednost te bilješke jest iznimna preciznost podataka, koja nije prisutna niti kod ijedne druge muzejske dokumentacije o predmetnim sjekirama, što sugerira da je Costa morao imati ili neposredan kontakt sa samim nalaznikom ili su pobliže podaci isključivo bili dostavljeni uz predmetnu sjekiru u Ljubljani! Pa iako je sjekira inventarizirana u muzejskoj dokumentaciji tek od Alfonsa Müllnera 1892. godine (34 08), ona je već 1888., uz kraći kataloški opis i s mjestom nalaženja, kako ga je zapisao Costa, objavljena u prvom muzejskom vodiču kojeg je objavio Karl Dežman. On je ipak zapisao da su te sjekire nađene prije nekoliko desetljeća i tijekom izgradnje utvrde (Deschmann 1888: 80, T. 8/4), što se vremenski podudara, tj. povezuje uz godine od 1867./1868., a fizički uz prije predstavljene infrastrukturne radeve na tom graničnom prostoru.

Potaknuto vodi do zaključka da predstavljenih sedam očuvanih sjekira tog tipa ne potječu ni iz Spiča, tj. Sutomo-

Sl. 12. Sjekira iz Ljubljane
(© Narodni muzej Slovenije, Ljubljana)

ra, niti iz *Kastel Lastve*, tj. Petrovca na Moru, već s graničnog prostora između njih. Ono se može pobliže locirati na nekadašnji granični prijevoj Kufin, čiji je zapadni dio, kao i danas, upravo-administrativno spadao pod širi teritorij Kastel Lastve / Petrovca na Moru (Paštirovići), dok je istočni, makar od 1878., vezan za Sutomore (Špič). Nije isključeno ni lociranje i u nešto širu regiju uz kufin-granicu koja se tuda protezala nekoliko kilometara od obale mora ka zaleđu. Međutim, iako je lokalitet Kufin bio dvostruka granica (između Austro-Ugarske i Osmanlija), dok je *prava* tromedja bila koji kilometar sjevernije, blizu Din vrha na Paštovskoj gori, navodi o otkriću sjekira u kontekstu izgradnje vojnog utvrđenja, ipak mogu ići u prilog prepostavci da je to bilo upravo na ovom teritoriju. Ne samo jer je riječ o višestruko prometnjem prostoru, sa znatno više graditeljskih djelatnosti u kontinuitetu, već stoga što je for Presjeka građen 1848. godine, ali se sjekire prvi puta objavljaju tek nekoliko desetljeća kasnije. Stoga je vjerojatnije da su sjekire slučajno otkrivene prilikom neke od graditeljskih aktivnosti na Kufinu, tj. u njegovoj najbližoj okolini, na primjer, kada se 1869. pojačava obližnje pregradno utvrđenje (*blockhaus*) Dubovica, koje je prethodno (1859.) bilo poljskog tipa (Pavićević 2012: 304). Na ovome je prostoru postojalo još takvih utvrđenja, među kojima je i Vjetreno gumno, kao i nešto niže pri moru karaula Čanj, dok su se upravo ovim prijevojem protezali Austro-Ugarski put (Pavićević 2012: 302–304) i Cmilova ulica, pri čijem su se vrhu, podno Kufinu, nalazila dva objekta za vojsku. Sudeći stoga po arhivskim zapisima, sjekire, koje su najvjerojatnije sve potjecale iz jedne ostave, morale su biti otkrivene između 1867. i 1869. godine, svakako u vrijeme kada je taj prijevoj kontrolirala austro-Ugarska vojska i iz čijih je redova pronađeno arheološko gradivo posredničkim vezama razdijeljeno dalje po tržištima starina i naponskemu do muzeja u kojima se i danas čuvaju.

Atribucija i prostorna distribucija sjekira, s ciljem predstavljanja njihove konkretne pozicije u kontekstu južnojadranskih nalazišta, bili su također jedan od ciljeva našeg isljeđivanja. Terminološki, konvencionalan naziv albano-dalmatinski tip sjekira nastao je temeljem lociranja najstarijih nalaza i navođenja crnogorskih nalazišta tijekom 19. stoljeća pod tadašnju administrativnu upravnu jedinicu Dalmaciju, iniciran upravo na tržištu pojmom sjekira sa Kufina. Međutim, danas ta determinacija ne odražava realno stanje s obzirom na teritorijalnu rasprostranjenost, količinu nalazišta, kvantitetu i varijabilnost samih sjekira. Ostala nazivlja, osobito ona etničkih atribucija poput *dalmatski*, *delmatski* ili *ilirski*, svakako su neadekvatna i zavaravajuća, jer se tako određena etnička pripadnost regija i predmeta u tom vremenu ne može dokazati. Smatramo stoga da je često neuvažen ili propušten terminološki prijedlog Pavla Mijovića, a kojeg uvažava i Dragana Antonović, mnogo korektniji i autentičniji u smislu sjekire albano-crnogorskog tipa, i kao takvog ga valja prihvatići.

Sl. 13. Prostorna distribucija sjekira albano-crnogorskog tipa (o) i varijante Debelo brdo (Δ) na južnom Jadranu i u neposrednom zaleđu (dopunjeno i korigirano prema Prendi 1984; Žeravica 1993)

Kako je predloženo, riječ je o regionalnoj manifestaciji ili fenomenu, jer su te sjekire brojnošću rasprostranjene na teritorij unutar današnjih geopolitičkih prostora Crne Gore i Albanije, kako na priobalnom tako i na unutrašnjem dijelu. Izvan matičnog područja rijetki su primjerici zabilježeni u Hrvatskoj (5), Bosni i Hercegovini (2), Srbiji (2) i na Kosovu (1), u Italiji (1), te u dalekoj Češkoj (2). Iz Crne Gore poznato je ukupno 11 topografskih pozicija s 38 dokumentiranih sjekira albano-crnogorskog tipa, od čega se je očuvalo tek 19 primjeraka (Sl. 10): Ostrelj 2, Kolašin 1, Zavrh 1/6, Petrović 2, Podgorica 1, tumul Prediš 1, Kotor 1, Kufin (7/20), otok na Skadarском jeziku (Krajinu) 1, Vladimir 1 i Ulcinj 1, te sjekiru varijante Debelo brdo iz Boana kod Šavnika, ekskluzivno se predstavljajući kao najrasprostranjeniji i najučestaliji metalni nalaz

iz vremena kasnog brončanog doba Crne Gore. Od toga kontekstu ostava nevjerljivije se mogu pripisati one iz Zavrha i sa Kufina, dok se za sjekire iz Petrovića i Ostrelja može samo nagađati. Još je zanimljiva situacija u Albaniji, gdje je trenutačno registrirano 17 nalazišta s više od 70 sjekira. Najveća je ostava mješovitog sastava iz Torovicë, koja ujedno reprezentira najbrojniju ostavu toga tipa sjekira i podržava njihovu dataciju u vrijeme 12.–10. stoljeća pr. Kr.

Obrađene sjekire eksplicitno posvjeđuju, što su istraživači kroz proteklih 150 godina uzastopce dokazivali, kako one zbog nedovršenosti, izvedbenih nedosljednosti i neujednačenosti, te bez tragova ikakve uporabe, nisu mogle biti u široj primjeni, osobito ne kao radne ili bojne sjekire, a što se, nažalost, nerijetko i danas ponav-

lja u znanstvenom diskursu. Pored svojevrsne uloge u predmonetarnom optoku dobara, nedvojbeno su morale imati i statusnu ulogu u društvu toliko vrijednu za navedeni južno-jadranski prostor i njegovo zaleđe. Jer svi predmeti postoje u kontekstu društva koje ih je stvaralo i reprezentiralo, pa će se shodno tomu i ostave moći razumjeti u nekim od mogućih društvenih i ideoloških praksi, ovisno o motivacijama koje su ih inspirirale da se izraze na taj način. Mnogo puta isticana činjenica o njihovom zatječanju isključivo u ostavama, relativna je, budući da do sada sa sigurnošću možemo izdvojiti samo dvije ostave u Crnoj Gori i pet ostava u Albaniji, a to je skroman pokazatelj u odnosu na njihov cjelovit broj. Imajući pri tomu na umu da ih najviše potječe upravo iz ostava Torovicë i Kufin (39), statistička slika postaje još krhkija. Nekada se mislilo da ostave predstavljaju pokušaj odlaganja i osiguranja oruđa i oružja za buduću upotrebu, ali u mnogim slučajevima predmeti su namjerno savijeni, slomljeni ili na neki drugi način ritualizirani, te tako onemogućeni za ponovno funkcionalno korištenje, pa im se često pridaje vjerska ili ritualna intencija, s jedne, odnosno jednostavno sirovinska s druge strane. Zanimljivo je svakako istaći kako izvan matičnog prostora većina sjekira jest nađena u ostavama (Sitno, Debelo brdo, Reinzano – 4). Preostale sjekire, u kvantitativnoj premoći (72), zapravo predstavljaju pojedinačne nalaze, koji su, izuzev u prirodnom okruženju (stjenjaci, rijeke, Skadarsko jezero, prijelazi...), nađeni manje u naseobinskim i rijetko u grobnim cjelinama. Na bilo koji od načina te su sjekire nedvojbeno bile izbačene iz uporabe i odložene na specifičnim mjestima. Time što one nalikuju alatima koje bi trebalo da predstavljaju, ali su loše izlivene, nedovršene odnosno proizvedene s malom zastupljenosti kositra i na takav način da nikada nisu mogle biti svrhovito upotrebljavane, podupiru pretpostavku da su bile izrađivane isključivo kao ritualni i/ili ceremonijalni, tj. statusni predmeti. Za inte-

gralniju interpretaciju i dalje nam nedostaju podrobnejne okolnosti nalažeњa, kao i temeljite arheometalurške analize, kojima će se odgovoriti na mnoga do sada postavljena pitanja, odgonetnuti kontroverze, ali i otvoriti razne nove teme u svezi s produkcijom, optjecanjem i potrošnjom tako iznimnih predmeta s kraja 2. milenija stare ere.

ZAHVALA

Susretljivost, razumijevanje i pomoć mnogih kolega bili su odlučujući u ovom međunarodnom istraživačkom pothvatu kako bismo dobili mogućnost uvida i provjere samih sjekira i ne manje važne prateće arhivske građe. Stoga najiskrenije zahvaljujemo na svakom ustupljenom podatku dr. sc. Jacqueline Balen, dr. sc. Maji Bunčić i dr. sc. Ivanu Drniću iz Arheološkog muzeju u Zagrebu, dr. sc. Domagoju Perkiću iz Muzeja Dubrovnika, dr. sc. Boštjanu Laharnaru i Barbari Jerin iz Narodnog muzeja Slovenije u Ljubljani, dr. sc. Costanzi Brancolini iz Civico Museo d'Antichità „J. J. Winckelmann“ u Trstu, dr. sc. Marku Meleu iz Joanneum muzeja u Gracu, dr. sc. Georgu Tiefengräberu iz Naturhistorische Museum u Beču, dr. sc. Dragunu Jovanoviću iz Gradskog muzeja Vršac, mr. sc. Ivanu Vratnici iz ICOMOS-a Austrija, Beč, Radojici Pavićeviću iz Herceg Novog, Stevu Davidoviću iz Paštrovskog istorijskog društva iz Buljarice i prof. dr. sc. Borisu Kavur s Univerzitetom Primorska u Kopru. Zahvalnost za raščitavanje i prevod originalnog zapisa iz Narodnog muzeja Slovenije upućujemo prof. dr. sc. Marijani Kokanović Marković sa Akademije umetnosti Univerziteta u Novom Sadu.

Članak je nastao u okviru istraživačkih projekata „Od mora do mora“ (N6-0297) i bilateralnog projekta Slovenija – Crna Gora „Kulturna baština u mreži kreativnih industrija“ (BI-ME/23-24-023), koje su sufinancirale Javna agencija za istraživačku djelatnost i inovacije Republike Slovenije i Ministarstvo prosvjete, nauke i

inovacija Crne Gore iz državnoga proračuna.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

Arhiv Arheološkog muzeja u Zagrebu.

Arhiv Narodnog muzeja Slovenije, Ljubljana.

Arhiv Prirodoslovnog muzeja Beč (*Kunsthistorisches Museum Wien*).

Arhivski odsjek Budva, Državni arhiv Crne Gore, Cetinje.

Literatura

Angelucci, Angelo. 1876. „Spade e scure d’arme, di bronzo, dell’Armeria Reali in Torino“. *Bullettino di paletnologia italiana* II: 25–28.

Antonović, Dragana. 2014. *Kupferzeitliche Äxte und Beile in Serbien*. Stuttgart: Franz Steiner.

Batović, Šime. 1980. „L’eta del bronzo recente sulla costa orientale dell’Adriatico“. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* XVIII (16): 21–62.

Batović, Šime. 1983. „Kasno brončano doba na istočnom Jadranskom primorju“. U: Benac, Alojz (ur.). *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV: Brončano doba*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, 271–373.

Benac, Alojz. 1955. „Nekoliko prahistorijskih nalaza sa područja Nikšića u Crnoj Gori“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* X: 85–90.

Blečić Kavur, Martina i Dušan Medin. 2022. „Zaboravljene sjekire u konceptu kreativne baštine“. U: Medin, Dušan (ur.). *Međunarodna multidisciplinarna stručna konferencija po pozivu: Kultурне i kreativne industrije & baština: potencijali i izazovi: Hotel „Palas“*,

Petrovac na Moru, 4–6. mart 2022. godine: knjiga sažetaka. Petrovac na Moru: Društvo za kulturni razvoj „Bauo“, 38.

Blečić Kavur, Martina i Dušan Medin. 2023. „Weapons, tools and symbols: Late Bronze Age axes from Montenegro“. In: Црнобрња, Адам и Војислав Филиповић (ур.). Српско археолошко друштво: XLVI скупштина и годишњи скуп: Сомбор, 25–27. мај 2023. године: Програм, извештаји и апстракти. Београд: Српско археолошко друштво; Сомбор: Градски музеј Сомбор, 76–77.

Brunšmid, Josip. 1902. „Nahodaji bakenoga doba iz Hrvatske i Slavonije i susjednih zemalja“. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 6 (1): 32–67.

Çakaj, Olta, Dilo, Teuta, Civici, Nikolla, Schmidt, Gert & Frederik Stamat. 2016. „Study of eight Albanian-Dalmatian axes (XIII–XII B.C.) and six celts (XI–X B.C.) found in northern Albania, by μ-XRF, OM, SEM-EDS“. *Journal of Archaeological Science: Reports* 9: 219–225.

Çakaj, Olta, Duka, Edlira, Dilo, Teuta, Civici, Nikolla & Frederik Stamat. 2019. „Effect of porosity in the micro-hardness of an Albanian-Salmatian axes (XIII–XII B.C.) and a celt one (XI–X B.C.) excavated in northern Albania“. *Buletini i Shkencave te Natyres* 28: 152–157.

Carancini, Gian Luigi. 1984. *Le asce nell’Italia continentale* 11. *Prähistorische Bronzefunde* IX, 12. München: C. H. Beck.

Chantre, Ernest. 1878. „Observations sur les séries préhistoriques de quelques musées de l’Autriche“. *Mémoires pour l’histoire primitive de l’Homme* 2 (9): 533–553.

Čurčić, Vejsil. 1908. „Prehistoricke utvrde oko Sarajeva“. *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XX: 363–386.

Deschmann, Karl. 1888. *Führer durch*

- das Krainische Landes-Museum Rudolfi-num in Laibach. Laibach: Landes-Museum.
- Galaty, Michael L., Lambert, Dora, Baci, Erina, Lulja, Shefqet & John C. Rodgers III. 2023. „Assessing the Evidence for Conflict Using Geographic Information Systems“. In: Galaty, Michael L. & Lorenc Bejko (eds). *Archaeological Investigations in a Northern Albanian Province: Results of the Projekti Arkeologik i Shkodrës (PASH): Volume One: Survey and Excavation Results*. Michigan: University of Michigan, 166–189.
- Garašanin, Draga. 1955. „O problematički sekira jadranskog tipa – povodom sekire iz Sinaja na Kosmetu“. *Arheološki vestnik* 6 (2): 227–232.
- Гарашанин, Драга и Милутин Гарашанин. 1967. „Црна Гора у праисторијско доба“. У: Бешић, Зарије (ур.). *Историја Црне Горе: књига 1: Од најстаријих времена до краја XII вијека*. Титоград: Редакција за историју Црне Горе, 35–86.
- Glogović, Dunja. 2000. „Brončanodobne ostave iz Dalmacije“. *Opuscula archaeologica* 23–24: 11–20.
- Gori, Maja. 2008. „Nuovi dati relativi alla circolazione di Bronzi tra le due sponde dell’Adriatico meridionale nell’età del Bronzo Finale: Il ripostiglio II Torovicë (Albania)“. In: Cardarelli, Andrea, Pacciarelli, Marco & Alessandro Vanzetti (eds). *Studi in onore di Renato Peroni*. Firenze: All’Insegna del Giglio, 207–212.
- Harding, Anthony. 1992. „The Prehistoric Background of Illyrian Albania“. In: Winnifrith, Tom (ed.). *Perspectives on Albania*. London: Warwick Studies in the European Humanities, 14–28.
- Hell, Martin. 1921. „Eine bronzeaxtaus Cattaro“. *Wiener Prähistorische Zeitschrift* VII–VIII: 84–86.
- Huth, Christoph. 2000. „Quality and quantity in Late Bronze and Early Iron Age exchange systems“. In: Giumenta-Mair, Alessandra (ed.). *Ancient Metallurgy between Oriental Alps and Pannonian Plain. Workshop, Trieste, 29–30 October 1998*. Aquileia: Associazione nazionale per Aquileia, 26–39.
- Ippen, Theodor. 1900. „Stari spomenici u Albaniji“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XII (2): 511–531.
- Ивовић, Јован. 1948. „Археолошки и нумизматички налази у Заврху“. *Историјски записци* 3–4: 155–158.
- Јовановић, Миодраг 2022. *Рјечник говора Пашића*. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности.
- Kaer, Peter. 1897. „Prvo broncano nalazište u Dalmaciji“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* IX: 245–271.
- Kleitsas, Christos. 2018. „Ideology, production and consumption of metal axes in Epirus and Albania during the Late Bronze Age and Early Iron Age“. In: Lambole, Jean-Luc, Pérzhita, Luan & Altin Skenderaj (eds). *L’Illyrie méridionale et l’Epire dans l’Antiquité VI. Actes du VIe colloque international de Tirana (20–23 mai 2015)*. Paris: De Boccard, 57–65.
- Kunz, Carlo. 1876. „Martello-scure di bronzo“. *Bullettino di paletnologia italiana* II: 174–175.
- Lipovac Radulović, Vesna. 1997. *Romanizmi u Crnoj Gori: Budva i Paštrovići*. Novi Sad: MBM-plas.
- Ložnjak Dizdar, Daria i Hrvoje Potrebica. 2017. *Brončano doba Hrvatske u okviru srednje i jugoistočne Europe*. Zagreb: Meridijani: Centar za prapovijesna istraživanja: Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Ljubić, Šime. 1876. *Popis predmeta iz predhistoričke dobe u Nar. zem. muzeju u Zagrebu*. Zagreb: Tiskarski i litografski zavod C. Albrechta.
- Ljubić, Šime. 1889. *Popis arkeološkoga*

- odjela Narodnog Zemaljskog Muzeja u Zagrebu: Odsjek I: Svezak I: Egipatska sbirka – Predistorička sbirka.* Zagreb: Tiškarski i litografski zavod Č. Albrechta.
- Marković, Čedomir. 2006. *Arheologija Crne Gore*. Podgorica: CID.
- Menghin, Oswald. 1920. „Die prähistorische archäologie in Montenegro und Albanien“. *Prähistorische Zeitschrift XI–XII*: 197–202.
- Mijović, Pavle. 1980. *Umjetničko blago Crne Gore*. Beograd: Jugoslovenska revija; Titograd: NIO Pobjeda.
- Mijović, Pavle. 1986. „Bojne i radne sje-kire kasnog bronzanog doba iz Crne Gore i sjeverne Albanije“. *Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije Bor* 3–4: 61–104.
- Molloy, Barry. 2018. „Conflict at Europe's Crossroads: Analysing the Social Life of Metal Weaponry in the Bronze Age Balkans“. In: Dolfini, Andrea, Rachel, Crellin J., Horn, Christian & Marion Uckelmann (eds). *Prehistoric Warfare and Violence: Quantitative Methods in the Humanities and Social Sciences*. Springer, 199–224.
- Molloy, Barry & Christian Horn. 2020. „Weapons, Warriors and Warfare in Bronze Age Europe“. In: Fagan, Garrett G., Fibiger, Linda, Hudson, Mark & Matthew Trundle (eds). *The Cambridge World History of Violence*. Cambridge: Cambridge University Press, 117–141.
- Much, Matthäus. 1893. *Die Kupferzeit in Europa und ihr Verhältniss zur Kultur der Indogermanen*. Jena: Hermann Cöstenoble.
- Нопча, Фрањо. 1910. „Приноси старијој повијести сјеверне Албаније“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXI*: 307–377.
- Pavićević, Radojica. 2012. *Werk: Austro-ugarske tvrđave u Crnoj Gori*. Podgorica: Pobjeda.
- Prendi, Frano. 1958. „Materiale të kulturës ilire të zbulueme në Shqipërinë e veriut“. *Busht II*: 110–132.
- Prendi, Frano. 1977. „Epoka e bronzit në Shqipëri / L'Age du Bronze en Albanie“. *Iliria 7–8*: 5–58.
- Prendi, Frano. 1982. „The Prehistory of Albania“. In: Boardman, John, Edwards, Iorwerth E. S., Hammond, Nicholas G. L. & Edmond Sollberger (eds). *The Cambridge ancient history, vol. III, part 1: The Prehistory of the Balkans; The middle east and the Aegean world, X to VIII centuries* B. C. Cambridge: Cambridge University Press, 187–237.
- Prendi, Frano. 1984. „Një depo sëpash nga Torovica e Lezhës“. *Iliria 14 (2)*: 19–45.
- Prendi, Frano. 1998. „Epoka e bronzit dhe e hekurit në kërkimet shqiptare / Bronze and Iron Age in Albanian Researches“. *Iliria 28*: 73–103.
- Primas, Margarita. 1996. *Velika Gruda I. Hügelgräber des frühen 3. Jahrtausends v. Chr. im Adriagebiet – Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontext*. Bonn: Rudolf Habelt.
- Saveljić Bulatović, Lenka i Predrag Lutovac. 2003. *Zlatno doba Crne Gore / The golden age of Montenegro*. Podgorica: JU Muzeji i galerije Podgorice.
- Šránil, Josef. 1924. „Bronzove sekery jadranskeho typu v Čechach“. U: Abramić, Mihovil i Viktor Hoffler (ur.). *Strena Buliciana / Bulićev Zbornik: naučni prilozi posvećeni Franu Buliću pri-godom LXXXV. godišnjice njegova života od učenika i prijatelja*. Zagreb–Split: Zaklada tiskare Narodnih novina, 723–727.
- Срејовић, Драгослав. 1996. „Древна Будва у миту и историји“. У: Калезић, Ђанило (ур.). *Будва*. Београд: Октоих: КИЗ Култура, 18–27.
- Срејовић, Драгослав. 2002. „Древна Будва у миту и историји“. *Илири и Трачани: о старобалканским племе-*

нима. Београд: Српска књижевна задруга, 307–318.

Vratnica, Ivan. 2023. *Zaštita i revitalizacija tvrđave Fort Kosmač na Brajići*. Brajići: Mjesna zajednica Brajići.

Vulpe, Radu. 1932. „Bronzefunde aus Nord-Albanien“. *Praehistorische Zeitschrift* 23: 132–145.

Vulpe, Radu. 1940. „Hache de bronze du type de Scutari découverte en Moldavie“. U: *Serta Hoffilleriana / Hoffille-*

rov zbornik: naučni radovi povećeni Viktoru Hoffilleru o 60 godišnjici njegova života. Zagreb: Zaklada tiskare Narodnih novina, 39–42.

Vulpe, Radu. 1960. „Edhe njëherë mbi sopatat e bronzit ilire-adriatiké“. *Buh* 14: 165–187.

Žeravica, Zdenko. 1993. *Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegowina*. Stuttgart: Franz Steiner.

LOST IN TRANSLATIONS: AXES OF THE ALBANIAN-MONTENEGRIN TYPE FROM KUFIN

Abstract: The article offers a detailed study of particular bronze axes of the Albanian-Montenegrin type discovered, presumably, during the seven decades of the 19th century in the historical border area between the Austrian Monarchy, Principality of Montenegro and the Ottoman Empire. From the perspective of the history of archaeological science, the research history of these axes is presented chronologically, from the first publications in the 19th century to contemporary interpretations and the application of archaeometallurgical analyses. All these axes are kept in various European museums and have often been misclassified and terminologically imprecisely defined in the course of research. Various designations such as Albanian-Dalmatian or South Adriatic type did not fully correspond to their actual topographical and cultural origin, while numerous place names of potential sites caused confusion in the scientific narrative. Consequently, the study confirms the previously proposed term Albanian-Montenegrin type as a more accurate designation reflecting their spatial distribution, with the area of Kufin identified as the more precise site of discovery. As all axes of this type are unfinished and show no clear traces of use, they are considered non-functional. They are observed as ritual or status objects, possibly with a role in pre-monetary exchange. Apart from individual finds, they are more frequently found in hoards, suggesting a specific cultural and ideological practise of depositing such objects, which was common in the southern Adriatic during the Late Bronze Age (12th–10th century BCE). In order to interpret these axes as clearly as possible, the authors rely on archaeological and historical sources, archival documentation, and analyses. They conclude that these axes are part of a regional phenomenon of the southern Adriatic and its hinterland, emphasise their symbolic and cultural significance in the society of the time and underline the importance of archaeometallurgical research that could further clarify their manufacture and the origin of the raw materials.

Keywords: Kufin, Kastel Lastva (Petrovac na Moru), Spič, Sutomore, Late Bronze Age, Albanian-Montenegrin type axes, object biography, archival research, toponymy, attribution

PEČAT PETRA, ZAŠTITNIKA I ARHONTA SRBIJE

Raško Ramadanski¹
Gradski muzej Bečeј
Bečeј, Srbija

Sažetak: Ovom prilikom podrobnije predstavljamo izuzetan ranosrednjovekovni pečat Petra, zaštitnika i arhonta Srbije, iz vremena ranog XI veka. Fizička i stilska svojstva ovog predmeta predstavljaju važne poveznice sa zajedničkim istorijskim kontekstom i kulturnim nasleđem šireg regionala. Po značaju ga možemo uporediti sa sličnim i odranije poznatim ranosrednjovekovnim obeležjima vladara iz Duklje, Zahumlja i drugih zemalja. Štaviše, ovaj važan pečat nam dopušta da sagledamo jednu umnogome nedorečenu ali važnu prelaznu epohu iz prošlosti naših prostora.

Ključne reči: Srbija, Vizantija, arhont Petar, rani srednji vek, sfragistika, sigilografija

---

¹ r.ramadanski@gmail.com.

Na stručnom skupu Srednjovekovne sekcije Srpskog arheološkog društva u Kotoru decembra 2023. godine prvi put je zvanično objavljen jedan izuzetan olovni viseći pečat, u okviru referata naslovljenog „Olovni viseći pečat Petra, zaštitnika i arhonta Srbije“ (Рамадански 2023: 25–26). Naime, ovaj predmet je decembra 2022. godine prodat na inostranoj licitaciji švajcarske aukcijske kuće Leu Nusmatik pod brojem lota 3629 (Sl. 1)². Nije zgora reg pomenuti da ova okolnost danas ne predstavlja iznenađenje, kao i da je nažalost sve više značajnih znamenja primećeno na stranim aukcijama, kao što je, primera radi, slučaj sa podsta sličnih bugarskih ranosrednjovekovnih pečata (videti: Nenov 2014: 23–37).

Ovaj primerak jeste uobičajenog kružnog oblika i sadržajem natpisa upućuje na izvesnog Petra sa dvostrukom titulacijom i sa vladarskim dostojaanstvom koje možemo povezati sa ranosrednjovekovnom Srbijom. Dodatni značaj predmeta jeste da po svoj prilici predstavlja najraniji nama poznati materijalni trag, izuzev pisanih izvora, na kojem može da se iščita odrednica Srbija (Рамадански 2023: 26). Na aversu se nalazi poprsje Sv. Petra *en face*, kako drži žezlo u obliku krsta i svitak. S leve i desne strane nalazi se grčki natpis Θ ΠΕ ΤΡ Ο Ο Α ΠΟ ΣΤ Λ (Petar Apostol). S druge strane, na reversu je natpis u pet redova +ΚΕΡ ΠΕΤΡΟΚ ΜΙΣΘΙΚΕ ΑΡΧ' ΚΕΠ ΒΗΑC (Bože pomozi Petru komistesu i arhontu Srbije). Prečnik pečata je 25 mm a težina 11,65 grama. Lice i naličje imaju simetričnu orijentaciju, a otisak je relativno dobro centriran, uz neznatno odstupanje od vertikalne ose. Primetna je i šupljina za ukrasnu vrpcu, na kojoj je pečat izvorno visio sa nekog dokumenta. Pokazaće se da analogije, kako iz vizantijske tako i iz južnoslovenske sfragistike, predmet datuju u vreme ranog XI veka.

² Koliko nam je poznato, prema nezvaničnom izvoru, pečat je otkupilo jedno fizičko lice i trenutno se nalazi u privatnom vlasništvu.

Objavljeni vizantijski pečati iz ovog perioda čine zaista veliki korpus iz kojeg se možemo poslužiti brojnim analogijama. U tom svetlu, ovom prilikom možemo izdvojiti i pečat Sevata Senaherima, protospatare i stratega teme Servije (Sl. 2), formirane 1000. ili 1001. godine u okviru temeljnih reformi cara Vasilija II (976–1025) (Шандровская 2009: 209–218; Степаненко 2021: 255–258). Ovaj pečat, shodno brojnim sličnostima, pogoduje našem datovanju pečata zaštitnika i arhonta Petra. Na aversu se nalazi poprsje Sv. Grigorija, kako blagosilja i drži Jevangelje, sa natpisima ΓΡ Ι ΓΟ Ρ – Τ Μ ΑΡ ΜΝ (Sveti Grigorije) i okolo +ΕΡΟ (...) ΥΛ (Gospodepomozi rabu swoemu) (Шандровская 2009: 210). Na reversu se nalazi sledeći petoredi natpis: +ΕΡΑΤ ΑΣΠΑΘΑΡ.Σ ΣΤΡΑΤΙΓΘΕ ΜΕΨΡΙ-ΥΟ ΧΑΞΕΡ.Μ (Sevat Senaherim, protospatar i strateg teme Servije) (Шандровская 2009: 212–213). Nарavno, novu vizantijsku temu Serviju, kao i istoimeno episkopsko sedište od IX veka, ni u kom slučaju ne treba poistovećivati sa zemljom Srbijom na severu, jer se radi o dve zacelo različite geopolitičke odrednice, iako zajedničke onomastike. Dalje, iz korpusa naše ranosrednjovekovne sigilografije poznato nam je više važnih paralela ovom pečatu. Naime, Gustav Schlumberger je još u XIX veku objavio olovni viseći pečat Petra, arhonta Duklje (videti: Schlumberger 1884). Na licu pečata nalazi se Bogorodica sa Hristom i monogrami, dok je na naličju natpis u četiri reda +ΠΕΤΡΟΥ ΑΡΧΟΝΤΟ ΣΔΙΟΚΛΙΑ' ΑΜHN (Petar arhont Duklje Amin). Nažalost, ovom važnom artefaktu se u međuvremenu izgubio svaki trag. Međutim, relativno nedavno je u tvrđavi Oblun na Skadarskom jezeru pronađen i publikovan još jedan primerak pečata Petra (videti: Zagaričanin 2015: 201–208). Na aversu se nalazi stojeća figura Sv. Đordja i natpis Σ ΓΕΩ – ΓΙΟ (Sveti Đorđe), a na reversu troredi natpis ΚΕΡΘ ΤωCωI ΠΕΤΡ (Gospode spasi slugu tvojeg Petra). Za Petra, ili Petrislava, smatra se da je jedan od najranijih vladara Duklje iz vremena

Sl. 1. *Pečat Petra, zaštitnika i arhonta Srbije*
(foto: Leu Numismatik; prema: Рамадански 2023: 25)

Sl. 2. *Pečat Sevata Senaherima, protospatara i stratega teme Servije*
(prema: Степаненко 2021: 258)

Sl. 3. *Pečat Nikole, arhonta Zahumlja*
(prema: Prigent 2019: 144)

druge polovine X veka i prepostavlja se da je predak Jovana Vladimira (1000–1016). Konačno, poznati su nam i olovni pečati dukljanskih vladara Bodina (1081–1101) i sina mu i naslednika Đorđa (1113–1118/1125–1131) (videti: Cheynet 2008: 89–97; Radoman 2012: 233–237). Na pečatu Bodina nalazi se poprsje Sv. Teodora sa natpisom ΘΕΟ – ΔΩΡΟ Ο (Sveti Teodor) i okolo +(...)ΕΙΚΩΝC(...) ΙΝΩ ΣΕΒΑCTΩ (Bože pomozi Konstantinu protosevastu). S druge strane je poprsje Sv. Đorđa sa natpisom ΓΕ – ωΡΤΟ i okolo ΚΑΙΣΤΖΙΑCT ΔΙΟΚΛΙΑC ΣCΕΠR (I eksusijastu Duklje i Srbije). I na olovnoj plombi kralja Đorđa nalazi se Sv. Đorđe sa grčkim natpisom (...)ΓΙ – ωΡΓ (Sveti Đorđe), dok se na naličju nalazi latinski natpis GEOR REGIS BODINI FILIVS (Đorđe kralja Bodina sin). Ishodište srpske sfragistike zapravo predstavlja izuzetni zlatni pečatnjak kneza Strojimira iz druge polovine IX veka (videti: Janković 2007: 44–45; Živković 2007: 23–29), na kojem se nalazi motiv patrijaraškog krsta i kružni natpis +ΚΕVOIΘ STRONMIR (Bože pomozi Strojimiru). Konačno, u ovom kontekstu možda najbolju paralelu pečatu srpskog arhonta Petra za sada predstavlja jedan izuzetan predmet poreklom iz Zahumlja, istorijske srpske zemlje na prostoru od Neretve do Dubrovnika. Naime, odnedavno nam je poznat olovni pečat izvesnog Nikole, arhonta Zahumlja (Sl. 3) i ovaj predmet se datuje u poslednju četvrtinu X veka (videti: Prigent 2019: 144; Хекић 2021: 334). Na licu pečata se nalazi poprsje sveca i kružni natpis +ΚΕΡΟΗΘΩCωΔU, a na naličju natpis u tri reda +ΝΙΚΟΛ AOAPXON TZAXΛAM (Prigent 2019, 144). Za Nikolu možemo pretpostaviti da je bio naslednik čuvenog Mihajla Viševića.

Ranije pomenuti pečati arhonta Petra, koji su prvobitno bili delovi povelja ili neke važne prepiske, nisu se odnosili na vladara Srbije, već Duklje (Dioklia). Reč je o jednoj od rano-srednjovekovnih kneževina ili arhontija koja se, osim same Srbije (sa Bosnom), prema caru i hroničaru Konstantinu

VII Porfirogenitu (913–959) dovodi u vezu sa Srbima, ali ne u tolikoj meri koliko i ostale nesporne srpske kneževine: Travunija, Zahumlje i oblast Neretljana, ili Paganija. Međutim, titulatura na novootkrivenom visecem pečatu odnosi se na Petra, zaštitnika i arhonta Srbije. Iz zvanja zaštitnika (komistes) shvatamo da se radi o vizantijskoj tradiciji koja upućuje na upravitelja teme, i to ne pre vremena cara Vasilija II. Sistem je ponovo reformisan i mnoge teme su rasformirane već 1019. godine (Степаненко 2021: 256), iz čega sledi da pečat ne može biti pozniji od druge decenije XI veka. Na kraju, kada govorimo o upotrebi dve titule na ovom pečatu, izvesno je da se radi o birokratskom potezu i nastojanju legitimizacije nove vizantijske vlasti nad Srbima i to putem povezivanja sa tradicionalnom, iako u ovo vreme najverovatnije sasvim nominalnom titulom arhonta Srbije. Staviše, nominalnosti titule arhonta u ovom slučaju u prilog ide i činjenica da je u natpisu ovo zvanje skraćeno. S druge strane, u ovom trenutku ne raspolažemo podacima koji bi nam dopustili da povežemo ovu neobičnu okolnost sa eventualnim većim stepenom autonomije Srbije unutar Vizantije na početku XI veka. Konačno, prisetimo se ranije pomenutog pečata iz teme Servije u Grčkoj. S obzirom na to da su upravitelji teme Servije nosili titule patricija, vestarha (sic!), protospatara i stratega (Степаненко 2021: 255), za razliku od stare vladarske titule arhonta, koja je dodeljivana Južnim Slovenima po ustrojavanju prvih preteča državnosti u ranom srednjem veku, pretpostavljamo da je emitent ovog pečata nama ranije nepoznati arhont Petar, vizantijski vazal i vladar Srbije.

BIBLIOGRAFIJA

Алексић, Марко. 2020. *Српске земље пре Немањића од 7. до 10. века*. Београд: Лагуна.

Cheynet, Jean-Claude. 2008. „La place de la Serbie dans la diplomatie by-

zantine à la fin du XIe siècle". Зборник радова Византолошког института XLV: 89–97.

Хекић, Бењамин Ф. 2021. „Печати српских средњовековних владара између западних и византијских узорака“ (докторска дисертација). Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет.

Janković, Đorđe. 2007. „Mali tipar kneza Strojimira“. *Dinar* 29: 44–45.

Nenov, Kiril. 2014. „Early Medieval Bulgarian Seals from an Auction“. *Bulgaria Mediaevalis* 4–5: 23–37.

Prigent, Vivien. 2019. „Bulles de plomb inédites pour l'histoire d'Oriks médiéval“. In: Coninx Hand, Heinrich (ed.). *Swiss-Liechtenstein Foundation for Archaeological Research Abroad Annual report 2018*. Zürich: Schweizerisch-Liechtensteinische Stiftung für archäologische Forschungen im Ausland. Zürich: Museum Rietberg, 135–161.

Radoman, Aleksandar. 2012. „О новопronađeno месецу дукљанској краља Bodina“. *Lingua Montenegrina* V/2 (10): 233–237.

Рамадански, Рашко, 2023. „Оловни висећи печат Петра, заштитника и архонта Србије“. Српско археолошко

друштво: јесењи састанак Средњовековне секције: Котор, 1–3. децембар 2023 године: Програм и апстракти. Подгорица: Друштво археолога Црне Горе; Београд: Српско археолошко друштво, 25–26.

Schlumberger, Gustave. 1884. *Sigillographie de l'Empire byzantin*. Paris: Ernest Leroux.

Степаненко, Валерий Павлович, Сенахерим, Севата и Фема Сервия. 2021. Херсонас θεμάτα: империя и полис: XIII Международный Византийский семинар, Севастополь – Балаклава, 29 мая–3 июня 2021. Симферополь: ИТ „АРИАЛ“, 255–258.

Шандровская, Валентина Самойловна. 2009. „Неизвестный правитель фемы Сервии“. *Античная древность и средние века* 39: 209–218.

Zagarčanin, Mladen. 2015. „Novi pečat arhonta Petra“. *Nova antička Duklja* VI: 201–208.

Живковић, Тибор. 2006. *Портрети српских владара (IX–XII век)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Živković, Tibor. 2007. „The Golden Seal of Stroimir“. *Историјски часопис* LV: 23–29.

THE SEAL OF PETER, PROTECTOR AND ARCHON OF SERBIA

Abstract: On this occasion, we are presenting in more detail the exceptional early medieval seal of Peter, the protector and archon of Serbia, from the early 11th century. The physical and stylistic properties of this item represent important connections with the common historical context and cultural heritage of the wider region. In terms of significance, it can be compared to the already known early medieval ruler's markings from Duklja, Zahumlje and other lands. Moreover, this important seal allows us to overview a mostly unknown albeit important transitional epoch in our region's past.

Keywords: Serbia, Byzantium, Archon Peter, Early Middle Ages, sphragistics, sigillography

MATERIJALNA KULTURA KAO ZRCALO MEĐUKULTURNOSTI XVI VIJEKA

Zrinka Mileusnić¹
Univerza na Primorskem
Fakulteta za humanistične študije
Koper, Slovenija

Sažetak: U radu donosimo prikaz jednog metalnog nalaza sa potopljenog broda kod Gnalića u Hrvatskoj. Radi se o dijelu brodske opreme za svakidašnju upotrebu, o metalnoj prijenosnoj peći. Na peći je ugraviran natpis koji je od samog otkrića ukazivao na mogućnost drugačije interpretacije od prvobitne – da se ne radi o mletačkom trgovačkom brodu s mletačkom posadom, već o posadi koja je razumjela osmansko pismo, a i osmanske simbole. Čitanjem urezanog natpisa i novijim rezultatima arhivskih istraživanja ta ideja je potvrđena. Tako samo na temelju jednog predmeta i natpisa na njemu imamo osnova za prikaz multikulturalnosti i društvene dinamike Sredozemlja XVI vijeka, koje se crtavaju i u nalazima s potopljenog broda o kojem je ovdje riječ.

Ključne riječi: materijalna kultura, prijenosna peć, natpis, tugra, brodolom, XVI stoljeće

---

¹ zrinka.mileusnic@fhs.upr.si.

UVOD

Brodolomi su općenito događaji kojima pripisujemo negativne konotacije zbog posljedica koje često uključuju prirodne nepogode, uzrokuju materijalnu i gospodarsku štetu, a ponekad i odnose ljudske živote. Za razliku od tog općeg dojma, u arheologiji nalaze ostataka brodoloma smatramo izuzetno vrijednim nalazima, jer iz njih možemo iščitati brojne informacije koje nam pomažu razumjeti vrijeme u kojem je neki brod potonuo. Ovisno o tipu broda, nivou očuvanosti same brodske konstrukcije, kao i njegovom sadržaju, tj. predmetima koji su se u njemu nalazili, možemo doći do dragocjenih informacija, a ono što je pri tome najvažnije istaknuti jest da se radi o kronološki zatvorenim cjelinama, koje se često uspoređuju s vremenskim kapsulama. Ukoliko materijalne ostatke brodoloma možemo povezati i s drugim izvorima, prije svega arhivskim, onda su njihova vrijednost i interpretacijski potencijal još veći, jer analize podataka iz različitih izvora omogućuju njihovu integraciju, a poslijedično i cjelovitiju, točniju i objektivniju rekonstrukciju prošlosti.

U ovome radu predstavljamo ostatke brodoloma iz XVI vijeka koji su pronađeni kod otočića Gnalića u Pašmanskom kanalu, nedaleko od današnjeg Biograda na Moru u Hrvatskoj. Točnije, fokus ćemo usmjeriti na jedan nalaz koji je pripadao brodskom inventaru, te su ga koristili članovi posade, najvjerojatnije kapetan ili vlasnik broda. Radi se o metalnom predmetu, prijenosnoj peći, koja sama po sebi ne predstavlja poseban i neobičan nalaz. Međutim, prilikom dokumentiranja primijetili smo urezan natpis koji je otvorio mnoga pitanja, prije svega o pripadnosti broda i sastavu njegove posade, te je na taj način posijao zrno sumnje u prvobitnu interpretaciju da se radi o venecijanskom trgovačkom brodu. Kasnija interdisciplinarna istraživanja su tu sumnju i potvrdila, te razotkrila mnoge podatke koji kroz priču o tom brodu,

od njegovog nastanka do nesretnog završetka, posredno svjedoče o dinamičnom životu ranonovovjekovnog Sredozemlja, a isto tako i o njegovoj multikulturalnoj dimenziji.

Prije nego što se posvetimo analizi izabranog predmeta i natpisa, navesti ćemo osnovne podatke o istraživanju brodoloma i potonulog broda, kao i kratki pregled sačuvanih predmeta. Nakon toga slijedi analiza, te na kraju interpretacija integrirana s rezultatima novijih istraživanja.

VIŠE PUTO „OTKRIVAN“ BROD

Brod o kojem je riječ više puta je bio „otkrivan“. Prvi puta krajem 60-ih godina XX vijeka, točnije 1967. godine, kada je organizirana velika akcija njegovog spašavanja i vađenja predmeta pomoću tadašnje vojske i različitih stručnih institucija i fakulteta (Vrulje 1970; Gnalić 2013; Radić Rossi & Nicolardi 2019). Nalazi su bili postranjeni u muzeju u Biogradu, nešto je poslatо na restauraciju i tada su, nakon brojnih prvih objava (Gasparetto 1973; Gasparetto 1976; Gasparetto 1977; Gluščević 1994; Juraga 1981; Petricoli 1970, 1974, 1981), potopljeni brod i njegov teret ponovo pali u zaborav.

Nešto novih podataka dobili smo sa istraživanjima 90-ih godina, kada su pod vodstvom Zdenka Brusića izvedena nova podvodna istraživanja i izvađeni novi predmeti koji su bili i objavljeni (Brusić 1996; Brusić 2001).

Nakon toga je slijedilo ponovno „otkrivanje“ 2002. godine, u okviru međunarodnog projekta *Baština Serenissime*, koji je vodila ekipa sa Sveučilišta Primorska u Kopru, sa profesorom Mitjom Guštinom na čelu. U okviru projekta napravili smo temeljitu fotodokumentaciju, katalog na hrvatskom i engleskom jeziku, te objavili niz priloga (Beltrame 2006; Božulić 2003; Božulić & Guštin 2010; Davanzo Poli 2006; Lazar & Willmott 2006; Mileusnić 2004; Mileusnić 2010).

Najveći pomak u istraživanjima označio je interdisciplinarni projekt pod vodstvom Irene Radić Rossi sa Sveučilišta u Zadru, započet 2012. godine. Rezultati tog projekta su zaista brojni iz vidika tipa istraživanja, metodologije, publikacija, te mnoštva novih podataka o ovom potonulom brodu (Radić Rossi 2012; Radić Rossi & Cas-tro 2012; Gnalić 2013; Radić Rossi i Nicolardi 2019).

BROD I TERET

Ono što nas je fasciniralo prilikom prve posjete Biogradskom muzeju bilo je bogatstvo i raznolikost nalaza, koje ću ukratko predstaviti u nastavku.

Pronađeni su ostaci oružja, prije svega topova, među kojima je najvažniji jedan primjerak s upisanom godinom 1583., što je i godina u kojoj se brod, prema podacima iz pisanih izvora, i potopio. Osim toga su na topu i inicijali ZA (Sl. 1), koji upućuju na proizvođača topova iz Venecije. Već kod tog nalaza se postavlja pitanje zašto je trgovački brod bio naoružan?

Sl. 1. Detalji na topu s oznakama proizvođača (fotograf Tomaž Lauko, arhiv Inštituta za arheologiju in dedišćino UP FHŠ)

Sačuvani su i brojni nalazi različitih materijala, prije svega sirovina, kao i njihova originalna drvena ambalaža. Sva ta drvena ambalaža u kojoj su se nalazili predmeti odlično je sačuvana, a uz to su na njoj urezani i znakovi kojima se označavala trgovačka roba koja se ukrcavala na trgovačke bro-

dove i putovala na različita odredišta (Sl. 2). Sirovina je bila prerađena u oblike, primjerene za transport i trgovinu, kao na primjer olovo u obliku manjih čunjeva, metal prerađen u šipke, limove i žicu različitih dimenzija (Sl. 3 i 4).

Sl. 2. Primjeri sačuvane drvene ambalaže (fotograf Tomaž Lauko, arhiv Inštituta za arheologiju in dedišćino UP FHŠ)

Pronađeni su i veliki čunjevi cinobera, koji je bio sekundarni proizvod prilikom rudarenja žive, pa možemo pretpostaviti da se radi o cinoberu iz rudnika u Idriji. Taj rudnik je snabdevao Veneciju živom za proizvodnju različitih predmeta, između ostalog i ogledala.

Ono što se ističe među nalazima jeste velika željezna škrinja u kojoj su se nalazile bijele krojene košulje (Sl. 5), koje su prilikom prvog otkrivanja i vađenja nalaza odmah poslate na restauraciju u švicarske laboratorije. Pored košulja, u škrinji su bile i vune-

Sl. 3. Metal i druge sirovine u oblicima za transport (fotograf Tomaž Lauko, arhiv Inštituta za arheologiju in dediščino UP FHŠ)

Sl. 4. Metal i druge sirovine u oblicima za transport (fotograf Tomaž Lauko, arhiv Inštituta za arheologiju in dediščino UP FHŠ)

Sl. 5. Košulja iz željezne škrinje (fotograf Tomaž Lauko, arhiv Inštituta za arheologiju in dediščino UP FHŠ)

ne beretke, tipične za XVI vijek i u obliku koji često vidimo na različitim ikonografskim izvorima iz tog doba. Narančno, svi nalazi bili su obilježeni trgovackim plombama s različitim označama. Najimpresivniji nalaz iz tog konteksta je velika bala nekrojenog tekstila, što je jedinstveni nalaz (Sl. 6). Nekrojeni damast je ukrašen uzorkom kakvog možemo naći na slikama i odjeći pripadnika najviših slojeva, a prvenstveno onih iz Venecije. Dakle, radi se o željeznoj škrinji u kojoj se naložio poseban teret jednog trgovca, namijenjen za posebnog kupca.

Sl. 6. Bala damasta iz željezne škrinje (fotograf Tomaž Lauko, arhiv Inštituta za arheologiju in dediščino UP FHŠ)

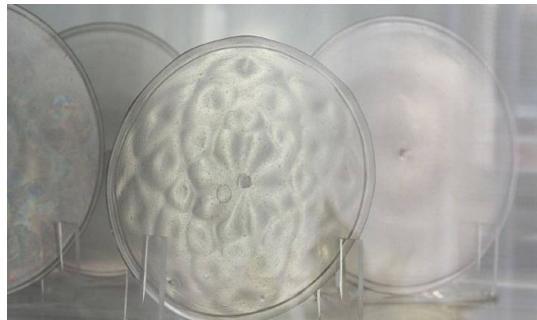
Osim toga je pronađeno i puno ostataka stakla venecijanske proizvodnje (Sl. 7). Među staklenim predmetima je najveći broj staklenih čaša, pored staklenih boćica, perlica, ali i nekoliko staklenih predmeta netipičnih za venecijansku proizvodnju i istočnočačkih karakteristika. Kasnijim analizama je utvrđeno da se radi o venecijanskoj izradi, ali da su to vjerojatno bili predmeti naručeni od kupca koji je bio naviknut ili je preferirao drugu estetiku i drugačije oblike. Dio nalaza su i ogledala, napravljena od stakla premazanog živom i ostaci prozorskih stakala s ravnom ili reljefno ukrašenom površinom (Sl. 8).

Sl. 7. Različiti stakleni predmeti (fotograf Tomaž Lauko, arhiv Inštituta za arheologiju in dedičino UP FHŠ)

U teretu su pronađeni i različiti svijetljaci proizvedeni na prostoru današnje Njemačke. Za transport su bili rastavljeni, ali su kvalitetno izrađeni i dobro sačuvani, pa ih je i nakon 500 godina koje su proveli u moru bilo moguće ponovo sastaviti i rekonstru-

irati. Pronađen je i niz manjih predmeta (Sl. 9). U kompletima pribora za šivanje našli su se naprsci, igle i pričadače. Pronađene su kutije s naočalama s kožnim okvirima i, nažalost, uništenim staklima, kao i zapakirani kompleti britvica i škare s četvrtastim i trokutastim završecima, koji su služili za gašenje svijeća, a mogli su se koristiti i kao frizerski alat za kovrčanje kose.

Sl. 8. Prozorska stakla (fotograf Tomaž Lauko, arhiv Inštituta za arheologiju in dedičino UP FHŠ)

Sl. 9. Manji predmeti iz tereta – naočale (fotograf Tomaž Lauko, arhiv Inštituta za arheologiju in dedičino UP FHŠ)

Bogatstvo i raznolikost predmeta su nakon prvog otkrića upućivali na ideju da se radi o mletačkom trgovачkom brodu. Pronađeni su bili i dokumenti koji su pomogli identificirati brod s imenom *Gagliana* ili *Gagiana*, te su potvrdili da se potopio 1583. godine. Nakon prve istraživačke kampanje objavljene su i različite publikacije, pa se prilikom našeg „ponovnog otkrića“ 2004. činilo da o brodu već sve znamo: potopljeni brod je bio venecijanski trgovачki brod, pronađeni su njegovi oprema i teret, kao i već spomenuti dokumenti, u kojima se pominjao brod i njegovo potapanje. Znalo se da je uzrok potapanja bilo loše vrijeme, pa smo pretpostavljali da je jedino što nedostaje bolja promocija tog dragocjenog pronalaska. Zato smo u okviru projekta sve predmete iz muzeja fotografirali i napravili kataloge koje smo poklonili muzeju na korištenje za potrebe promocije.

NEOBIČAN DIO BRODSKOG INVENTARA

Prilikom fotografiranja imali smo mogućnost svaki predmet detaljno pregledati. Među onima za svakodnevnu upotrebu na brodu, kao što su metalne tave za kuhanje, nalazio se i predmet u obliku duboke zdjele, koji smo identificirali kao prijenosnu peć. Oblikom je istupao iz konteksta venecijanskog broda, s obzirom na to da se radi o predmetu koji je prisutan u istočnim ili osmanskim kontekstima, a spominje se kao *mangal*. Kako je riječ o prijenosnoj peći, koja je korisna na brodu, a posebno iz praktičnog vidika i opasnosti korištenja vatre unutar drvenog broda, pretpostavili smo da je brod često plovio na istok, gdje je posada nabavila peć. Međutim, ono što je dodatno zaokupilo našu pažnju bila je gravura na vanjskoj stijenki (Sl. 10). Na prvi pogled je bilo moguće zaključiti da se radi o tipičnoj vrsti osmanskog natpisa, zapisanoj u karakterističnom obliku *tugre*.

Tugra je kaligrafski formalni sultanov potpis, nešto kao pečat, oblikovan po-

Sl. 10. Detalj na prijenosnoj peći – gravura u obliku tugre (fotograf Tomaž Lauko, arhiv Inštituta za arheologiju in dedišćino UP FHŠ)

put formule sastavljene od nekoliko karakterističnih elemenata. Vanjska stijenka prijenosne peći je za takav znak poprilično nekonvencionalno mjesto. Taj pronalazak je otvorio nova pitanja: Sto na mletačkom brodu, na jednom običnom predmetu za svakodnevnu upotrebu, radi takav potpis? S obzirom na to da su tugre bile personalizirane i oblikovale su se za svakog sultana prilikom njegovog stupanja na vlast, pitali smo se što je točno u toj tugri napisano i je li posada koja se nalazila na brodu znala iščitati tu gravuru, te je li razumjela njenu simboliku? Naime, tugra ima u svom osnovnom obliku više simboličkih elemenata (Sl. 11). Veći jajoliki krugovi (tur. *Beyze*) predstavljaju Sredozemlje i njegove dijelove, a rep koji izlazi iz potpisa (*Hançer*) mač kao simbol moći. Vertikalno postavljene crte su jarboli (*Tuğ*) i simboliziraju nezavisnost. Na njima se vijore zastave u obliku slova S (*Zülfe*), koje predstavljaju vjetar koji puše s istoka prema zapadu, u smjeru širenja Osmanskog Carstva. Unutar tih elemenata nalazi se zapis imena sultana kojem pripada tugra (*Sere*). U cijelom potpisu i svim njegovim dijelovima prisutna je jaka simbolika osmanskih vladara koji se takvim potpisom i ikonografijom prikazuju kao vladari Sredozemlja ili oni koji ga osvajaju s istoka. Zbog toga se možemo pitati što radi takav natpis na inventaru mletačkog trgovачkog broda? Razvoj oblika tugre možemo pratiti od prve tugre Orhana I iz XIV

vijeka, a tugra s potopljenog broda kod Gnalića oblikom pripada kasnijim tugrama i odgovara oblicima koji se koriste u XVI vijeku.

Da bismo razumjeli širi kontekst, a i pokušali interpretirati graviranu tugu na peći, bilo je potrebno pročitati napisano ime. Za pomoć smo se obratili kolegama koji znaju čitati osmanski turski. Međutim, zbog plitko urezane gravure pokušaji čitanja s fotografija bili su djelomično uspješni i cijeli proces raščitavanja je trajao skoro jedno desetljeće. Prva koja je uspjela pročitati dio natpisa bila je kolegica Dragica Živkova iz Skoplja, koja je uspjela pročitati riječ „kapetan“. Prilikom čitanja je upozorila i na to da se radi o običnom stilu pisanja, koji se koristio u svakodnevnom životu, a ne u formalnim dokumentima, u koju kategoriju spadaju tugre. Iz tih podataka možemo pretpostaviti da je natpis bio razumljiv i pismenim pripadnicima društva izvan visokih krugova, a vjerojatno je netko iz tog kruga bio i autor gravure. Na osnovu tog čitanja i spomena kapetana pretpostavili smo da je vrlo vjerojatno objašnjenje da su članovi posade broda ili dio njih, kao i kapetan broda, razumjeli natpis, pismo i simboliku tugre. U to vrijeme smo pretpostavljali da se možda radi o „šali“ posade, koja je svom kapetanu iz poštovanja na peć urezala ime u obliku tugre, dakle iskazala poštovanje jednako onom koje se iskazivalo prema sultani. Pretpostavka da je kapetan bio dio ove interpretacije temeljila se na tome što je na brodovima upotreba vatre bila ograničena na područjima za kuhanje, a grijanje nije bilo omogućeno u svim dijelovima broda već u prostorima u kojima se nalazio kapetan. Zato smo pretpostavili da se peć koristila u kapetanova kabini. Iako smo uzeli u obzir činjenicu da bi se trebalo raditi o mletačkom trgovačkom brodu, još uvijek je bilo prilično nejasno zašto se na brodu nalazio predmet koji ukazuje na posadu, ili makar kapetana, koja razumije i zna koristiti osmansko pismo, a još je neobičnije to da su koristili baš znak koji svojom simbolikom promovira osma-

nsku nadmoć i vlast u Sredozemlju. Nakon tog čitanja, 2017. godine je kolega Mehmet Tütüncü sa sveučilišta u Rotterdamu pokušao pročitati natpis, ali je i on uspio razaznati samo riječ „kapetan“, dok je preostali dio natpisa i dalje bio nečitak.

Konačno, 2019. godine kolegica Merima Grabčanović sa Univerziteta u Tuzli manipulacijom fotografije, u smislu povećavanja kontrasta, uspijeva pročitati i već poznati dio natpisa i preostali dio (Sl. 11). U tugri je običnim pismom, koje je bilo u svakodnevnoj upotrebi, zapisano „kapetanov dar“, a pored toga i ime, koje je uspjela pročitati, a to je „Ali“. Dakle, nakon ovog čitanja, pitamo se što to znači? Tko je Ali? Tko je kapetan?

NOVI PODACI I NOVA INTERPRETACIJA

U međuvremenu, došli smo do novih podataka. U okviru interdisciplinarnog projekta koji smo ranije spomenuli otkriveno je puno novih podataka, koji su u isto vrijeme kada smo konačno došli do pomaka u čitanju natpisa bili objavljeni u publikaciji autorka Irene Radić Rossi i Mariangele Nicolardi s naslovom „Brodolom kod Gnalića. Ogledalo renesansnog svijeta“ (2019), prema kojoj preuzimamo i osnovne podatke u nastavku. Tako su istovremeno bili poznati podaci čitanja natpisa i rezultati višegodišnjih terenskih istraživanja i istraživanja arhivskih dokumenata objavljenih u novoj publikaciji, pa su se ponudile i nove mogućnosti za pokušaj interpretacije i razumijevanja natpisa u kontekstu potopljenog broda.

Što je novo otkriveno u suvremenim istraživanjima? U okviru novih podvodnih terenskih istraživanja i mjerenja zaključeno je da je orientacija potopljenog broda bila drugačija od njene interpretacije nakon prve istraživačke kampanje. Otkriveni su i novi podaci u vezi sa sadržajem tereta, a prilikom ronilačkih akcija pronađeni su i novi ostaci tereta i brodskog in-

ventara. Na osnovu podataka iz arhivskih dokumenata saznalo se da su prozorska stakla bila naručena za sultana Murata III, koji je vladao u razdoblju od 1574. do 1595. godine, dakle u vrijeme kada se brod potopio. A dragocjeni darovi, bogati predmeti, bili su darovi mletačkog senata, namijenjeni sultanovoj majci, Nūr Bānū.

Pored toga, pronađeni su i popisi spašenog tereta. Naime, iz pročitanih dokumenata smo saznali da je nakon potapanja broda organizirana akcija spašavanja kako bi se izvadilo i spasilo što više tereta, a osiguravajuće društvo isplatilo što manji iznos od tete trgovcima koji su upravo zbog zaštite tereta sklapali osiguranja prije njegovog ukrcavanja na trgovačke brodove. Ako je organizirana akcija spašavanja tereta, a opseg predmeta koji su pronađeni podvodnim istraživanjima bio tako raznolik i opsežan, moramo se pitati što su u toj akciji uopće spasili? Arhivska istraživanja su pokazala da je akcija spašavanja vjerojatno bila zaustavljena nakon što su pronašli najvrjedniji dio tereta, kutiju s dijamantima.

Kroz sva ta nova istraživanja otkriveno je da je životni vijek broda bio od 1567/1569. do 1583. godine. Te prve godine 1567. počinje izgradnja broda u Veneciji. To je projekt koji pokreću tri mladića, jer je posjedovanje trgovačkog broda omogućavalo unosan posao s velikom zaradom. Ta tri mladića, investitora, bili su Benedetto da Lezze, Lazzaro Mocenigo i Piero Bassadonna. Brod odmah nakon izgradnje (1569) preuzima vojska za svoje potrebe. To nam može djelomično poslužiti kao objašnjenje zašto je na brodu bilo topovsko naoružanje. Naime, u periodu od 1570. do 1573. godine vode se mletačko-osmanski ratovi, pa brod služi kao transportni i logistički brod za prijevoz namirnica i ostalog za potrebe mletačke vojske na terenu.

Zanimljivo je da od 1571. taj brod „nestaje“ iz mletačkih arhiva, točnije, do 1581. godine se ni u jednom dokumentu više ne spominje. Naravno, pi-

tamo se zašto, a i što se s brodom događalo u tom desetogodišnjem periodu? Znamo jedino da je već na početku, 1571. godine, kod albanske obale brod napala, oštetila i zarobila osoba koja se u izvorima spominje pod različitim imenima. U onim ranijim pozminje se kao Occhiali ili Givoani Dionigi Galeni, a kasnije pod imenima Uluç Ali ili Kiliç Ali Paşa. Radi se o admiralu osmanske flote od 1571. do 1587, koji je vjerojatno zauzeo i imao ovaj brod u svojem vlasništvu. Inače, on je porijeklom bio s Kalabrije i kroz život je prešao veliki put od običnog seljaka, zarobljenika pirata, pirata i na kraju osmanskog admirala. Živio je u visokim krugovima osmanskog društva i 1581. godine brod prodaje osobi koja se zove Odoardo da Gagliano, iznimno uspješnom trgovcu. Tada brod dobiva ime prema kojem ga poznajemo od otkrića u pisanim izvorima koji su spominjali nesreću i njegov nesretan kraj.

Novi vlasnik koristi brod kao trgovački brod do njegovog potonuća. Važan podatak koji otkrivaju arhivski dokumenti je i taj da Ododardo da Gagliano nije bio Mlečanin. Živio je u Istanbulu, u osmanskom okruženju, gdje je zauzimao vrlo visoke funkcije među sredozemnim trgovcima, a i sam je bio u tom poslu vrlo uspješan. Porijeklom je bio iz poznate trgovačke obitelji (Luca 2020: 79–82). Svoj iznimno trgovački uspjeh je vjerojatno gradio i na sposobnosti prilagođavanja, pa je tako mijenjao i pripadnost, ovisno o potrebama i identificirao se kao Mlečanin, kada mu je to koristilo. Brod je kupio da bi na neki način zavarao trgovce čiju je robu prevozio. Prema pomorskom pravu XVI vijeka mletački trgovački brodovi su bili dobro osigurani i garantirali su siguran transport tereta. Međutim, arhivska istraživanja su potvrdila da nije bio zaveden u registrima mletačkih brodova. S obzirom na to da je brod bio naručen i napravljen u Veneciji, novi je vlasnik pokušao kod trgovaca ostaviti dojam da će njihova roba na tom brodu biti sigurna, iako se nije radilo o venecijanskom brodu.

Dakle, pitanje te male peći i na njoj ugraviranog natpisa u obliku tugre je možda već na početku davalо indiciju da je 1581, prilikom trgovačke transakcije, kada bivši vlasnik koji tada nosi ime Ali i posjeduje brod od 1571. do 1581, uz prodaju novom vlasniku Odoardu da Gaglianu poklanja i tu peć s urezanim natpisom. Velika je vjerojatnost da su se dobro poznavali, s obzirom na to da su obojica pripadali istanbulskim visokim krugovima.

Na kraju se pitamo koju nam poruku šalje cijela ova priča? Ona, djelomično, kroz preplet dinamične i raznolike sudbine i životnog puta broda i njegovih vlasnika dočarava društvenu dinamiku i međukulturalni karakter sredozemnog svijeta XVI stoljeća. Pored toga, upozorava i na važnost interdisciplinarnih istraživačkih pristupa, koji svakako uzimaju u obzir sve raspoložive izvore, materijalne i pisane, bez obzira na to kako mali i nebitni nam se činili na prvi pogled, jer mogu dati veliki doprinos ili nas pravilno usmjeriti u istraživanju međukulturalnog svijeta Sredozemlja u prošlosti.

BIBLIOGRAFIJA

Literatura

Beltrame, Carlo. 2006. „Osservazioni preliminari sullo scafo e l'equipaggiamento della nave di Gnalić“. *The Heritage of Serenissima, Annales Mediterranea*. Koper: Založba Annales, 93–95.

Božulić, Gorka. 2003. „Teret potopljenog broda iz XVI. stoljeća“. *Vila Velebita: časopis Hrvatske pomorske straže* 4–5: 61–66.

Božulić, Gorka & Mitja Guštin. 2010. „La nave veneziana affondata al largo della Dalmata presso l' isola di Gnalić (Biograd)“. *L'avventura del vetro dal Rinascimento al Novecento tra Venezia e mondi lontani*. Katalog izložbe. Tren- to: Museo Castello dei Buonconsiglio.

Brusić, Zdenko. 1996. *Pomorska arheološka istraživanja kod otočića Gnalića*.

Biograd na Moru: Muzej Biograd na Moru.

Brusić, Zdenko. 2001. „Blago šibenskog podmorja“. U: Brusić, Zdenko, Jurisić, Marijo i Željko Krnčević. *Blago šibenskog podmorja*. Šibenik: Županijski muzej, 17–46.

Davanzo Polli, D. 2006. „I reperti tessili di Gnalić“. *The Heritage of Serenissima*. Koper: Založba Annales, 98–99.

Filep, Ana, Jurdana, Ela i Ankica Pandžić (ur.). 2013. *Gnalić. Blago potonulog broda iz 16. stoljeća*. Zagreb: Hrvatski povijesni muzej.

Gasparetto, Astone. 1973. „The Gnalić wreck: Identification of the ship“. *Journal of Glass Studies* 15: 79–84.

Gasparetto, Astone. 1977. „Identificacija potopljenog broda kod Gnalića“. *Zadarska revija* 3–4: 381–386.

Gasparetto, Astone. 1976. „Vetri veneziani da un naufragio in Dalmazia e da documenti dell'ultimo Cinquecento“. *Studi veneziani XVII–XVIII*: 411–466.

Gluščević, Smiljan. 1994. „Brodolomi na Jadranu u antici i srednjem vijeku“. *Adriatis: zbornik Zavoda za znanstveni i umjetnički rad HAZU u Splitu* 4–5: 13–32.

Juraga, Branka. 1981. „Nakit s galije kod otočića Gnalića s konca 16. st.“. *Nakit na tlu Sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas*. Zadar: Narodni muzej Zadar, 69–71.

Lazar, Irena, Hugh Willmott. 2006. *The Glass from the Gnalić Wreck*. Koper: Založba Annales.

Luca, Christian. 2020. „Three Families (Galante, Panzani, and Gagliano/da Gagliano) of Levantine Merchants from Constantinople in the Late Sixteenth Century International Maritime Trade in North-Western Black Sea and Lower Danube Areas“. *Transylvanian Review* XXIX (1): 75–86.

- Mileusnić, Zrinka. 2010. „Il carico della nave affondata presso Gnalić“. *L'avventura del vetro dal Rinascimento al Novecento tra Venezia e mondi lontani*. Trento: Museo Castello dei Buonconsiglio, 99–101.
- Petricioli, Sofija. 1970. „Njemački renesansni svjećnjaci na Jadranu“. *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti* 12–13: 107–112.
- Petricioli, Sofija. 1974. „Kulturno-historijsko značenje hidroarheološkog nalaza kod Gnalića“. *Zadarsko otoče: zbornik*. Zadar: Narodni muzej u Zadru, 71–78.
- Petricioli, Sofija. 1981. „Deset godina rada na hidroarheološkom nalazu kod Gnalića“. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 6–7: 37–45.
- Radić Rossi, Irena. 2012. „Brodolom kod otočića Gnalića“. *Staklena Odiseja: staklo u opremi i teretu broda*. Zadar: Muzej antičkog stakla, 36–43.
- Radić Rossi, Irena i Mariangela Nicolardi. 2019. *Brodolom kod Gnalića: ogledalo renesansnog svijeta*. Zagreb: AGM.
- Guštin, Mitja, Gelichi, Sauro & Konrad Spindler (eds). 2006. *The Heritage of Serenissima*. Koper: Založba Annales Mediterranea.
- Mileusnić, Zrinka (ed.) 2004. *The Venetian Shipwreck at Gnalić*. Kopar: University of Primorska.
- Petricioli, Sofija i Uranija Valentin (ur.). 1970. *Brod kod Gnalića – naše najbogatije hidroarheološko nalazište*. Zadar: Narodni muzej.

MATERIAL CULTURE AS A MIRROR OF INTERCULTURALITY OF THE 16TH CENTURY

Abstract: The article shows the importance of the integrated and thorough analysis of the material culture for interpreting the archaeological context. It focuses on one specific find from the underwater closed context of the shipwreck at Gnalić, the metal object with an engraved inscription. The object, the brass brazier, was probably used by the ship's crew, most probably by its captain or owner. Research of the shipwreck has focused chiefly on the finds representing the ship's cargo and has not focused on the objects belonging to the crew, especially the mentioned object with inscription. According to the recently acquired information, if addressed before, it could have helped decipher the object's origin and context and serve as an essential element for reconstructing the ship's ownership at a certain period. The article focuses on the object, inscription, and their interpretive potential. From the moment of its discovery, the engraved inscription indicated the possibility of a different interpretation than the original one, that it was a Venetian merchant ship with a Venetian crew rather than a crew that understood the Ottoman alphabet and Ottoman symbols. This idea was confirmed by reading the incised inscription and recent archival research results. Thus, based on one object and its inscription, we have the basis for showing the multiculturalism and social dynamics of the Mediterranean in the 16th century, which is also outlined in the finds from the sunken ship in question here.

Keywords: material culture, braziers, inscription, tughra, shipwreck, 16th century

U OGLEDALU
JEZIKA

IN *the* LINGUISTIC
MIRROR

POENKARE, VITGENŠTAJN I HILBERTOVO NASLEĐE: EPISTEMOLOŠKI KONTEKSTI

Pavle Pavlović¹
Univerzitet u Beogradu
Matematički fakultet
Beograd, Srbija

Sažetak: U ovom radu bavimo se Poenkareovom i Vitgenštajnovom reakcijom na Hilbertovo formalizovanje matematičkog jezika. Kao osnovno polazište rada uzimamo ideju da se u Hilbertovom, Poenkareovom i Vitgenštajnovom pristupu dovodi u pitanje pozitivistička ideja o totalitetu i univerzalnosti znanja. Tvrdimo da oba autora kritikuju Hilberta polazeći od konstruktivističkog stanovišta. Dok Poenkare kritikuje Hilberta s pozicije intucionizma, Vitgenštajn to čini s pozicije kontekstualizma. Zaključak je da se ova dva stanovišta mogu tumačiti kao kompatibilna.

Ključne reči: Hilbert, Poenkare, Vitgenštajn, formalizam, intuicija, jezičke igre

---

¹ pavlepavlovic100@gmail.com.

Istorija filozofije XIX veka pokriva raznolike kulturne kontekste i filozofske okvire kojima je teško naći zajednički imenitelj. No, ako je neki epistemološki pravac obeležio XIX vek, to je pozitivizam Ogista Konta. Evo nekoliko ključnih ideja autora o pozitivističkoj viziji sveta:

- nezavisnost od intuicije: pozitivisti odbijaju da privilegiju intuitivna ili „prirodna“ razumevanja fenomena u odnosu na ona izvedena naučnim putem;
- sistemski pristup znanju: pozitivisti nastoje da utemelje naučne teorije na opažljivim fenomenima i strogom logičkom izvođenju;
- vera u kompletnost i moć sistema da daju univerzalna i potpuna saznanja o svetu.²

Ovu viziju sveta dovode u pitanje matematičari s kraja XIX i početka XX veka i mi ćemo pokušati da kontekstualizujemo njihove vizije. Konteksti Vitgenštajnove, Hilbertove i Poenkareove filozofije matematike otkrivaju kontradikcije samog pozitivističkog sistema.

HILBERTOVE IDEJE

Hilbertovo ime je ostalo blisko povezano s idejom formalističkog shvatanja matematike kao glavnog toka tumačenja prirode ove discipline. Hilbert je bio sklon izražavanju ideja filozofskog ili kvazifilozofskog tenora i veliki broj njegovih saopštenja je ostao u pisanim obliku (Corry 152). Mnogi matematičari su kritikovali Hilbertov formalizam, tvrdeći da je on preokrenuo tradicionalnu predstavu o ulozi matematičkog formalizma u odnosu na „matematičku intuiciju“, šta god to značilo. Verovalo se da se matematički entiteti prvo intuitiraju,³ a da je

cilj matematičara da za njih pronađu odgovarajuću formalizaciju/aksiomatizaciju. Hilbertovo gledište je sasvim suprotno: prvo postavljamo aksiome, zatim dokazujemo da oni ne vode do kontradikcije i tek tada ono što aksiomi opisuju postaje „stvarno“. Dok se, prema do tada ustaljenom shvatanju, matematički pojmovi smatraju „stvarnim“ nezavisno od bilo kakve aksiomatizacije/formalizma, dotle u Hilbertovom viđenju matematički pojmovi postaju „stvarni“ tek kada dokažemo konzistentnost aksioma.

U radu „O zasnivanju aritmetike i geometrije“ (1905) Hilbert razmatra induktivnu definiciju brojeva, pozivajući se na koncept „misao-stvari“:

„Nazovimo objekat našeg mišljenja misao-stvar ili ukratko stvar i označimo ga simbolom I. Kao osnovu našeg razmatranja uzimamo pre svega misao-stvar I. Saberimo ove stvari zajedno s njom samom dva, tri ili više puta, kao: II, III, IIII, označavamo kombinacije stvari I sa samom sobom; na isti način bilo koje kombinacije ovih kombinacija, kao: I, II, III, opet se nazivaju kombinacijama te stvari sa samom sobom. Kombinacije se takođe označavaju jednostavno kao stvari, a onda, da bismo ih razlikovali, uzimamo osnovnu misao-stvar i nazivamo je prostom“ (Hilbert 1905: 341).

Kao što vidimo, misli-stvari samo su apstraktni objekti, koji se razlikuju od konkretnih objekata, kao što je „ovaj“ kompjuterski ekran. Hilbert poredi konačne objekte s Kantovim pojmom konstrukcije u apriornoj intuiciji. Stvari koje drugi ljudi opisuju kao crte na papiru zapravo su misli-stvari.

Svakako, reči su stvari (u širem smislu), ali nisu sve stvari reči. „Ova“ stolica, na primer, nije reč, već komad nameštaja. Prepostavimo da je „F“ definisano kao konjunkcija „G“ i „H“. Tada „F“ i „G“ i „H“ referiraju na istu stvar. Prema Hilbertu, matematički termini referiraju na apstraktne entitete (Hilbert 347). Zašto bi se matematički termini morali odnositi na fizičke

² Videti: Muglioni 1995: 23.

³ Među onima koji zastupaju ovaj stav bili su L. E. J. Brauer, H. Vejl, K. Gedel i, kao što ćemo videti, L. Vitgenštajn.

objekte, kao u Euklidovoj geometriji? Neke geometrije bi mogle biti primenljive na fizički svet, ali to bi bio „dodatak“ koji nije neophodan za održivost matematičkog sistema. Čak i ako se neka geometrija koristi u pravoj fizičkoj teoriji, to ne znači da se koncepti geometrijske teorije odnose na fizičke objekte. Hilbertova ideja da je konzistentnost važna samo za matematičke teorije još uvek je veoma značajna misao. Hilbertov program se uklapa u širi intelektualni optimizam XIX veka u vezi sa moci formalnih sistema koji nije bio ograničen na pozitivizam. Njegovo delo takođe se može kontekstualizovati u okviru trendova kao što su uticaj Kanta i razvoj formalističkog pristupa. Iako je Hilbert prevazišao Kantovo oslanjanje na intuiciju, njegovo delo je zadržalo izvestan transcendentalni karakter u tretiranju matematičkih struktura kao osnovnih i nužnih, u vezi sa razvojem formalnih sistema. S druge strane, Hilbertova aksiomatska metoda označava prelaz sa empirijske i intuitivne matematike XIX veka ka formalističkim i strukturalističkim pogledima XX veka.

Hilbertov pokušaj da formalizuje matematiku i geometriju nasleđuje duh sistematskog ujedinjenja i logičke preciznosti koji su karakterisali pozitivizam XIX veka. Međutim, njegovo delo se značajno razlikuje od Kontovih empirističkih temelja i averzije prema metafizici. Umesto toga, Hilbertova vizija odražava apstraktnejji, formalistički pristup koji prevazilazi granice tradicionalnog pozitivizma, te služi kao most između idea ujedinjenog totaliteta znanja XIX veka i prepoznavanja ograničenja formalnih sistema u XX veku. Hilbertova teorija podržava apstraktniji, formalistički pristup koji prevazilazi granice tradicionalnog pozitivizma, služeći kao most između idea ujedinjenog znanja XIX veka i prepoznavanja ograničenja formalnih sistema u XX veku.

Pozitivisti su posmatrali znanje kao kumulativno i hijerarhijsko, polazeći od jednostavnijih ka složenijim naukama. S druge strane, Hilbert je tražio

osnovu i aksiomatski temelj za celokupnu matematiku, što predstavlja preokret u odnosu na pravac rasuđivanja karakterističan za pozitivizam. Njegov okvir je bio više usmeren na unutrašnju logičku koherenciju nego na bilo kakvo empirijsko utemeljenje. Krajem XIX i početkom XX veka postala su očigledna ograničenja pozitivističkog programa, posebno s razvojem fizike (npr. termodinamika, kvantna mehanika) i matematike (npr. teorija skupova, Gedelove teoreme o nepotpunosti). Iako je Hilbertov program težio potpunosti, on je utro put za priznavanje inherentnih ograničenja formalnih sistema — priznanje koje je u suprotnosti sa Kontovim nepokolebljivim uverenjem u potpunost naučnog znanja.

POENKAREOV PRISTUP

Poenkareova kritika Hilbertovog formalizma može se istorijski kontekstualizovati i kao odraz i epistemoloških problema XIX veka, i kao i najava filozofskih tendencija XX veka. Da bismo potpuno razumeli međusobnu interakciju, moramo proučiti intelektualne tokove oba veka. U XIX veku među matematičarima je došlo do razmimoilaženja između čisto formalnih pristupa (koji proizlaze iz algebraških generalizacija) i konstruktivnih metodologija zasnovanih na intuiciji. Poenkareova vizija sveta, kao intuicioniste, u dubokoj je opreci s pozitivističkim pristupom, koji negira ulogu intuicije u formirajučem naučnom saznanju. Poenkareova kritika Hilbertove vizije sveta odražava skepticitam prema formalnim metodama. Naime, Poenkare je smatrao da čisti formalni aksiomatski sistemi nemaju veze s ulogom intuicije u utemeljivanju i kontinuitetu matematičkog iskustva.

Poenkareov stav bio je pod jakim uticajem tendencija kantovske i postkantovske filozofije XIX veka, koje su naglašavale primat intuicije u matematičkom rasuđivanju. Ovaj stav bio je utemeljen u shvatanju da je matema-

tika duboko ukorenjena u ljudskom kognitivnom sistemu, a da su geometrijske i vremenske intuicije predstavljale temelj za sintetičke apriorne sudove. U tom kontekstu, Poenkare je tvrdio da matematičko rasuđivanje podrazumeva kreativnu intuiciju relacija, te da sami aksiomatski sistemi, poput Hilbertovih, ne mogu obuhvatiti punu suštinu matematičke prakse. Poenkareov metodološki pristup ima korene u onome što on naziva poluskeptičkim stavom, koji je sposoban da odgovori i na apsolutnu sumnju racionalizma (Dekart), kao i na predrasude naivnog realizma. Poenkare naglašava genetičku perspektivu, kao mnogi filozofi krajem XIX veka, „koji su glavni cilj filozofije više videli u epistemološkoj analizi nauke nego u potrazi za metafizikom“ (Heinzmann 2006: 171). Poenkare kritikuje i apsolutnu sumnju racionalizma (Dekart), kao i predrasude naivnog realizma. Konkretno, Poenkare kritikuje Hilbertov naivni realizam, kojim Hilbert formuliše aksiomatski sistem geometrije. Poenkare je bio impresioniran Hilbertovim *Osnovama geometrije*. Do svoje smrti 1912. aktivno je pratilo istraživanja u logici na francuskom, nemačkom, italijanskom i engleskom jeziku. Poenkare deli Hilbertovo stajalište da matematika ima sadržaj, ali ne i empirijski sadržaj. Međutim, Poenkare tvrdi da se Hilbertov formalizam (ili sistem aksioma) zasniva na kružnom argumentu, jer je metod na kojem je zasnovan inherentno matematički. Upotreba formalizma ili simbola nije u opreci sa korišćenjem intuicije, jer je upravo intuicija potrebna za upotrebu formalnog metoda (MekLarty 411). Ovo se, u delimičnoj meri, može nazvati kantovskim shvatanjem. Evo šta i tome kaže Dirk van Dalen:

„Matematičari bi tumačili njegovu verziju intuicije uglavnom kao ljudsku sposobnost da u matematičkom istraživanju prave izbore zasnovane na nizu uvida i iskustava koje je subjekt stekao. Sa stanovišta intuicionizma, spoljašnji svet se sastoji od senzacija subjekta koji stvara apstrak-

ciju na osnovu sličnosti (tehnički termin je uzročna sekvenca). Senzacije koje su slične iz određenog ugla se identifikuju, čime se dobijaju objekti. Rezultantni sistem objekata i njihovih odnosa zatim se dodatno apstrahuje u matematički sistem. Ovi matematički sistemi su potpuno apstraktни konglomerati zasnovani na intuiciji; oni čekaju da budu primjeneni“ (Dirk van Dalen 2012: 195).

Evo šta kaže sam Poenkare: „Ovo je ono što želimo da znamo. Za to imamo jedan i samo jedan kriterijum. Moramo saznati da li je geometrija logička posledica eksplicitno navedenih aksioma, tj. da li, ako te aksiome stavimo u mašinu za razmišljanje, možemo dobiti čitav niz propozicija. Ako se ispustavi da je to moguće, bićemo sigurni u to da ništa nije propušteno. Jer naša mašina ne može raditi drugačije doli u skladu s pravilima logike na osnovu kojih je konstruisana; ona ignorise nejasan instinkt koji nazivamo intuicijom“ (Poincaré 2012: 95).

Poenkare takođe tvrdi da aksiomi geometrije proizlaze iz eksperimentalnih činjenica i konvencija. „Naš izbor između svih mogućih konvencija vodi se eksperimentalnim činjenicama, ali je ipak slobodan i ograničen samo nužnošću izbegavanja svake kontradikcije [...] Drugim rečima, aksiomi geometrije (ne govorim o onima aritmetike) samo su prikrivene definicije“ (Poincaré 1913: 8). Matematička intuicija, a ne logički formalizam, jeste ono što omogućava matematičaru da uoči šire veze i strukture koje nisu očigledne u formalnim sistemima. Čvrsta logička struktura zanemaruje vitalni aspekt kreativnog procesa u matematici. Mehanizovanje dokaza doprinosi tome da su sve intuicije potrebne za teoreme jasno izražene.

„Gospodin Hilbert je nastojao, da tako kažem, da stavi aksiome [geometrije] u oblik koji bi mogao primeniti i neko ko ne razume njihovo značenje, budući da nikada nije video ni tačke, ni pravu, ni ravan. Prema Hilbertu, rasuđivanje mora biti svedeno [,se ra-

mener“] na čisto mehanička pravila. Mora da je moguće baviti se geometrijom servilno primenjujući ova pravila na aksiome bez razumevanja nihovog značenja“ (Poincaré 2013: 88).

Najvažniji komentar iz navedenog pasusa je: „Mora da je moguće baviti se geometrijom servilno primenjujući ova pravila na aksiome bez razumevanja nihovog značenja.“ Komentar je, pre svega, sarkastičan. Poenkare je bio zainteresovan za šira epistemo-loška pitanja, uključujući matematičko razumevanje. Zbog toga kritikuje Hilbertov pristup kao pokušaj da se pokaže da se matematika može „raditi“ bez razumevanja. Devedesetih godina XIX veka malo je matematičara imalo jasnu predstavu o formalnoj logici. Dok matematičari danas traže eksplicitan sintaktički sistem, dotle je Hilbert smatrao da je bilo dovoljno biti pažljiv u navođenju punih aksio-ma i eksplicitnih teorema.

Međutim, Poenkare priznaje da su nam potrebna pravila logike koja se mogu mehanički primeniti. U istom radu Poenkare predviđa mnoštvo no-vih istraživanja o bogatstvu naših ne-svesnih procesa i ističe da samo ono što je trenutno relevantno za naš život dospeva u svest. Dakle, naše iskustvo o onome što se uklapa u stvarni svet, i pritom postaje osvećeno, omogućava intuiciju da bi neko tvrđenje moglo biti tačno (Poincaré 2013: 98). Ka-da su Vavilonci zasnovali aritmetiku, sama činjenica da su njihovi računi uvek bili konzistentni opravdavala je njihovo verovanje da je aritmetika korisna i tačna (znali su pravila za mno-ženje i deljenje, kao i za sabiranje i oduzimanje).

„[Hilbert] je želeo da smanji broj osnovnih aksioma geometrije na mini-mum i da ih u potpunosti navede. Ali u rasuđivanju, gde su naši umovi akti-vni, gde intuicija još uvek igra ulogu – u živom rasuđivanju, da tako ka-žem – teško je izbeći uvođenje nekog aksioma ili postulata koji ostaje ne-primećen. Dakle, tek nakon svođenja (*avoir ramenée*) svog geometrijskog

razmišljanja na čisto mehaničku for-mu, mogao je biti siguran da je uspeo u svom naumu i da je završio svoj po-sao“ (Poincaré 2012: 89).

Poenkare je dobro razumeo Hilbertov argument, posebno u ovom slučaju, te primećuje da je potrebno dodati ne-euklidske aksiome o „relaciji između“ da bi se cela teorija svela na „mehaničku“ formu. Ali postoje dobro po-znati primeri dobijanja pogrešnih od-govora ako se zanemare aksiomi o relaciiji „između“. Poenkare, takođe, kri-tikuje Hilbertovu ideju da se matematički simboli mogu svesti na stroge for-malne sisteme koji funkcionišu ne-zavisno od intuicije, kreativnosti i ljudske sposobnosti za otkrivanje novih matematičkih uvida. U delu *Poslednje misli* (1913) Poenkare iznosi mišljenje da matematički simboli nisu jedno-stavno sredstvo reprezentacije spo-ljašnje stvarnosti već da funkcionišu kao alati koje matematičari koriste u širem kontekstu otkrivanja i istraži-vanja. Simboli nisu sami po sebi ključ za razumevanje stvarnosti već su deo matematičke prakse koja obuhvata eksperimentisanje, intuitivno rasuđi-vanje i kreativno mišljenje.

U Hilbertovom sistemu matematičke formule i simboli funkcionišu gotovo autonomno, kao da imaju unutrašnju logiku koja ih direktno povezuje sa spoljašnjim svetom. Poenkare tvrdi da je ova ideja previše pojednostavl-jena i da vodi ka određenom obliku naivnog realizma, u kojem se prepo-stavlja da postoji direktna, jednoznač-na veza između matematičkih simbo-la i spoljašnjeg sveta.

Kritika Anrija Poenkarea simptomatična je za prelazni period između XIX i XX veka. S jedne strane, duboko je ukorenjena u problemima XIX veka u vezi sa intuicijom, prirodnom sin-tetičkom znanju *a priori* i filozofskim posledicama neeuclidske geometrije. S druge strane, ona nagoveštava mo-dernije tendencije ka kritici for-malističkih projekata, prepoznajući uslo-vnu prirodu matematičkog i nauč-nog znanja. U tom smislu, Poenkare

predstavlja most između intuitivnih i sintetičkih tradicija XIX veka i konstruktivističkih i pragmatičkih struja XX veka. Njegova kritika je istovremeno reakcija na Hilbertov formalizam i njava kasnijih izazova sa kojima će se formalizam suočiti.

VITGENŠTAJNOV PRISTUP

Godine 1953. Vitgenštajn u uvodu za *Filozofska istraživanja* diskutuje o *Ispovestima Svetog Avgustina* (napisanim oko 400. godine), u kojima Avgustin izlaže svoja zapažanja o učenju jezika (Baker i Haker 2005: 1). Prema Avgustinovom shvatanju, dete zapaža da odrasle osobe referiraju na određene predmete tako što ih imenuju. Na osnovu toga, ono ustanovljava da se određeni predmet označava određenom kombinacijom zvukova: „ova krznenā životinja s repom“ predstavlja, na primer, „mačku“, a „poseban način na koji se ona služi nogama“ predstavlja „trčanje“. Slušajući, dakle, reči koje se izgovaraju u celim rečenicama, dete identificuje predmet koji ta reč označava i u procesu identifikacije uči da određenu reč upotrebljava.

Vitgenštajn uočava dva ključna polazišta za konvencionalnu ideju o ljudskom jeziku: (I) reči imenuju predmete i (II) rečenice su kombinacije reči. U ovoj ideji primećuje naivnu osnovu za mnoge kasnije filozofske koncepte stvarnosti, jezika i istine. Po njegovom mišljenju, Avgustinova konцепција ne predstavlja nikakvu „teoriju jezika“, a nekmoli „teoriju značenja“. Upravo suprotno: ona predstavlja nekritički, a nažalost, široko prihváćeni okvir razmišljanja, koji se često preuzima bez prethodnog sistematskog preispitivanja.

Vitgenštajn je takođe pokazao da je neodređenost i nepotpunost suštinsko svojstvo svih jezika (Vitgenštajn 1969: 104–108), čime je zadao veliki udarac klasičnoj teoriji kategorija. Naime, prema klasičnoj teoriji, svaka kategorija ima jasno određene granice, koje su definisane zajedničkim svojstvima. Vi-

tgenštajn, međutim, napominje da igra kao kategorija ne ispunjava ove kriterijume, jer ne postoje zajednička svojstva inherentna svim igram. U nekim igram, kao što su igre na tabli, najbitnija je sreća, gde je svaki potez određen bacanjem kockica. U drugim igram, poput šaha, najvažnija je veština. S druge strane, neke igre, poput remija, sadrže i sreću i veština. Analizirajući kategoriju igara, Vitgenštajn se pita šta aktivnosti koje su identifikovane kao igre imaju zajedničko i šta nam omogućava da razlikujemo igru od drugih aktivnosti. Problem nastaje kada otkrijemo da ne postoji inherentna suština aktivnosti koje se smatraju igram. Zaključujemo da ne postoji svojstva inherentna svim igram. Jedino što možemo primetiti jeste niz sličnosti, veza i srodnosti. Igre su slične jedna drugoj na različite načine, što čini igru kategorijom, a ne jedan precizno definisani skup zajedničkih svojstava (Vitgenštajn 1969: 121).

Avgustinovu teoriju jezika, naime, Vitgenštajn karakteriše kao potpuno odvojenu od teorije mišljenja. „Dete (prema Avgustinu) već misli“, objašnjava Vitgenštajn u *Filozofskim istraživanjima* – „preostaje mu samo da nauči da govori“, kao da su to dva potpuno zasebna i odvojena procesa. Proces usvajanja jezika, međutim, neodvojiv je od procesa razvijanja mišljenja (Vitgenštajn 1969: 18).

Kategorija se može proširiti na nove vrste igara, pod uslovom da one na odgovarajuće načine liče na prethodne igre. Na primer, uvođenjem video-igrica 70-ih godina XX veka granice kategorije igre značajno su proširene. Vitgenštajn, isto tako, daje važna zapažanja o kategoriji broja. Istoriski gledano, brojevi su prvo uteći kao celi brojevi, a potom su prošireni na racionalne, realne, složene i transfinitne brojeve. Kategorija brojeva nije ograničena na neki prirodan ili objektivan način već se može ograničiti ili proširiti zavisno od namene. Vitgenštajnovo stanovište je da različiti matematičari daju različite precizne definicije broja, zavisno od

ciljeva koji sebi postavljaju. Na primer, moguće je definisati broj koji uključuje ili isključuje transfinitne brojeve, infinitezimale i slično. U matematici ne postoji rigorozna definicija koncepta broja. Postoje različite definicije za različite kategorije brojeva – na primer, Dedekindova definicija realnih brojeva prepostavlja definiciju prirodnog broja. Postoje razne definicije prirodnog broja u jeziku teorije skupova, ali nijedna nije konačna (Vitgenštajn 1969: 44).

U matematici ne postoji rigorozna definicija koncepta broj. Postoje različite definicije za različite kategorije brojeva – na primer, Dedekindova definicija realnih brojeva prepostavlja definiciju prirodnog broja. Postoje razne definicije prirodnog broja u jeziku teorije skupova, ali nijedna nije konačna. Mnoge od njih su i proizvoljne. Bitna svojstva formalne logike podržavaju glavne Vitgenštajnove ideje o jeziku. Naime, formalni jezik ne sadrži predikate koji inherentno izražavaju bitna svojstva brojeva. Predikati imaju značenja samo u tom smislu što im se pripisuju određena značenja na taj način što utvrdimo njihov model. Način da se definišu kategorije brojeva je trivijalan. Uzmimo bilo koji jezik prvo reda i nekoliko predikata A, B, C i D. Mi definišemo različite kategorije brojeva. To radimo tako što definišemo neki model M na sledeći način: neka matematički model M sadrži sve matematičke objekte u domenu i neka M pripisuje A skup prirodnih brojeva, B skup racionalnih brojeva, C skup iracionalnih brojeva (Vitgenštajn 1969: 44).

Ukratko, univerzalan model broja postoji, ali ne postoji način da brojeve možemo da kategorizujemo. Drugim rečima, takva klasifikacija brojeva ne bi bila previše interesantna, već veoma trivijalna. Mi definišemo klase brojeva pomoću predikata time što utvrđujemo da su klase brojeva ekstenzije predikata. Ali to nam ne govori apsolutno ništa o inherentnom svojstvu formalnog jezika da definiše klase brojeva, osim u trivijalnom smislu

artikulacije: neka je A skup prirodnih brojeva, neka je B skup racionalnih brojeva, neka je C skup iracionalnih brojeva. To, međutim, nema nikakve veze s klasičnom teorijom korespondencije. Prema tome, i na ovaj način, polazeći od Vitgenštajna, može se kritikovati naivna teorija jezika.

Kada se Vitgenštajn poredi s drugim teoretičarima i filozofima jezika, treba biti veoma oprezan i čuvati se preuranjenih generalizacija. Vitgenštajnovo pobijanje klasične teorije jezika, na prvom mestu, ukazuje na potrebu da se jezik razume kao mnogo složenija, dinamična struktura. Vitgenštajn ne dolazi do zaključka o lingvističkom relativizmu. On se upravo suprotstavlja ideji o metaforičkoj upotrebi jezika (Vitgenštajn 1969: 14).

Jezičke igre jesu jezičke igre u metaforičnom smislu reči. Ali, jezičke igre, prema Vitgenštajnu, nemaju metaforičku, već društvenu funkciju. To je bitna razlika. Takođe, može se reći da je on imao metaforički pristup fenomenu jezika i mišljenja, ali za to, kao što vidimo, postoje mnogo dublji razlozi. S druge strane, sam Vitgenštajn služi se veoma originalnim metaforama. Na primer, u njegovom delu *Traktatus* javlja se kriptična metafora „lestvica“ (Vitgenštajn 1992: 88). Međutim, to ne znači da je, prema Vitgenštajnu, sam jezik inherentno metaforičan. Njegova kritika Avgustinove teorije više je usmerena ka ideji da je sam fenomen jezika mnogo kompleksniji nego što predlaže klasična teorija. Služeći se jezikom, čovek izvodi razne delatnosti: opisivanje, pričevanje, upoređivanje, postavljanje pitanja, brojanje, kategorizovanje i slično.

Sve ove aktivnosti Vitgenštajn grupiše u već pomenute jezičke igre. Svaka od ovih igara ima neka pravila, ali ona nikada nisu previše stroga. Raznovrsnost prirodno mnogo više uznemiruje nego zabluda o jezičkom jedinstvu. To je naučna zabluda i naučna predrasuda. Drugim rečima, imenovanje i referiranje na stvari ne predstav-

lja jedinu i osnovnu jezičku funkciju. Vitgenštajn smatra da je za matematiku suštinski važno to što istovremeno ne daje suštinske tvrdnje o stvarnosti, ali ipak ima primene u stvarnosti. Sve matematičke discipline ne moraju nužno imati primenu. Međutim, poenta je da one generalno imaju takve primene, što matematiku razlikuje od puke sintaktičke igre. Dakle, Vitgenštajn nije formalista poput Hilberta. Iako matematika ne govori o nečemu u stvarnosti (apstraktni objekti), ona nije samo puka manipulacija znakovima (Vitgenštajn 1969: 14).

Jednostavan primer su prirodni brojevi, koji predstavljaju nematerijalne merne jedinice koje koristimo za određivanje količine, tako što ih povezujemo s objektima. Naravno, to ne iscrpljuje upotrebu prirodnih brojeva niti određuje njihovu prirodu. Brojevima možemo manipulisati na različite načine, npr. sabirati ih, oduzimati i sve te upotrebe delimično definišu prirodni brojevi kao vrste objekata. Matematika jeste igra sa znakovima, ali njene primene u stvarnosti čine je nečim višim od obične igre. Koreni pojma jezičkih igara delimično se mogu pronaći kod Hilberta: bilo koji sintaktički sistem može se posmatrati kao igra po određenim pravilima. Međutim, pojam jezičke igre je širi od igara zasnovanih na pravilima i, u tom smislu, nadilazi Hilbertovu ideju. Jezičke igre mogu se odnositi na upotrebu jezika unutar aktivnosti i svakodnevnog života, gde ta upotreba ne mora nužno biti regulisana pravilima. U *Filozofskim istraživanjima* Vitgenštajn kritikuje ideju intuicije. Na primer, on se pita da li je intuicija potrebna za nastavak niza $+2$, i zašto taj niz ne bi mogao biti $2, 2, 2, 2, 2\dots$? Suština njegove kritike leži u tome da pozivanje na intuiciju samo u određenim slučajevima deluje proizvoljno: ako intuicija može reći nešto istinito, zašto ne bi mogla reći i nešto pogrešno?

Međutim, pojam jezičke igre je širi od igara prema pravilima i u tom smislu nadilazi Hilberta. Jezičke igre se mogu odnositi i na upotrebu jezika unu-

tar aktivnosti i života, gde ta upotreba ne mora biti regulisana pravilima.

ZAKLJUČAK

Hilbert, Poenkare i Vitgenštajn dovođe u pitanje pozitivističku viziju sveta, pre svega ideju o totalitetu znanja i njegovoj apstraktnoj prirodi. Hilbertova početna ideja o tome da je znanje zasnovano na deduktivnoj logici dovodi u pitanje pozitivističku ideju fokusa na empirijsko iskustvo. Vitgenštajn kritikuje samu ideju totaliteta, tvrdeći da će ono što bude smatrano totalitetom zavisiti od jezika u kojem taj totalitet dobija značenje. Poenkare, na sličan način, rutinski postavlja pitanje pozitivističkog kreda, smatrajući ljudsku kogniciju kao uslov za matematičko znanje u vezi sa matematičkom vizijom sveta.

Zajednički imenitelj Vitgenštajnove i Poenkareove kritike Hilbertovog formalizma jeste ideja da se značenja konstruišu ljudskom aktivnošću – kroz naše kontekste i intuicije. Obe ideje su kompatibilne s pojmom denotacije: denotacija se ponekad menja od konteksta do konteksta, a naše reči su „naša tvorevina“, ali su tu da denotiraju (između ostalog). Vitgenštajn odbacuje ideju da je jezik jednostavno sistem imena koji se direktno odnosi na stvarnost. Umesto toga, on naglašava da značenje jezika proističe iz konteksta i konkretne upotrebe u različitim jezičkim igramama.

Poenkare kritikuje rigidni formalizam u matematici, ističući da simboli i formalni izrazi ne moraju uvek direktno odgovarati matematičkim objektima. On naglašava važnost intuicije i kreativnosti u matematičkom razmišljanju, sugerujući da formalni jezik može zakloniti dublje razumevanje i kreativne aspekte matematike. Poenkareova kritika formalizma ukazuje na to da matematički simboli treba da budu fleksibilni alati koji omogućavaju istraživanje i otkrivanje, a ne samo fiksni sistemi. Poenkareova ideja intuicije može zanemariti zajedničku dru-

štvenost jezika, što je suština Vitgenštajnove ideje „jezičkih igara“. Međutim, ta dva stanovišta mogu biti kompatibilna. Na primer, relevantne intuicije mogu biti oblikovane ili podstaknute jezičkim kontekstom.

Obe kritike ukazuju na to da su jezik i simboli mnogo složeniji i dinamičniji nego što klasične teorije sugerisu. Kroz svoje pristupe Vitgenštajn i Poenkare otvaraju prostor za dublje razumevanje komunikacije, jezika i matematičkog mišljenja, naglašavajući važnost konteksta, kreativnosti i intuicije u oblikovanju značenja. Njihove ideje pozivaju na preispitivanje rigidnih struktura koje se često smatraju normativnim u analizi jezika i matematike.

BIBLIOGRAFIJA

- Bosanquet, Raymond George. 1939. *Wittgenstein's Lectures on the Foundations of Mathematics*. Cambridge: University of Chicago Press.
- Baker, Gordon Park & Peter Michael Stephan Hacker. 2005. *Wittgenstein: Understanding and meaning: Volume 1 of an analytical commentary on the philosophical investigations: Part I: Essays*. Chichester: John Wiley & Sons.
- Corry, Leo. 2006. „Axiomatics, empiricism, and Anschauung in Hilbert's conception of geometry: between arithmetic and general relativity“. In: Domínguez, José Ferreirós & Jeremy Gray (eds). *The architecture of modern mathematics: Essays in history and philosophy*. Oxford: Oxford University Press.
- VanDalen, Dirk. 2012. „Poincaré and Brrouwer on intuition and logic“. *Nieuw Archief voor Wiskunde* 5/13 (3): 191–195.
- Dedekind, Richard. 2013. *Was sind und was sollen die Zahlen? Stetigkeit und Irrationale Zahlen*. Berlin: Springer Verlag.
- Ehrlich, Philip (ed.). 2013. *Real numbers, generalizations of the reals, and theories of continua of continua*. New York: Springer Science & Business Media.
- Heinzmann, Gerhard. 2009. „Hypotheses and conventions in Poincaré“. In: Heidelberger, Michael & Gregor Schiemann (eds). *The significance of the hypothetical in the natural sciences*. Berlin: Springer, 169–192.
- Hilbert, David. 1905. „On the foundations of logic and arithmetic“. *The Monist* 15 (3): 338–352.
- McLarty, Colin. 2024. „Poincaré on the Value of Reasoning Machines“. *Bulletin of the American Mathematical Society* 61 (3): 411–422.
- Muglioni, Jacques. 1995. *Auguste Comte: un philosophe pour notre temps*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Poincaré, Henri. 2013. „Review of Hilbert's Foundations of Geometry“. In: Ehrlich, Philip (ed.). *Real numbers, generalizations of the reals, and theories of continua*. New York: Springer Science & Business Media.
- Poincaré, Henri. 1913. *Dernières pensées*. Paris: Flammarion.
- Poincaré, Henri. 2013. *La science selon Henri Poincaré: La science et l'hypothèse – La valeur de la science – Science et méthode*. Paris: Dunod.
- Poincaré, Henri. 2012. *The value of science: essential writings of Henri Poincaré*. New York: Modern Library.
- Poincaré, Henri. 1898. *On the Foundations of Geometry*. Chicago: Open Court Publishing Company.
- Sveti Avgustin. 1989. *Ispovedi* (izb. i prev. Milan Tasić). Beograd: Grafos.
- Vitgenštajn, Ludvig. 1969. *Filosofska istraživanja*. Beograd: Nolit.
- Wittgenstein, Ludwig. 1992. *Tractatus Logico-Philosophicus*. London: Routledge.

POINCARÉ, WITTGENSTEIN AND HILBERT'S LEGACY: EPISTEMOLOGICAL CONTEXTS

Abstract: This paper examines Poincaré's and Wittgenstein's reactions to Hilbert's formalization of mathematical language. The central premise is that the approaches of Hilbert, Poincaré and Wittgenstein challenge the positivist notion of the totality and universality of knowledge. We argue that both authors critique Hilbert from a constructivist perspective. While Poincaré critiques Hilbert from the standpoint of intuitionism, Wittgenstein does so from the standpoint of contextualism. The conclusion suggests that these two perspectives can be interpreted as compatible.

Keywords: Hilbert, Poincaré, Wittgenstein, formalism, intuition, language games

LEKSIKA CRNOGORSKIH NARODNIH GOVORA KAO ZNAČAJAN IZVOR GRAĐE ZA LINGVOKULTUROLOŠKA ISPITIVANJA

Jelena Bašanović Čečović¹

Crnogorska akademija nauka i umjetnosti

Institut za jezik i književnost „Petar II Petrović Njegoš“

Podgorica, Crna Gora

Sažetak: U radu se analizira sloj ekspresivne leksike različitih semantičkih i tvorbeno-morfoloških mogućnosti na primjerima iz rječnika koji u leksikografskoj tipologiji pripada tipu dijalekatskog rječnika – značajnog izvora građe za analize iz domena lingvokulturologije. Lingvokulturni potencijal analiziranog rječnika posvjedočen je analizom leksičkih jedinica koje pripadaju semantičkom modelu *osoba + karakterna, moralna, fizička osobina* i koje funkcionišu kao leksičke jedinice za izražavanje negativne ili pozitivne ekspresije. Budući da nosi dodatni semantički sadržaj u konotativnoj komponenti leksičkog značenja, ova leksika značajno bogati leksičku strukturu crnogorskih narodnih govora i postaje nosilac ne samo uskolokalne nego i nacionalnokulturne specifičnosti, na čemu bi trebalo zasnovati buduća uzajamna istraživanja jezika i kulture.

Ključne riječi: ekspresivna leksika, (crnogorski) narodni govor, rječnik, leksikografija, dijalektologija, lingvokulturologija

¹

jelenab@canu.ac.me.

Oblička i značenjska slojevitost leksičke crnogorskih narodnih govora najpotpunije je predstavljena u rječnicima koji pripadaju vrsti dijalekatskih rječnika. U njima se sakupljena leksika leksikografski obrađuje u cilju leksičkog opisa govora određene oblasti, a ukupnost popisanog leksičkog inventara obično doprinosi zaključku da su rječnici tog tipa ne samo pouzdani čuvare narodnih govora i njihovog leksičkog blaga nego i izvori dragocjenih podataka o prošlosti i sadašnjosti ispitivanih područja, načinu života, navikama, kulturi i tradiciji izvornih govornika, njihovim djelatnostima i kontaktima kroz istoriju, te da su i te kako korisna građa za lingvistička, ali i izvanlingvistička ispitivanja. Tačnije, dijalekatski rječnici prave su riznice za proučavanje leksičke slojevitosti određenog narodnog govora, ali i povod za sagledavanje etnoloških, antropoloških, pa i kulturoloških specifičnosti određene govorne zajednice. Oni su najsigurnija staništa i utočišta za riječi koje izvjesno iščezavaju i povlače se iz aktivne upotrebe, a za vještog čitaoca i pouzdani reprezentanti tradicionalne materijalne, duhovne i socijalne kulture ispitivane govorne zajednice.

S tim u vezi, upućuje se na značaj narodnih govora „kao svojevrsnih dokumenata o tradiciji našeg narodnog života“ (Милорадовић 2023: 163), koji predstavljaju i dragocjenu osnovu za sagledavanje ne samo jezičkih osobnosti određenog područja, primarno leksičkih, nego i potencijalnih mijena u njegovom duhu, kulturi, mentalitetu, načinu života uopšte... Kao segment nematerijalnog kulturnog dobra i neizostavni dio kulturnog nasljeđa, narodni govor baštine obilje informacija koje su „pouzdani, nepotkupljivi svedok prošlosti“ (Милорадовић 2023: 174), a što im, kada su temeljno i stručno leksikografski opisane, daje moć da postanu i nešto više – kodovi kulturne tradicije konkretnе govorne zajednice.

Uvid u do sada urađene dijalekatske rječnike crnogorskih narodnih govo-

ra,² njihovu strukturu i metodološke pristupe u obradi leksičke građe, ukazuje na zaključak da je leksički fond crnogorskih narodnih govora slojevit i raznovrstan, te da se u leksičkim zalihama tih govora obličkom i značenjskom raznovrsnošću izdvaja više tvorbeno-semantičkih slojeva. Tačnije, leksika crnogorskih narodnih govora markirana je ne samo formalnim obilježjima nego i semantičkim potencijalom koji sobom nosi. Takođe, brojne od tih leksema nemaju leksički ekvivalent u standardnom jeziku – obično su to one kojima se imenuju predmeti i pojave vezani za život, navike i kulturu ljudi sa određenog područja, a priličan dio tog fonda čine kontaktne ili „kulturne“ pozajmljene, koje su istovremeno i indikatori potencijalnih uticaja, doticaja i prožimanja na kulturnom planu.

Bez obzira na posvjedočenu raznovrsnost metodologijā u leksikografskoj obradi leksike, potpunije ili oskudnije zabilježen leksički fond, različitost koncepcije i namjene, svi do sada objavljeni rječnici crnogorskih narodnih govora korisni su izvori građe za proučavanje leksičke slojevitosti područjā koja su leksikografski opisana. Utjemljeni na jezičkim realnostima određenih narodnih govora, sa težnjom da predstave i leksikografski opisu leksički potencijal konkretnog govornog područja, ti su rječnici isto-

² U dijelu leksikoloških i leksikografskih istraživanja crnogorskih narodnih govora pokazano je veliko interesovanje za sakupljanje i tumačenje leksike, što rezultira izradom dijalekatskih rječnika i dijalekatskih zbirki riječi. Budući da su crnogorski narodni govor i cijelina „veoma tipični dio štokavskog narječja ili dijalekta“ (Pešikan 1979: 149), te da su njihovom intenzivnom ispitivanju pogodovali raznovrsnost i bogatstvo jezičkih pojava, leksički fond većine njih je leksikografski opisan i trajno otrgnut od zaborava. Tačnije, u posljednje četiri decenije različiti domaći i regionalni izdavači objavili su tridesetak rječnika crnogorskih narodnih govora. V. o tome: Башановић Чечовић 2021: 79–104.

vremeno i sigurna luka od zaborava – istina, neki više i uspjelije – narodnog leksičkog blaga i leksički uobličene narodne kulture.

Leksički inventar svakog od tih rječnika može se predstaviti po slojevima, u rezultatu čega bi se leksika klasificovala po vremenskom kriterijumu, teritorijalnoj pripadnosti, kriterijumu porijekla i ekspresivnosti. Međutim, u jednom obimom ograničenom radu iscrpnost analize svih leksičkih slojeva mora se isključiti, budući da bi se takvoj analizi mogla i morala posvetiti čitava monografija. Stoga smo se u istraživanju „ograničili“ na leksiku koja se u teorijskim pristupima obuhvata terminom ekspresivna leksika, a koja se prilikom leksikografske obrade markira naročitim funkcionalno-stilskim kvalifikatorima tipa pejor. (pejorativno), pogrd. (pogrdno), hip. (hipokoristično), ekspr. (ekspresivno), fam. (familijarno), šalj. (šaljivo). Iako su svi crnogorski narodni govori prilično snabdjeveni leksikom koja je indikator socijalnih i psiholoških procesa i mijena u jeziku, semantički sadržaji, pragmatička funkcija i, u vezi sa tim, određena etnološka, antropološka i lingvokulturološka obilježja ekspresivne leksike analiziraće se na građi iz *Rječnika govora okoline Bijelog Polja (Vraneška dolina)* (Башановић Чечовић 2020: 1–291). Razlog je više, a oni koji su relevantni za naše istraživanje svode se na činjenicu da o govoru Bijelog Polja i naročito Vraneške doline ima izuzetno malo literature, da se izrada rječnika govora ovog područja, uz temeljan opis osobina govora na svim nivoima jezičke strukture u uvodnom dijelu rječničkog opisa, smatrala prijekom potrebotom u leksikografiji i dijalektologiji, te da su se lekseme kojima se doprinosi emotivno-ekspresivnoj markiranosti govora izdvojile kao izuzetno produktivne. Mnoge od njih zastupljene su u leksičkom fondu i drugih crnogorskih narodnih govora, tj. nijesu uskolokalnog karaktera, ali nijesu rijetke ni one koje su prepoznatljivost područja. Važno je napomenuti da bez obzira na to što su ekspresivi prilično produk-

tivni u crnogorskim narodnim govorima, pitanje ekspresivnosti, a u vezi sa tim i afektivnosti i emocionalnosti, nije bilo predmet dosadašnjih istraživanja, iako se leksičkoj ekspresivnosti³, zahvaljujući konotativnoj semantičkoj strukturi, pripisuje najizrazitija izražajnost. U konotativnom dijelu značenja ekspresiva sadržana je kompleksnija informacija – reprezentativna, vrijednosna, emotivna i stilска, ali i informacija o subjektu i objektu ocjene (v. o tome Ристић 2004). Stoga se konotacija, kao komponenta leksičkog značenja, sastoji od segmenata koji „pridodaju“ neku kontrastivnu vrijednost bazičnoj, designativnoj funkciji (Zgusta 1991: 43), što svaku leksemu koja ima konotativni aspekt značenja čini i izazovnom i prilično zahтјевnom za leksikografsku obradu.⁴

U dijalekatskim rječnicima semantički sadržaj imeničkih ekspresiva po potrebi se markira određenim kvalifikatorom „ekspresivne tonalnosti“ (Ристић 2002: 99), kojim se ispoljava reakcija gorovne zajednice, stav – pozitivan ili negativan – na sadržaj riječi, koji u definiciji biva potkrijepljen „odgovarajućim kvantitativnim, načinskim ili bilo kojim drugim (ocenjivačkim) determinatorom“ (Ристић 2002: 120) tipa *brzo, mnogo, jako, pretjerano, veoma i sl.*, kao i ilustrativnim primjerima kontekstualne upotrebe. I sekundarne semantičke realizacije nastale u rezultatu metaforičke transformacije markirane su ekspresivno, zavisno od reakcije gorovne zajednice na značenje dobijeno metaforičkim pre-

³ Ekspresivnost u jeziku može da se izučava na gotovo svim jezičkim nivoima, a leksička ekspresivnost samo je jedan njen segment.

⁴ Tačnije, kod tih leksema potrebno je valjano predstaviti sva značenjska njansiranja, pravilno uspostaviti hijerarhiju mogućih sekundarnih značenja, ali i vješto razgraničiti sekundarne semantičke realizacije od ekspresije, posebno od one ekspresije koja nije dodatno obilježena pejorativnošću, hipokorističnošću, šaljivošću, notom familijarnosti i sl.

nosom. Tačnije, iako metaforički prenosi obično rezultiraju ekspresivnošću semantičkog sadržaja, nije svaki prenos s jednog pojma na drugi (po principu sličnosti) podjednako ekspresivan u različitim govornim zajednicama. U vezi sa tim, u analiziranom rječniku neki imenički ekspresivi (kako primarni tako i sekundarni) definišani su i markirani tako da odražavaju poimanje stvarnosti i sistem vrijednosti ispitivane gorovne zajednice, a što se ne mora podudarati sa njihovom interpretacijom u drugim dijalekatskim rječnicima. Stoga, u leksičko-semantičkim analizama ekspresivne leksike narodnih govora, ali i dijalekatske leksike uopšte, uvjek treba imati na umu njen kulturni potencijal, koji je čini nepresušnim izvorom informacija za lingvokulturološka istraživanja. Ne treba zanemariti ni izvjene razlike u ekspresivnom leksičkom fondu kojim se aktivno služe predstavnici starijih i mlađih generacija, što ekspressive čini materijalom podesnim i za istraživanja na psiholingvističkom, kao i na sociolingvističkom planu.

Kako su semantičke, tvorbeno-morfološke i kulturološke osobenosti prepoznate u ekspresivima kojima se denotiraju osobe po fizičkim, karakternim ili moralnim osobinama, naše istraživanje ograničeno je na imeničke kao najproduktivniju morfološku kategoriju, kojom se, pored glagola, najčešće i iskazuju ocjene u sferi ekspresije. Stoga ćemo se u leksičko-semantičkoj i, po potrebi, tvorbeno-morfološkoj analizi imeničkih ekspresiva, koja će biti povod i za analizu osobenosti pogleda na svijet rječnički opisane dijalekatske zajednice, ograničiti na leksički fond koji tematski pripada modelu *osoba + fizička, karakterna ili moralna osobina*. Kako je analiza uputila na pretežniju upotrebu negativnih nego pozitivnih ekspresiva, kao i priličnu umjerenosnost u iskazivanju pozitivne ocjene, mogućnosti izražavanja subjektivne ocjene i emotivnog stava prema određenim ljudskim osobinama češće će biti sagleđavane na primjerima ekspresiva sa negativnom konotacijom.

Sudeći po građi zabilježenoj u analiziranom rječniku, u govoru Vraneške doline najmanje su produktivne ekspresivne imenice koje su „nominaciono neodređene“ (Ristić 2004: 70). Tačnije, uvidom u leksikografsku definiciju njima se ne upućuje na određenu fizičku, karakternu ili moralnu osobinu, već se ekspresivna funkcija realizuje iskazivanjem opštih ocjena tipa „*dobar*“ ili „*loš, zao*“. U okviru ovog tipa ekspressiva dominiraju negativno intonirane leksičke potvrde, koje su nerijetko obilježene i stranim jezičkim uticajem. Leksemama *bestija, gadura, kokurača, pakosnica, rospija* imenuje se „*zla, opaka ženska osoba*“, imenovanjima tipa *galijot, peksijan, ušta, funjara, fukara* nominuje se „*loša muška osoba*“, a semantička realizacija leksema *zlaca* i *rđa* odnosi se na „*zlu osobu, ništariju*“. Intenzivniju ekspresivnu funkciju imaju ekspresivi u kojima je značenje osobe ostvareno metaforičkim prenosom sa primarnog značenja životinje ili nekog drugog pojma. Tako lekseme *guja, gnjida, pašće, splaćina* pored objedinjavajućeg negativnog značenja – „*loša muška/ženska osoba*“, iniciraju i mogućnosti „za praćenje kognitivnih veza između sveta i čoveka i njihove verbalne interpretacije“ (Милосављевић 2021: 587). Modeli konceptualizacije živog svijeta i uzajamnog odnosa čovjeka i prirode biće prepoznati i u imeničkim ekspresivima ostalih semantičkih grupa – u njima se evidentiraju i neka dublja značenja u vezi sa narodnom kulturnom tradicijom, ali i tvoračke jezičke sposobnosti, umijeće i dovitljivost izvornih govornika.

Za ekspressive koji su „nominaciono određeni“ (Ристић 2004: 70) – tj. pored ekspresivne, ostvaruju i informativnu funkciju, ima mnogo više leksičkih potvrda u analiziranoj građi. Kako se pored ocjene o svojstvu u njihovoj leksikografskoj definiciji upućuje i na određeno svojstvo, posvjedočena značenjska raznovrsnost inicirala je, radi preglednosti i sistematicnosti u analizi, izdvajanje nekoliko semantičkih grupa.

Prvu semantičku grupu ekspresiva čine lekseme kojima se imenuju nosioci negativnih osobina, kao što su sklonost ka spletkama i prevarama, dvočnost, naročito lukavstvo, preprednost, proračunatost: *abronoša* („spletkaros”); *gulanfer* („prepreden čovjek”); *dvonožac* („lukav, prepreden čovjek”); *kaum* („lukav, prepreden čovjek”); *lija* („lukava, prepredena osoba”); *maragun* („lukav, prepreden čovjek”); *mustra* („lukava, prepredena osoba, obično ženska”); *mutikaša* („spletkaros, smutljivac”); *pismilet* („prepredena, proračunta osoba”); *požmirep* („lukav čovjek”); *filja* („lukava, prepredena žena”); *firaun* („lukav, prepreden čovjek”).

Da imenice ove semantike odlikuje prilična negativna ekspresivnost, potvrđuje i netrpeljivost jezičke zajednice prema naznačenim osobinama, koja je evidentna iz kontekstualne upotrebe ovih stilski markiranih imenovanja. Imenovanja koja su nerijetko pogrdno obilježena u jezičkoj kompetenciji izvornih govornika obično su uslovljena i ocjenjivačkom normom karakterističnom za širi kolektiv.

Metaforičkim asocijacijama po principu sličnosti, zasnovanim na sema-ma kolektivne ekspresije, dobijena su značenja stilski relevantna u sinhronom presjeku. Tačnije, semantičkom derivacijom, koja je „regularan tip tvorbe ekspresiva“ (Ристић 2002: 94), a koja je dosljedno praćena upotrebom kvalifikatora *fig.*, nastaju imenički ekspresivi prethodno pomenutog semantičkog sadržaja. Tako se kolektivno prihvacieni stereotipi o osobinama nekih životinja očitavaju u prilično produktivnim metaforičkim nazivima za lukavu osobu: *biza*, *lisac*, *mačak*.

Ovoj semantičkoj grupi ekspresiva prizadaju i tvorbeno različite, a značenjski srodne lekseme *milet*, *miletka*, *miletinica*, dok prostor i mentalitet govorne zajednice, uz prethodno navedene, profilišu i ekspresivi *peksin* i *peksinulja*.

Lekseme kojima se imenuju nosioci negativnih osobina poput svadljivo-

sti, nasrtljivosti, bezobzirnosti, razdrazljivosti solidno su posvjedočene u analiziranoj građi: *binjadžija*, *živac*, *opajdara*, *peča*, *priš*, *prč*, *silodrtnik*. Sudeći po primjerima kontekstualne upotrebe, navedene lekseme su pogodna stilска sredstva za iskazivanje netrpeljivosti, sporadično i prezira prema no-siocima navedenih osobina.

Halapljivost, proždrljivost, koristoljubivost sadržani su semantički u ekspresivima: *gladnica*, *derikoža*, *žderonja*, *izelica*, *lapimua*, *šicardžija*, a metaforički prenos značenja registruje se u leksemi *ala*, čija se sekundarna semantička realizacija „halapljiva, proždrljiva osoba“ objašnjava relacijom u tzv. zonomskim metaforama (*životinja i osoba*), koja je u crnogorskim narodnim govorima prilično čest obrazac za semantičku tvorbu ekspresiva i koja gotovo uvijek u rezultatu prenosa daje ekspresivno markiranu leksičku jedinicu.

Visok stepen negativne ekspresivnosti u prvoj semantičkoj grupi ekspresiva odlikuje lekseme koje se značenjski vezuju za škrtu osobu, ciciju: *grinja*, *gulja*, *džimrija*, *stipsa*, *stokamenik*. Pored tvorbene markiranosti lekseme *stokamenik*, koja istovremeno svjedoči i o dovitljivosti izvornih govornika, osobenošću na tvorbenom planu odlikuje se i leksema *razurkuća*, kojom se apostrofira rasipništvo kao negativna semantička kategorija.

Prilično visokim tonalitetom negativne ekspresije, sudeći po primjerima kontekstualne upotrebe, odlikuju se ekspresivi koji se značenjski odnose na lijenos, nerad, dokonost, ali i neudrenost: *gotovan*, *dokonica*, *kelep*, *ležljeb*, *leziljebović*. U prilično produktivnom ekspresivu *udrenica* („nesposobna žena, neradnica“) ekspresivnost je pojačana pejorativnošću, koja je potvrđena navođenjem kvalifikatora *pejor.*, a koji je u ovom slučaju i intenzifikator ekspresivnog sadržaja. Kvalifikator *pejor.* dosljedno se navodi u leksikografskoj obradi negativnih ekspresiva *bazdulja*, *glibna*, *glibulja*, čiji se semantički sadržaj vezuje za neured-

nu ženu. Ovom semantičkom tipu pripada i leksema *trut*, čijim se drugim po redu značenjem („neradnik“), dobijenim u rezultatu metaforičkog prenosa *životinja i osoba*, povećava spektar ekspresivnih semantičkih specifičnosti ispitivanog govora.

Lekseme koje ostvaruju možda i najviši stepen negativne ekspresivnosti pripadaju semantičkom tipu ekspresiva u čijem se semantičkom sadržaju apostrofira nemoral, sklonost ka neprimjerenom ponašanju i, po ocjeni kolektiva, nedozvoljenim seksualnim radnjama i odnosima. Ova semantička grupa odlikuje se naglašenom produktivnošću imeničkih pejorativa sa značenjem ženske osobe, što implicitno upućuje i na kulturni okvir u kojem se razvijala i u kojem obitava ispitivana dijalekatska zajednica. Među registrovanim pejorativima, koji inače pripadaju ekspresivnoj leksici „sa negativnim emotivnim nabojem prema referentu“ (Ненезић 2008: 379), uočava se nekoliko tvorbenih tipova sufiksalne derivacije: -ica (*i(n)bretnica, kaštiganica, kubetnica, upaljenica*), -aća (*jarakača, jurupača, proćepaća*), -ura (*ka-laštura*), -uša (*namiguša*). Ovom semantičkom tipu pripada i leksema *kučka* u sekundarnoj semantičkoj realizaciji – „nemoralna žena“, koja je dobijena u rezultatu metaforičkog prenosa *životinja – osoba*.

Priličnom produktivnošću u analiziranoj građi odlikuju se ekspresivi kojima se imenuju osobe koje ispoljavaju osobine poput gluposti, umne zaostalosti, odsustva oštoumnosti. Oni se odlikuju nižim tonalitetom negativne ekspresije od prethodnih, djelom i zbog toga što se navedene negativne osobine ne ispoljavaju prema drugom, već se isključivo tiču osobe koja je nosilac tih osobina (v. o tome Ристић 2004: 71). Stoga se, za razliku od prethodno navedenih ekspresiva, prema nosiocima pomenutih osobina prije ispoljavaju emocije sažaljenja, saosjećanja, istina nekad i omalovanja uz ruganje i podsmijeh, na šta ilustrativno upućuju primjeri kontekstualne upotrebe.

Leksičkom inventaru ovog tipa ekspresiva pripada čitav niz leksema, u kojem jedne imaju karakter osnovinske riječi u tvorbi značenjski srodnih a tvorbeno različitim leksičkim jedinica, druge su hipokoristički obojene, dok se u etimologiji trećih izdvaja prisustvo stranog jezičkog nanosa: *avetinja, avetnica, aćula, bena, bentać, bilmez, blento, blentać, blećina, bleso, bulumać, divanija, duduk, čutuk, čunćutuk*.

Ekspressive ove značenjske kategorije bilježimo i u imenicama u kojima je značenje osobe koja je nosilac prethodno navedenih osobina ostvareno metaforičkim prenosom sa naziva za životinju (*ajvan, brav, june, kljuse*), odnosno predmet (*trupina*). I ove sekundarne semantičke realizacije omogućavaju antropocentrički pristup leksičkom sistemu ispitivanog govora, i leksici uopšte, odnosno praćenje kognitivnih veza između svijeta i čovjeka, te njihove verbalne interpretacije.

Širokim spektrom upotrebe u analiziranoj rječničkoj građi odlikuju se ekspresivi kojima se imenuje nemirno, nestošno, neposlušno dijete. Iz primjera kontekstualne upotrebe uočava se da se ovi ekspresivi odlikuju prilično sniženim stepenom negativne ekspresivnosti. Njihova upotreba rezultira čak neposrednošću u komunikaciji i familijarizacijom odnosa, te bi se mogli uvrstiti u jedinicu pozitivne ekspresije, istina nešto nižeg tonaliteta: *apaš, adžaip, vrag, gurbeče, derište, žegrebica, sagailo, dženabet*. Ekspresivnim imenicama ove semantike, koje odlikuje i tvorbena osobenost, pripada leksema *đeturče*, te imenice zbirnog značenja „nemirna djeca“, koje su sporadično potvrđene i sa pejorativnom nijansom: *dečurlija* i *dečina*. Značenjem „nemirna, nestošna djeca“ objedinjene su ekspresivno i tvorbeno markirane zbirne imenice: *alaščad, balavurdija, žgadija, žgepčad, paščadija, džončad*. Dijalekatska specifičnost pripisuje se i leksemama kojima se imenuje „nejako, malo dijete“ (*makanja, makanjica, fošnja*), odnosno leksemama koje figurativno upotrijebljene realizuju zbirno značenje „sitna, nejaka djeca“

(*sitnež, pilež*). Budući da su emocionalne komponente ekspresiva situaciono uslovljene, kontekst u kojem se javljaju imenice sljedećeg semantičkog tipa ukazuje na to da su izvorni govornici i ispitivana dijalekatska zajednica uopšte tolerantniji prema negativnim osobinama kao što su pretjerana pričljivost, radoznalost, tvrdoglavost, ali i svaka neodmjerenošć i pretjerivanje u vršenju neke radnje. Kao najbrojniji u okviru ove semantičke grupe izdvajaju se ekspresivi kojima se imenuju žene koje mnogo i neodmjereno pričaju, a koji su i kulturno determinisani – pripisivanjem pretjerane pričljivosti isključivo ženi, informativni i ekspresivni sloj leksema ove grupe mogu biti povod za sagledavanje tradicionalnog kulturnog obrasca mišljenja, po kojem se pričljivost kod žene kao nepoželjna osobina zapravo tretira kao izraz kolektivnog stava. Stoga se imenice ovog tipa smatraju ne samo leksičkim nego i lingvokulturnim specifičnostima ispitivanog područja. S aspekta tvorbe, u ekspresivima ovog tipa izdvaja se tvorbeni tip sa sufiksom *-aća*: *alakača, alapača, lapandača, laprdača*, čija je ekspresivnost intenzivirana posvđečenom pejorativnom nijansom. Navedeno značenje registrovano je u još nekoliko ilustrativnih leksičkih potvrda: *jezička, lajavica, serepica, torkuša, totrk, čaktaralo*.

U analiziranoj građi brojni su i imenički ekspresivi čije se značenje može predstaviti komponentama *osoba + spoljašnja osobina ili osobina nekog dijela tijela*. Raznovrsna imenovanja i njihova tvorbena raznolikost omogućili su izdvajanje više tipova imeničkih ekspresiva naznačene semantike.

U leksičkom značenju ekspresiva: *bandoglavile* („onaj koji ima veliku glavu“), *krezubile* („onaj koji je škrbav“), *zeljoka* („žena zelenih očiju“), *okača* („žena krupnih očiju“), *šajoka* („žena bistrih, sjajnih očiju“) primarno se realizuje denotativna komponenta, dok su komponente konotativne semantike, „koje se zasnivaju na oceni, stavu, sudu subjekta imenovanja“ (Ристић

2004: 88), kontekstualno određene. U vezi sa tim, njihova kontekstualna upotreba upućuje na šaljiv, sporadično i podsmješljiv ton, što rezultira familijarizacijom odnosa između subjekta i objekta imenovanja.

Međutim, struktura leksičkog značenja koja proističe iz kontekstualne upotrebe leksičkih jedinica sa identifikacionom semom „žensko“ (koje se odlikuje većom ili manjom visinom, težinom, tjelesnom razvijenošću od uobičajene) negativne je ekspresivnosti – subjekti imenovanja izražavaju svoje nedopadanje prije na podrugljiv, a rijetko na podsmješljiv način. Obično u ekspresivima ovog tipa ima i pejorativne nijanse, koja je, uz negativnu ekspresiju, zapravo rezultat kolektivnog poimanja, pa je u njima sadržana i lingvokulturna specifika. U analiziranoj građi više je leksičkih potvrda za krupnu, snažnu, tjelesno razvijenu ženu (*bikna, bikuša, vukulja, dunda, dućka, krkna, skorupača, štrglja*) nego za ženu koja je mršava i tjelesno nerazvijena (*žgepče, skroba, slota, tušica, fištoljak*).

Ako se neuobičajena težina, visina ili tjelesna razvijenost doživljavaju kao „estetski nepovoljan utisak o izgledu“ (Ристић 2004: 90) žene kao objekta imenovanja, te neuobičajenosti u imenovanju muških osoba ostavljaju čak upečatljiv utisak, koji je ipak, sudeći po zabilježenoj građi, često pejorativno obojen, kako u leksemama kojima se imenuje krupna, snažna, visoka muška osoba (*grmalj, dugonja, rmpalija, grdosija*) tako i u onima sa suprotnim značenjem (*bambrek, žgoljavko, žgoljo, zbojak*).

U ekspresivima ovog tipa najčešće su posvjedočene sekundarne semantičke realizacije dobijene u rezultatu metaforičkog prenosa. Bez obzira na to da li je prenos ostvaren sa naziva za životinju, predmet ili apstraktnu pojavu na osobu, pomjerenošć značenja najčešće ide u pejorativnom (negativnom) smjeru, što je propraočeno i navođenjem kvalifikatora funkcionalno-stilske vrijednosti. Nacionalno pri-

hvaćeni stereotipi o osobinama životinja, koji su zasnovani na kolektivnoj ekspresiji, očitavaju se u brojnim metaforičkim nazivima za osobu u okviru ovog semantičkog tipa ekspresiva: *bedevija, bikota, divina, kljusina, kobila, kobilčina, konjina, krepač, kukvega, mrcina, palina, raga, švraka*. U ilustrativnim primjerima sekundarno realizovanih i stilski obojenih ekspresivnih značenja, nastalih metaforičkim prenosom sa predmeta ili apstraktnih pojava na osobu koja se kvalificuje po nekom fizičkom svojstvu, uočava se „razvojna bliskost i povezanost“ (Радовић-Тешић 2014: 145) između primarnog – stilski neutralnog i sekundarnog – stilski markiranog značenja: *deretina, dozemak, mraka, mrva, čeperak*.

Lingvokulturna vrijednost leksike pohranjene u analiziranom rječniku može se potvrditi i na primjerima imeničkih ekspresiva kojima se imenuju osobe koje je zadesila neka nevolja, a koje su ožalošćene,jadne, nesrećne. Da se ovaj tip ekspresiva odlikuje ne samo semantičkim potencijalom nego i formalnim obilježjima, potvrđuju lekseme čije se značenje prije vezuje za nesrećnu, ožalošćenu ženu ili djevojku: *jadojka, jatka, crnjojka, mrča, mrčojka, ojađenica* negoli za nesrećnog muškarca, koji izaziva sažaljenje: *kukavac, mrčo, siroma', ugursuz*. Status lingvokultureme nesumnjivo imaju sekundarne semantičke realizacije lekseme *kukavica*, dobijene u rezultatu zoosemske metaforizacije. Transfer značenja sa ptice čije se oglašavanje slično kukanju povezuje sa nesrećom i ptice koja polaže jaja u tuđa gnezda da se tamo izlegu – na značenje koje se odnosi na nesrećnu ženu, odnosno prevrtljivog muškarca, pa i tvrdicu, cijiju, uslovljen je i regulisan narodnim vjerovanjima, stereotipima i kulturno-nacionalnim obrascima karakterističnim za jednu zajednicu. Upravo se ekspresivu *kukavica* pripisuje uloga imenâ koja „čuvaju informacije o situaciono-životnim stereotipima jedne jezičke zajednice“ (Ристић 2004: 82). U analiziranoj rječničkoj građi metaforom *kukavica* imenuju se i žena i muškarac, ali se emocije sažaljenja, sa-

osjećanja, samlosti iskazuju samo prema ženi koju je snašla nesreća.

Kodovi tradicionalne kulture sadržani su i u ekspresivima kojima se imenuje žena koja je ostala neodata (*posidelica, usidelica, curbaba*), koja se razvela (*pušćenica*), koja ne može da rodi ili je bez poroda (*jalovica, jalovaša*), a kulturno su determinisana i imenovanja vanbračno rođenog djeteta (*kopile, kopilan, kopiljak*). Da ih odlikuje prilično afektivan tonalitet, potvrđuju primjeri njihove kontekstualne upotrebe, kojima je u većini navedenih imeničkih ekspresiva diktiran i kvalitet ekspresije.

Tradicionalni kulturni obrazac mišljenja i njime oblikovan mentalitet dijalekatske zajednice prepoznaju se kako u informativnom tako i u ekspresivnom sloju leksema kojima se nominiše muško dijete koje se dugo i željno iščekivalo, te muško dijete koje se najviše voli u porodici: *dožudnik, jedvaček, osobac, osobnik*.

Iako su među ekspresivima sa značenjem moralnih, psihičkih i fizičkih osobina znatno brojnije leksičke jedinice sa negativnom konotacijom, što je i „opšta karakteristika ekspresivne leksike“ (Ристић 2004: 72), dragocjen izvor za proučavanje lingvističkih, ali i lingvokulturoloških specifičnosti ispitivane govorne zajednice jesu i imenice pozitivne ekspresije.

Kako je emotivni segment leksičkog značenja ovog tipa leksike kontekstualno određen, analiza primjera uputila je na zaključak da su simpatija, blagonaklonost, divljenje, poštovanje, oduševljenje najčešće emocije iskazane prema osobama koje su nosioci izvjesnih pozitivnih osobina. U vezi sa tim, u semantičkom sadržaju tih imenica akumulirane su informacije o nečijoj fizičkoj ljepoti, veseloj naravi, smislu za humor, urednosti, vrednoći, dobronamjernosti, požrtvovanosti, hrabrosti, okretnosti, odlučnosti, ali posredno i sistem vrijednosti, način mišljenja i života, tradicionalna kultura kolektiva i njegovo kulturno nasljeđe.

U inventaru leksema za izražavanje pozitivne ekspresije brojnošću primjera izdvojile su se imenice kojima se imenuju uredne, vrijedne žene i uzorne domaćice, a koje se odlikuju ujednačenošću tvorbenog modela. Tačnije, sufiksom *-ica*, koji je, kao najproduktivniji imenički sufiks, najčešći sufiks „u funkciji mucionog znaka“ (Клајн 2003: 116), izvedeni su imenički ekspresivi čija je upotreba pretežnja u prijateljskoj komunikaciji koju odlikuju dobre namjere: *vrednica, domaćica, kutnjica, paćnica, čisnica, čistunica*. Vrijedna, spretna i sposobna osoba nominuje se ekspresivom *radiš*, koji se odlikuje markiranošću i na tvorbenom planu, budući da se dobija srastanjem prilično neproduktivnog sufiksa *-iš* i imeničke osnove.

Odvažnost, sposobnost, okretnost, hitrost, hrabrost sadržani su u semantičkom sadržaju imeničkih ekspresiva *bastadur, lakac, lafčina, špiclov*.

Leksičkim jedinicama pozitivne ekspresije, čiju upotrebu prate emocije oduševljenja, divljenja, ushićenja, pripadaju i lekseme kojima se imenuju žene koje se prepoznaju po držanju i ugledu (*banica*), odnosno ljepoti (*ljepotka*). Značenje muške osobe koja se izdvaja nečim pozitivnim – ljepotom, hrabrošću, poštenjem, čestitošću – sadržano je u leksemama *delija, dilber, dobričina, ljuckovina, odžaković*.

Pozitivnim imeničkim ekspresivima pripadaju i leksičke jedinice koje označavaju muške osobe kao imaoce pozitivnih osobina poput sklonosti šali, veselju, lijepom razgovoru: *komendijaš, šaldžija, šeret, razgovordžija*.

Relacija *životinja – osoba* nije produktivan obrazac za semantičku tvorbu leksičkih jedinica pozitivne ekspresije. Tako primjere „zoomorfnog modela semantičke derivacije“ (Ристић 2002: 95) bilježimo u usamljenim primjerima leksema *bedevija i bikota*. Razvijanje pozitivnog značenja putem metaforičkog prenosa registrujemo i u leksičkoj jedinici *čunak*, u kojoj je sekundarna semantička realizacija „on-

aj koji je okretan, sposoban, vješt“ ostvarena prenosom sa značenja „pribor na spravi za tkanje“. I u ovom prenosu prepoznaće se asocijativno povezivanje po principu sličnosti.

Analiza ekspresivne leksike uputila je na zaključak da su ekspresivi leksički sloj u koji se ulio veliki dio kulturne baštine, te da su zbog konotativne komponente značenja posebno inspirativni, pa i zahtjevni, ne samo za leksičkografsku obradu nego i za lingvokulturološka proučavanja. Kako sagledavanje leksičko-semantičkog aspekta u slučaju ove leksike nije moguće bez uvida u šиру konotativnu informaciju, pri analizi svakog semantičkog tipa uputili smo na mogući konotativno-asocijativni i kulturni semantički sloj. Takvim sagledavanjem leksičkih jedinica koje nose dodatni semantički sadržaj izdvojile su se regionalne, nerijetko i nacionalne osobenosti u pojmanju svijeta i života govornika, što im – kao reprezentu sprege jezika i tradicionalne kulture – daje status lingvokulturema, koje „fiksiraju, čuvaju i prenose neku dopunsku informaciju koja se na lingvističkom planu manifestuje kao kulturna semantička komponenta“ (Милосављевић 2021: 577). Ova analiza uputila je i na zaključak da rječnički opis govora Vraneške doline omogućava cjelovit uvid u leksičke zalihe područja, čiji semantički i tvorbeno-morfološki potencijal izvjesno može biti povod za dalja i raznovrsna tumačenja.

BIBLIOGRAFIJA

Башановић Чечовић, Јелена. 2020. *Рјечник говора околине Бијелог Поља (Вранешка долина)*. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности.

Башановић Чечовић, Јелена. 2021. „Рјечници црногорских народних говора (досадашњи резултати и могућности даље израде)“. Гласник Одјељења хуманистичких наука ЦДАНУ 7: 79–105.

Клајн, Иван. 2003. *Творба речи у сав-*

- ременом српском језику (*Други део – Суфиксација и конверзија*). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Нови Сад: Институт за српски језик САНУ.
- Милорадовић, Софија. 2023. „Српски дијалекти – документи о традицији нашег народног живота и неизоставни део културног наслеђа“. *Исходишта* 9: 163–176.
- Милосављевић, Тања. 2021. „Дијалекатски речници као извор за лингвокултуролошка испитивања народних говора“. У: Ристић, Стана, Лазић Коњић, Ивана и Ненад Ивановић (ур.). *Лексикографија и лексикологија у светлу актуелних проблема: зборник научних радова* Београд: Институт за српски језик САНУ, 577–591.
- Ненезић, Соња. 2008. „О творбено-семантичкој структури именичким пејоратива у црногорским говорима“. У: Остојић, Бранислав (ур.). *Седмилингвистички скуп „Бошковићеви дани“: радови са Међународног научног скupa „Лексикографија и лексикологија“*. Подгорица: ЦАНУ, 379–393.
- Пешикан, Митар. 1979. „Један општи поглед на црногорске говоре“. *Зборник за филологију и лингвистику* XXII(1): 149–169.
- Радовић-Тешић, Милица, 2014. „Распоређивање значења речи у српској лексикографији“. У: Драгићевић, Рајна (ур.). *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси (колективна монографија)*. Београд: Универзитет у Београду: Филолошки факултет, 141–155.
- Ристић, Стана. 2002. „Експресивна лексика у дескриптивном речнику“. У: *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе: Међународни научни скуп о лексикографији и лексикологији*. Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за српски језик САНУ, 89–103.
- Ристић, Стана. 2004. *Експресивна лексика у српском језику (теоријске основе и нормативно-културолошки аспекти)*. Београд: Институт за српски језик.
- Zgusta, Ladislav. 1991. *Priručnik iz leksikografije*. Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva „Svjetlost“.

LEXIS OF MONTENEGRIN DIALECTS AS A SIGNIFICANT SOURCE FOR LINGUOCULTURAL RESEARCH

Abstract: This paper analyses the layer of expressive lexis with various semantic and word-formational-morphological features, using examples from a dictionary classified within lexicographic typology as a dialectal dictionary – a significant source for linguocultural analyses. The linguocultural potential of the analysed dictionary is demonstrated through the examination of lexical units belonging to the semantic model person + character, moral, or physical traits, which serve as lexical items expressing either negative or positive connotations. As this lexis carries additional semantic content within the connotative component of lexical meaning, it significantly enriches the lexical structure of Montenegrin dialects and acts as a carrier of not only localized but also nationally specific cultural characteristics. This foundation is essential for future interdisciplinary research connecting language and culture.

Keywords: expressive (lexis), (Montenegrin) dialects, dictionary, lexicography, dialectology, linguocultural studies

BURNA SOCIOLINGVISTIČKA NOĆ: 23. SEPTEMBER 1813. U DNEVNIKU DON ANTUNA KOJOVIĆA

Gordana Ljubanović¹
JU Narodna biblioteka Budve
Odjeljenje za zavičajnu zbirku
Budva, Crna Gora

Ništa što ljudi čine s jezikom ne tiče se samo jezičkog sistema i strukture, već je uvek u vezi i sa pogledom na svet govornika i njihovim svesnim i nesvesnim jezičkim izborima koji im pomažu u samoodređivanju

Jelena Filipović²

Sažetak: Na primeru Budve, u radu se analizira fenomen bilingvalnosti u komunama istočnojadranske obale u doba mletačke vladavine. Bilingvalnost se tretira kroz svoje društvene aspekte, odnosno kao diglosija i njena podvrsta – egzoglosija. Izvedena je makrosociolingvistička analiza na osnovu materijala iz *Dnevnika* don Antuna Kojovića koji je pisan na italijanskom jeziku. Za razmatranje je uzet dnevnički zapis od 23. septembra 1813. godine, gde se opisuje prevrat u gradu koji su izvršili stanovnici okolnog područja. Proučeni materijal je pružio mogućnost za kritičko sociolingvističko izučavanje situacione upotrebe jezika, verbalnog repertoara govornika, kao i za analizu konverzacije i jezičkih izbora. Zahvaljujući odlomcima na narodnom jeziku, bilo je moguće analizirati preključivanje jezičkih kodova u višejezičnoj zajednici. Koriste se biografske metode kvalitativne analize: analiza teksta i narativa, kao i analiza diskursa. Rad je istovremeno ogled o ulozi ideologije u jeziku, gde se kroz izbor jezika koji vrši autor dnevničkog zapisa otkrivaju njegovi stavovi o etnicitetu, rodu i moći.

Ključne reči: *Dnevnik* Antuna Kojovića, Budva, bilingvalnost, diglosija

¹ gordana.ljubanovic@nbbd.me.

² „Nothing that people do with language is ever exclusively about the language system and structure, but also about the speakers' view of the world and their conscious and subconscious language choices which help them define who they are“ (Filipović 2015: 2).

UVOD

Skromna primorska komuna na južnom kraju istočnojadranske obale, koja je posle Morejskog rata skoro ceo vek u svakom pogledu životarila kao deo prekomorskih poseda Venecije, tako zvane *Stato da Mâr*, 1797. godine je grubo probuđena iz dremeža propašću aristokratske republike pod čijom je vlašću bila prethodna tri i po veka. Od tada, do 1813, kad je Austrija po drugi put, i konačno na dugo vreme zauzela Dalmaciju i ono što je ostalo od Mletačke Albanije (Kotor i Budva), ovaj gradić je preživeo više vladavina: Austrijance (1797–1806), Crnogorce i Ruse (1806–1807), i Francuze (1807–1813). Za to vreme došlo je do kraha postojeće ideologije, kao obrasca verovanja i prakse (Myers-Scotton 2006: 135), koja je toliko dugo trajala i bila toliko uvrežena da je Budvanima delovala kao prirodni poredak stvari. Konvencije u uređenju svakodnevnog života zajednice, podela na plemiće, građane i pučane, gradska veća, Statut i proslave, italijanski jezik kao visoki varijetet a narodni kao niski – ovaj tip diskursa koji je vekovima postao u „ravnoteži snaga“ i bio naturalizovan (Fairclough 1989: 91), odjednom je bačen u vrtlog velike istorije. Drugim rečima, naglo je pomereno težište moći (Fairclough 1989: 2): ukinuto je plemstvo, proterani monaški redovi, propisane obavezne javne škole sa sveotvornim programom, uveden razvod. Kao što obično bude u vremenima prevrata, silno su izbile i stare lokalne i verske omraze i razmirice, pojavila se prilika da se izmire lični računi ili nešto prigrabi u opštem metežu, pa su Budvani trpeli i od stanovnika svog nekadašnjeg *contada* (izvengradski posedi, župa) i siromašnih okolnih sela.

Jedan od oko 11.000 zapisa u dnevniku koji je tokom 32 godine vodio budvanski plemić i sveštenik don Antun Kojović u ovom radu će poslužiti kao tekst, u bartovskom smislu, za dekonstrukciju procesa jezičkog označavanja (Gunn 1992: 244–245) i za makrosociolingvističku kritičku analizu diglosijske sredine i bilingvalnog identiteta. U klasičnoj Fergasonovoj definiciji (Kabatek

2016: 624) diglosija je uvedena kao termin kojim se opisuju društveni aspekti bilingvalnosti. To je sociolingvistička situacija u kojoj se dva varijeteta jednog jezika ili dva jezika koriste na istoj teritoriji za različite svrhe.³ Ovaj drugi slučaj, takozvana egzoglosija, odnosi se na Budvu i na junake drame od 23. septembra. Jezici koji figuriraju su italijanski i „slovinski“, i oni stoje u takozvanoj komplementarnoj distribuciji (Filipović 2009: 148; Riley 2007: 58). Italijanski je nadregionalni, visoki, a „slovinski“ lokalni, neformalni, niski varijetet. Osim što povećava lingvistički kapital, znanje italijanskog kreira i simboličku dominaciju u zajednici (Myers-Scotton 2006: 89). Ako se, dalje, primeni Fišmanova modifikacija Fergasonove definicije i uvedu kriterijumi društvenih funkcija oba varijeteta, kao i činjenica da ih koriste različite društvene grupe, može se zaključiti da, izuzev kod malobrojne grupe muških obrazovanih pripadnika višeg staleža, kojoj pripada i autor analiziranog teksta, preovlađuje situacija diglosije bez bilingvizma (Kabatek 2016: 625).

Opis događaja od 23. septembra 1813. više je od dnevnika. Zbog obima, značaja i detaljnog predstavljanja događaja ima osobine istorijske proze. Usled njihovog broja, dramatičnosti i brzog smenjivanja ovaj dnevnički zapis prelazi u domen uzbudljivog izveštaja. Tog dana i noći „stranci su ušli u grad“ (Riley 2007: 171). Budvani su se našli u snažnom sudaru s drugim kulturnim modelom, s drugim „uobičajenim razmišljanjem“, drugim „podrazumeva se“ i odjednom je njihov svet pokazao svoju arbitarnu, nesistematičnu i selektivnu prirodu, nesigurnost i nedoslednost koja se ispoljava i u (ne)korišćenju upravnog govora i (ne)preključivanju kodova u Kojovićevom zapisu. Zbog raznolikosti učesnika u pogledu društvenih identiteta i jezičkih varijeteta kojima se služe, on je bogat izvor za kritič-

³ Zbog neujednačene terminologije u izvorima koji su korišćeni za ovaj rad, u tekstu se u istom značenju ravnopravno koriste termini jezik i jezički varijetet.

ko sociolingvističko izučavanje situacione upotrebe jezika, onako kako je definiše Lakan (Riley 2007: 7), verbalnog repertoara govornika (Filipović 2009: 81), kao i za analizu konverzacije i jezičkih izbora (Filipović 2018: 7). Koriste se biografske metode kvalitativne analize: analiza teksta i narativa (Snape & Spencer 2003: 4), koji sadrže ono što je Diltaj nazvao „proživljeno iskustvo“, ono što se autoru i ostalim učesnicima dogodilo u određenom istorijskom i društvenom kontekstu (Snape & Spencer 2003: 7), kao i analiza diskursa.

BUDVANSKA KOMUNA

Prvi kolonizatori na obalama Mediterana bili su antički Grci. Međutim, oni su svoje naseobine tretirali kao trgovачke postaje, nezainteresovani za ozbiljnije prodiranje u okolinu koju su naseljavala razna plemena. Tako je na tim prostorima nastala prva situacija diglosije bez bilingvalnosti (Kabatek 2016: 630). Najstariji dokumentovani tragovi budvanskog naselja potiču iz helenističkog doba, a od tada verovatno datira i kulturna i jezička opozicija između obalnog, urbanog, mediteranskog naselja i seoskog zaleđa, tipična za istočnojadransku obalu (Ivančić 2020: 97). Rimski Ilirikum (I-III v.) već ima sve osobine jezičke i kulturne dihotomije koja će se produžiti kroz dualizam slovenstva i latiniteta tokom mnogih budućih vekova (Ivetić 2014). Južnojadranski gradovi su u XI veku došli pod vlast srpske države i za sve vreme njenog trajanja u dokumentima se pominju kao „Zeta i gradovi“ ili „Duklja i Dalmacija“, što ukazuje na to da su bili smatrani za nešto zasebno i drugačije (Komatića 2018: 71). U doba Venecije Budva je bila deo onog što je istoričar Frederik Lejn nazvao „carstvo pomorskih baza“, koje su najvećim delom držane i održavane da bi služile interesima trgovачke patricijske oligarhije *Serenissime* (O'Connell 2009: 4).

Sama Budva je tipični antički grad, sa akropoljem na steni uz more, i gradom sa bazilikom (čiji su temelji ot-

kopani tokom rekonstrukcije posle zemljotresa 1979. godine) u podnožju. Antička površina starog grada od 3,5 hektara nije se promenila do danas (Janković 2007: 162), kao ni broj stanovnika, kojih nikad nije bilo više od sedam do osam stotina (Mrduljaš 2019: 249), što je svrstava u jednu od najmanjih istočnojadranskih komunitadi. Međutim, i tako mala, ona ima sve odlike komune koja je izgrađivana od ranog srednjeg veka po ugledu na italijanske srednjovekovne gradeve-države. Ima zidine koje je štite od neprijatelja i odvajaju od zaleđa, okolnu župu, gradski statut, plemička veća, bratovštine i, pre svega, mentalitet jedinstvene i tesno povezane „zatvorene celine“ (Novak 2004). U terminima nemačkog sociologa Ferdinand Tenisa (Tönnies 1887. cit. u Riley 2007: 181) ona je pravi *gemainschaft*: mali grad čiji se stanovnici čvrsto drže zajedno i funkcionišu na osnovu istorijskih, ili veza privrženosti; u žizi je porodica, crkva i susedi; članovi dele iste vrednosti, verovanja i običajne prakse, i to najvećim delom čine nesvesno i podrazumevajući (Riley 2007: 181). Grad istovremeno karakteriše „usamljenost prema okolnim društvima“ i labava integracija s prirodnim zaleđem (Raukar 1980–81: 176). Ekonomski i civilizacijski jaz između obalnog grada i stanovnika zaleđa nikad nije dozvolio ozbiljnije integrativne procese (Ivetić i Roksandić 2007: 157).

U vreme Mletačke Republike u njemu žive plemiči, građani i pučani, s polugrađanstvom Venecije (*cives de iuitus*), istog statusa kao stanovnici *Terraferme*, to jest, poseda u Italiji (Cruzet-Pavan 2023: 366). Okolo su posedi plemiča i građana, i sela budvanskog zaleđa gde žive *contadini* i *paesani*. Kao najjužniji grad mletačkih poseda, sa granicom prema Osmanskom Carstvu u neposrednoj blizini, Budva je tipično „pogranično društvo“, naviklo da živi u nesigurnosti i ugroženosti (Arbel 2014: 128). Prema izveštajima mletačkih rektora, teritorijalni kraj Dalmacije bio je u Bokokotorskem zalivu, a Budva sa sused-

nim Paštrovićima bila je sama granica između Dalmacije i (Turske) Albanije (Ivetic i Roksandić 2007: 270). Zbog prirodnih (obala nepodesna za luku i brodogradnju) i političkih okolnosti (pogranična tačka kojoj je uvek bila namenjena uloga vojnog utvrđenja i odbrane), uz mali (zbog turskih osvajanja vremenom sve manji) *contado*, Budva nikada nije mogla računati na ekonomsko napredovanje. U njoj su, kao u mnogim dalmatinskim gradovima, uz sitnu trgovinu i sitne surevnjivosti oko mesta u Vijeću ili redosleda u svečanoj procesiji, kako je to u *Povijesti Dalmacije* opisao Grga Novak, „prolazili dani od jematve do jematve, od žetve do žetve, bez većih uzbuđenja, a i bez briga“.

DEMOGRAFSKA SLIKA, KULTURNI I LINGVISTIČKI PEJZAŽ BUDVE DO PADA VENECIJE

Ko je u doba Venecije živeo na ovom prostoru? Odgovor zavisi od toga koga pitamo. Što se tiče Mlečana, u Dalmaciji su živeli Dalmatinci i država nije pravila razliku između Slovena i Italijana. Za njih je najupadljivija bila društvena suprotnost između „više civilizovanih“ stanovnika gradova i zaostalih stanovnika zaleđa (Wolff 2001: 11). U pravnom, ekonomskom, političkom, kulturnom smislu prve nikad nisu tretirali kao ravne sebi, a prema drugima su do kraja vladavine imali dvojak odnos, koji je oscilirao između opreznog zaziranja zbog njihovog plemenskog i ličnog ponosa i sažaljenja zbog endemskog krajnjeg siromaštva, između osude naravi i običaja i blagonačlonog razumevanja. O tome svedoče mnogobrojne *relationes* (izveštaji rektora mletačkoj vlasti) (Ivetic i Roksandić 2007: 157). Tek austrijski popisi u XIX veku razlikuju stanovnike, još uvek ne prema maternjem, nego prema jeziku kojim se služe, i otkrivaju da u Dalmaciji ne žive Dalmatinci, ni Iliri, Vlasi ni Morlaci (*Morovlachos*, Crni Vlasi) nego srpsko-hrvatska većina i italijanska manjina (Wolff 2001: 322). Stanovnici grada svoj društveni

identitet nisu gradili na nacionalnoj pripadnosti nego na identifikaciji sa gradskom komunom i njenom kulturom, kroz rođačke veze, pripadanje bratovštinama, učestvovanje u gradskom veću i ritualima zajednice, kao i kroz sučeljavanje sa „drugima“, onima izvan gradskih zidina. Jezik, bilo italijanski ili *schiavonesco*, imao je važnu, ponekad diskriminatornu ulogu, ali je bio prvenstveno klasna kategorija. Italijanski, kao obeležje komunalne elite, bio je klasna oznaka koju je mogao preuzeti i došljak (Raukar 1980–1981: 179).

Budva je nedostatak stanovništva do kojeg je dolazio zbog ratova, pohara i epidemija – posle Kandijskog rata koji je trajao 25 godina (1645–1669) broj stanovnika je pao na manje od 600 – uvek nadoknađivala doseljavanjima iz užeg (najviše Paštrovići, ali i Pobori, Maini, Brajići, Grbalj) i šireg zaleđa (Crna Gora, Hercegovina, Albanija). Neki od tih doseljenika su prelazili u katoličanstvo, učili jezik(e), vremenom se peli uz društvene lestvice, kupovali položaje ili ih dobijali kroz sistem *grazie* (Arbel 2014: 190) i ulazili u gradska veća. Tako ima primera da su u popisu iz sredine XVII veka neke porodice navedene kao građanske, da bi vek kasnije bile u spisku plemića, kao što je slučaj s porodicom Kojović. Identitetsko iskustvo koje su Budvani stvarno živeli nije bilo jednostavno. Pored jezika i religije, njega su određivali i ekonomski, pravni i društveni status koji se kombinovao sa ono malo političkog uticaja koliko je Venecija ostavila komuni u koloniji, kao i pol (O'Connell 2009: 10). U svakom slučaju, stanovnici ove komune su sebe nazivali Budvanima i smatrali se u prvom redu njenim državljanima, a tek potom venecijanskim. Okolo je živilo seosko stanovništvo koje je radilo na zemlji posednika i na svojim imanjima, bavilo se posnom zemljom i stokom. Kroz duge procese migracija u njemu su se izmešali Sloveni sa ostacima preslovenskih naroda, romanizovanih Ilira, Avara i drugih, sedentarni zemljoradnici sa lutanjim stočarima. Oni su sebe zvali po

plemenima kojima su pripadali: Paštrovići, Maini, Pobori, Brajići ili po bratstvima u okviru plemena. Svuda oko grada preovlađivalo je srpsko pravoslavlje, pre svega zbog toga što su pravoslavni sveštenici bili mnogo više prisutni „na terenu“ od katoličkih, koji su često oklevali i izbegavali da idu u krajeve čiju je zaostalost i opasnost vrlo slikovito opisao barski nadbiskup Marin Bici u svom izveštaju o vizitaciji 1610. godine (Bici 1985). Sveštenstvo i narod su govorili istim jezikom, prolazili kroz iste društvene događaje, delili mržnju prema Rimu i katoličanstvu, a delimično i neraspoloženje prema stranim vladarima (Arbel 2014: 169). Osim toga, iza graniča budvanskih sela počinjala je Crna Gora, sa vladikom koji je imao rezidencije u manastirima Podostrog i Stanjevići, nadomak gradskih zidina.

Kulturnu i etičku distancu između grada i zaleđa dobro ilustruje komentar seljaka iz Dalmatinske zagore, upućen Mlečaninu – putniku koji je u selu ostavio lep utisak. U putopisu na italijanskom ova izjava je navedena u originalu: „Gospodine, ti nisi Lanzmanin, tissi Vlah!“ (Fortis 1774. cit. u Wolff 2001: 170), što znači da se ne ponaša kao *Italiano – poltrone*, nego kao jedan od njih, sa svim pozitivnim konotacijama koje iz perspektive govornika nosi „mi“, nasuprot „oni“. S druge strane, Fortisovo preključivanje kodova na ovom mestu u tekstu je podsetnik da čak i najuljudniji „drugi“ govore stranim jezikom, što je govorna ekspresija stranih običaja i naravi, sve u svemu, potpuno nerazumljivo čitaocu u Veneciji (Wolff 2001: 166). Može se reći da je ovde reč o različitim kulturnim, a ne samo lingvističkim pejzažima u čijim simboliма dve grupe žive i misle (Filipović i Vučo 2019: 348).

Sociolingvistička situacija u budvanskom kraju na prelazu iz XVIII u XIX vek bila je veoma raznolika. Kao govorni varijeteti koristili su se venecijanski italijanski i jezik koji je imao mnogo naziva: najčešće ilirski ili slovenski, redje rašanski, vlaški, srpski,

hrvatski. Kao što su u to doba različito imaginirali narod, kao Dalmatince, Ilire, Slovene, Vlahe, Mlečani nisu bili sigurni ni kako da zovu njihov jezik. Bio je to ijekavski i (delimično) ikavski dijalekt štokavskog govora. U pisaju su se koristili latinski, toskanski italijanski i crkvenoslovenski. Pisalo se latinicom i predvukovskom cirilicom (Ivančić 2020: 85).

Pored tradicionalnih funkcija, reprezentujuće i komunikativne, jezik i ovde pokazuje tendenciju da obeležava društveni identitet, to jest, ima ekspresivnu funkciju (Riley 2007: 8, 93). Društveni identitet znači identifikovanje sa određenom grupom i njenom kulturom i razlikovanje od drugih grupa (Kabatek 2016: 625). U gradu, italijanskim su govorili činovnici iz Venecije, te pripadnici lokalnog plemstva i građanstva u javnosti. Narodnim jezikom su govorili niži slojevi: zanatlije, ribari, radnici, sluge, kao i žene. Celo zaleđe nije ni znalo drugi jezik. Govorni italijanski u gradovima Dalmacije sastojao se od toskanskih i reči starog venecijanskog, sa primesama lombardskog i pulješkog govora (Metzeltin 2009: 212). Poznato je da Venecija nije imala nikakvu jezičku politiku, ni u matici, ni u kolonijama. Još u renesansi u gradu na lagunama čistim venecijanskim govorom služili su se samo pripadnici najnižih slojeva. Budući da ni kultivisana upotreba nije bila vezana za neki kanon, ovaj varijetet je lutao, naginjući u početku latinizovanom padovanskom koineu zvanom *Veneto illustre*, koji je bio poznat po svojoj hibridnosti, a kasnije sve više ka toskanskom italijanskom, koji će zahvaljujući Danteu i Petrarki na kraju postati standardni varijetet (Tuttle 1997: 263). U Dalmaciji, državi je bilo važno da se uprava, sudstvo i blagajna vode na italijanskom, za ostalo se nije zanimala. Škole za malobrojnu decu koja su se školovala plaćale su same komune – ako su imale sredstava ili su redovnici (najčešće franjevci i dominikanci) držali privatne škole. Nastava je bila na italijanskom jeziku, uz koji se učilo i malo latinskog.

Italijanski je jezik uprave, poslovanja i ozbiljnih razgovora. Narodnim govorom se bilingvalni građani služe u kući, u porodici, u privatnom životu, o čemu postoje mnogobrojni dokazi (na primer: Metzeltin 2009: 211). Njihova komunikativna kompetencija (Riley 2007, cit. u Filipović 2009: 13) na visokom je nivou, a biranje jezičkih varijeteta za različite situacije odražava i vrednosti koje kao govornici pridaju određenim domenima (Fishman 1965, cit. u Myers-Scotton 2006: 77). Italijanski na zasedanju Vijeća sugeriše formalnost i važnost tog posla koji mogu da obavljaju samo malobrojni, odabrani, najbolji članovi zajednice. Narodni jezik u društvu žene i dece nema statusnu nego afektivnu vrednost, ne upućuje na manji značaj koji se pridaje tom domenu i učesnicima u verbalnoj komunikaciji – tu ulogu ima komunikacija sa послугom i pripadnicima socijalno nižih slojeva, nego na intimnost i osećajnost koji u njemu vladaju.

Po konvenciji, teološka, filozofska i naučna dela pisana su na latinskom. Italijanski je bio rezervisan za ozbiljniju književnost, memoare i istorijska dela. Na narodnom jeziku zapisivana je najviše narodna poezija i književnost koja je stvarana po ugledu na narodnu.

Latinicom su, naravno, pisani latinski i italijanski tekstovi, ali i oni na narodnom jeziku. Međutim, za razliku od cirilice ili glagoljice, latinica nije prikladna za zapisivanje svih slovenskih glasova i to je pričinjavalo velike probleme. Prvi italijansko-latinsko-slovenski rečnik, posle višejezičnog rečnika Fausta Vrančića iz 1595. sa nepunih 4.000 slovenskih reči uradio je isusovac Jakov Mikalja i dodao mu kraće razmatranje o ortografiji. Rečnik, pod nazivom *Blago jezika slovinskoga*, objavljen je 1651, ali nije postao standard za pisanje „slovinskih“ reči. Naročitu teškoću su predstavljali prednjonepčani frikativi i afrikate: š i ž, odnosno č i č. Situacija je bila takva da je hrvatski lingvist Tomo Maretić, izučavajući ovu problematiku, nabro-

jao po 18 načina za pisanje glasova č i ž, i čak po 22 načina za zapisivanje glasova č i š (Šimunković 1990: 71). Očigledno da su oni koji su hteli da pišu radije to činili na italijanskom, zbog svog obrazovanja i konvencije, ali i zbog toga što su narodni jezik uglavnom zapisivali po sluhu. Pravoslavna crkva se služila predvukovskom cirilicom. Izvan nabrojanih grupa, onih koje bismo danas nazvali „beli povlaščeni muškarci“, među ostatkom stanovnika grada oba pola, kao i na selu, suvereno je vladala nepismenost.

Može se reći da su sociolingvističke determinante upotrebe jezika: obrazovanje – u komunalnoj ili redovničkoj školi ili manastirsko; društveni položaj – plemič, građanin ili pučanin, sveštenik ili seljak; geografska pozicija – građanin ili stanovnik župe i pol – žene se po pravilu nisu škоловale niti su znale italijanski (Ivančić 2020: 98). Njima treba dodati i jezički domen, kao sferu jezičkog angažmana – javni ili privatni (Filipović 2015: 24). Jezička aktivnost se odvijala u stalnoj međuigri pisanog latinskog, govornog i pisanog italijanskog i – pretežno – govornog narodnog jezika (Sadovski-Kornprobst 2021).

BUDVANSKI KANONIK DON ANTUN KOJOVIĆ

U 34. poglavlju prve knjige *Budvanskih anala*, koje je Kojovićev sugrađanin don Krsto Ivanović pisao između 1650. i 1653. godine, u spisku kuća starih pučana – građana (*antico cittadino*) sreće se i porodica Cojo/Kojo (Ivanović 1650: 336). Jedan vek kasnije, 1751. godine, u matičnoj knjizi parohijske Crkve Svetog Ivana Krstitelja u Budvi zabeleženo je da se u porodici (sada već) plemića Nikole Matijinog Kojovića i Andeline, kćeri Simona Santa Trinita, rodio sin Antun.⁴ Bio je najstariji od sedmoro dece i zajedno sa dve sestre jedini koji je doživeo odraslo doba.

⁴ Biografski podaci o Antun Kojoviću preuzeti su iz: Bojović 1996: 7–67.

Posle osnovnog školovanja, moguće kod frata franjevaca koji su imali sa-mostan u gradu i držali privatnu ško-lu, Kojović je otišao na studije u Ilir-ski kolegijum u Loretu, kao jedan od dva pitomca u kvoti namenjenoj Bar-skoj nadbiskupiji (Dević 2006: 448). Kolegijum su vodili isusovci, studije su trajale šest godina, a Kojović je studirao prava i teologiju i vratio se u domovinu sa titulom doktora „od oba prava“. Prema dostupnim izvo-rima, ostatak dugog života proveo je u Budvi. Tu je postao paroh, a zatim kanonik Crkve (katedale) Sv. Ivana, u apostolskom vikarijatu koji je u Budvi osnovan po ukidanju biskupije (posle Kiparskog rata 1570–1573). Međutim, njegova crkvena karijera nije tekla glatko, naprotiv. Zbog toga što je po-držao sestru Katarinu kad je otišla od muža i vratila se u roditeljsku kuću, te joj pomagao da se trajno razdvoji od muža, bio je čak suspendovan na pet godina od vršenja svetih obreda. Katarina je kasnije, dugi niz godina, svojim ispadima i lošom naravi re-metila bratu život i narušavala ugled. Neslaganja sa crkvenom upravom su se nastavila i kulminirala kad je prigrlio ideje Francuske revolucije i za vreme francuske uprave ušao u novoosnovanu kotorsku slobodno-zidarsku Ložu Sv. Ivana – prijatelja slobode. Ali Kojović se ni tu nije zau-stavio, nego je u svojoj sredini zdušno agitovao za slobodarske i prosvjetiteljske ideje, pa je u kotorskoj masonskoj loži bilo upadljivo mnogo Budvana. Inače, Francuzi su u Dalmaciji, gde je sveštenstvo bilo najuticajniji stalež, smatrani bezbožnicima i neprijatelji-ma vere, a kler je, zajedno s razvla-šćenim plemstvom, bio njihov najveći neprijatelj (Novak 2004). Zbog toga je izašao na glas kao pristalica Francuza i njihove vlasti, što ga je zamalo ko-štalo života u „revoluciji“, o kojoj je ostavio živo i detaljno svedočanstvo.

Pored toga što je savesno vršio pa-stirska službu, o čemu na više mesta piše u svojim *Memoarima*, Kojović je potpuno uronio u život svog grada. Držao je školu, bio organizator crkve-nih i gradskih svečanosti, pisac pri-

kladnih govora i šaljivih pokladnih drama, svirao je violinu u kućnom pozorištu žene poslednjeg mletač-kog vojnog upravnika grada, Kjare Zorzi, vršio razne civilne, a u burnim vremenima i vojne gradske službe, redovno vodio dnevnik, pisao analе grada i memoare. Uvažavali su ga i pravoslavni stanovnici; upravo je on sastavio molbu mletačkim vlastima da se najzad odobri podizanje pravo-slavne crkve u gradu. U predgovoru uz prepis delova iz njegovog *Dnevnika* Risto Kovačić ga je ovako okarak-terisao: „Iz svega se rukopisa vidi kao i iz ovih bilježaka, da se kanonik Ko-jović miješao u sve posle svog rodnog mjesta, ne kao prosto važno, nego kao najvažnije lice, kao njeki faktotum: on je bio i duovnik i vojnik, i matros i kanunijer, i učitelj i kuvar, i glavar i pandur, i liberalac i konservativac, i suista i komunac, i demokrat i aristokrat, i vladin i narodan, i muško i žensko, što je god ko htio, sve i sva“ (Kovacić 1878: 7). Sociolingvistički, u terminima teorije mreže, može se reći da je bio važno čvoriste mreže velike gustine i snage veza (Myers-Scotton 2006: 72). Članovi dvadesetak budvanskih plemićkih porodica bili su mnogostruko povezani rođačkim i prijateljskim vezama kroz više ge-nerasija, a te veze su se, prvenstveno putem brakova, prelivale i na građanstvo. U samom gradu, među 700–800 stanovnika „svako je svakog znao“, ljudi su se svakodnevno sretali i za-jednica je bila čvrsto povezana.

Lična svedočanstva o ljudima i vre-menu koje je poznavao do nas su došla u dve sačuvane knjige *Dnevnika* (1805–1832), dve knjige *Memoara*, tri-desetak pesama i dve pokladne komedije. S obzirom na ekstrovertну prirodu i uzbudljiv, ponekad sasvim dramatičan, istorijski period u kom se odvijao njegov život, Kojović se u svim svojim delima kao pažljiv posmatrač više bavio stvarnim životom nego literaturom. Pomalo neočekivanog za današnjeg čitaoca, *Dnevnik* je dobrim delom pisan u trećem licu, što ostavlja neobičan utisak: kao da je autor istovremeno i prisutan i izme-

šten iz onog o čemu piše. U Kojovićevoj prozi ponegde ima biografskih podataka, retkih i krajnje diskretno izraženih ličnih stavova, ali preovlađuje hronika grada: život na ulici, trgu, pijaci, u maslinjaku, vinogradu, među ribarima, kao i na svečanim ručkovima i večerama u kućama bogatijih Budvana. Svoju poetiku je izložio u uvodu u *Memoare*: „Hoću da ne iščezne uspomena na svaki događaj, pa makar koliko gorka ona bila – i to istinitim opisivanjem“ (Kojović 1996: 17).

Osim pesama i šaljivih komedija, sva Kojovićeva proza je na italijanskom jeziku i u sociolingvističkom smislu on je tipični bilingvalni obrazovani muškarac iz višeg društvenog sloja u egzoglosijskoj sredini, na način koji je karakterističan za *Stato da Mār*. Često citirani odeljak iz službenog izveštaja mletačkog sindika Đovanija Batiste Đustinjanija iz 1553. (Metzeltin 2009: 212) daje sliku sociolingvističke situacije u Dalmaciji, koja se nije menjala ni narednih vekova. On kaže da u Zadru, koji je sedište pokrajine, plemići žive i odevaju se na italijanski način, kao *lingua franca* govore venecijanski varijetet italijanskog (*franco come lingua veicolare*), dok svi pučani žive po narodnim običajima. Za Šibenik kaže da su nošnja stanovnika, njihov govor i opštenje skroz slovenski. Sve žene se oblače na narodni način i gotovo nijedna ne zna da govori italijanski (Giustiniani 2011). Đustinjan potvrđuje status slovenskog ili dalmatinskog (*slavo, dalmatino*) kao „jezika maternjeg i porodičnog“ (*lingua materna e familiare*) (Dotto & Vuletić 2019). Slično će pisati polovinom XIX veka nemacki putopisac, istoričar i geograf Johan Georg Kol (Kohl 1856): „što se tiče jezika, svi su bilingvalni; u stvari, uz slovenski, oni govore i razumeju italijanski koji je jezik poslovanja i učtivog razgovora [...] u porodici uvek govore slovenskim“ (Metzeltin 2009: 212).

Sklonost da živi u zajednici i sa zajednicom, kombinovana sa interesovanjem za književnost, vodili su Kojo-

vića da izađe iz konvencije i usmeri se ka pisanju tekstova na narodnom jeziku. Pored pesama – od sačuvanih, 27 je na „slovinskom“ i četiri na italijanskom, i šaljivih drama – obe na narodnom jeziku, u italijanskoj prozi Kojovića nailazi se na pojavu preključivanja kodova, to jest, na odlomke na narodnom jeziku. Pitanje koji je jezik bio njegov maternji jeste pogrešno pitanje. U govoru, kao tipični bilingval, verovatno ni on nije podjednako vladao sa oba jezika, jednostavno zato što ih je koristio u različitim situacijama i sa različitim sagovornicima (Wolff 2001: 34). Čini se da se na njega mogu primeniti reči Vilovskog o Stefanu Mitrovu Ljubiši (koji je bio učenik u Kojovićevoj školi). Vilovski je zabeležio da je Ljubiši italijanski bio drugi jezik, da „mu je taj govor tekao iz usta kao med i da ga je hitrije govorio nego srpski jer se u svojoj mladosti više služio talijanštinom“ (Виловски 1908: 44, cit. u Tepavčević 2019: 18). Lako je zamisliti da je na pijaci dan, na putu od crkve do trga nekoliko puta menjao jezik. Sa služavkom bi se na vratima oprostio na „slovinskom“, ako bi putem sreću gradonačelnika ili sudiju, na italijanskom bi popričali o dopisu koji treba da pripremi Vijeće; na trgu bi sa seljankom koja je u grad donela smokve pregovarao o ceni na „slovinskom“, ako bi u povratku našao na nekog od svojih malih đaka, na „slovinskom“ bi ga opomenuo da ne trči ulicom, ako bi bio neki deran od desetak godina, to bi možda uradio na italijanskom... Ovakav obrazac neprekidnog preključivanja kodova takođe ima svoje značenje. On upućuje na dvostruki identitet i učešće u obe kulture koje obeležavaju jezici (Myers-Scotton 2006: 167), to jest, na pozitivan stav prema oba jezika, bez želje da se naglasi izdvojenost iz „druge“ zajednice (Myers-Scotton, cit. u Smith 2022: 917).

„REVOLUCIJA“ OD 23. SEPTEMBRA 1813. GODINE

Francuska vladavina u Boki okončala se u jesen 1813. godine i očekivao se

ponovni dolazak Austrijanaca. Kao u letu 1797, kad su se iz Venecije vratili odredi lokalnih regruta, angažovanih za odbranu Republike od Napoleona, i doneli vest da je ona prestala da postoji, a austrijska vojska postepeno napredovala na jug, u obalnim komunama je nastalo komešanje i bezvlašće. U Budvi su oba puta u vremenski preko između dve vlasti ušli stanovnici gradskog okružja i Crnogorci, na čelu s vladikom Petrom I Petrovićem. Prvi put je „vladika krenuo Crnogorce“ kad je skupština Mletačke Albanije održana u Kotoru zaključila da ne priznaje novu demokratsku vlast u Veneciji i zamolila crnogorskog vladiku za pomoć protiv Francuza. Ta „vlast mitropolitova“ u Budvi je trajala mesec i po dana, od 14. jula do 28. avgusta 1797, kad su prema odredbama Kampoformijskog mira ovu teritoriju preuzeли Austrijanci. Drugi put se ponovilo isto. Kao jedini preostali autoritet, opet je očekivan mitropolit, da bi se očuvalo kakav-takov red i dobila zaštita od osvetoljubivih i pljačkaški nastrojenih suseda – stanovnika opština koje su francuskom administrativnom reformom postale deo budvanskog sreza. Okretanje ovih gradova, snažno prožetih kulaturom i jezikom Venecije, u teškim vremenima ka vođi „divljih“ Crnogoraca nije bilo slučajnost. Bio je to ishod vekovnog života uz druge. Primorske komune su od pamтивекa bile okružene „drugačijima“. U vreme o kojem je reč za Kotor i Budvu bili su to, pre svega, okolna plemena i Turci. Nekadašnji kotorski *contado* Grbalj, kao i budvanski *contadi*, zajedno s Paštrovićima, bili su naseljeni isključivo slovenskim stanovništvom srpske pravoslavne vere. Stanovnici gradova su različitost župljana doživljavali drugačije nego različitost Turaka: sa župljanima, kao i sa Crnogorcima, delio se jezik i vera – kakva bila, ali ipak hrišćanska (Ivetić i Roksandić 2007: 271). Zbog toga su oni bili bliži i poznatiji. Radili su na zemlji građana, dolazili u gradove i na pijacne trgovce, pojedini se i trajno doseljavali. U nekim gradskim crkvama se bogoslužilo po oba obreda. Život sa nji-

ma je bio trajna činjenica i utisak je da se, uz sve rezerve, „pravoslavna različitost“ prihvatala tradicionalno i po navici. Tu je na delu bila i „praktična tolerantnost“ (Ivetić i Roksandić 2007: 281), kao kulturno obeležje komuna koje su celokupnu društvenu komunikaciju zasnivale na načelu pregovaranja, kroz metode pokroviteljstva, kumovskih i rođačkih veza i razmene usluga. To je takođe bilo temeljno načelo politike Venecije u kolonijama i njen način da održi na okupu teritorije čije su glavne karakteristike udaljenost od matice i raznovrsnost pravnih tradicija, vera, etnija i jezika njenih stanovnika (O'Connell 2009: 2).

Don Antun Kojović je ostavio obiman zapis o danu i noći prevrata koji je nazvao „revolucijom“, kad je francuska uprava okončana, a nova još nije bila izvesna, o dramatičnim događajima čiji je bio učesnik i svedok. Po kompoziciji teksta, kao i zbog toga što je autor tog dana zadobio rane od kojih se dugo oporavlja, može se zaključiti da zapis nije dnevno aktuelan, to jest, da je pisani naknadno, možda i nekoliko nedelja posle događaja na koje se odnosi. Prepričani dnevnički zapis je skup kvalitativnih podataka koji su nastali prirodno, kreiranjem dokumentarnog svedočanstva relativno brzo posle stvarnih događaja (Ritchie 2003: 35). Na njega se može primeniti metod analize dokumenta i analize konverzacije sa primarnim fokusom na jeziku, konstrukciji i strukturi govora, kao i interakciji govora i teksta (Spencer, Ritchie & O'Connor 2003: 200). Odgovor na metodološko pitanje koje стоји u pozadini – kako se govor može proučavati na osnovu pisanih dokumenta, nalazi se u činjenici da je usmenost vidljiva kroz citate (Sadovski-Kornprobst 2021: 218, 221). U materijalu koji se analizira ima doista primera upravnog govora. U izjavama i dijalozima učesnika događaja, procesu autorovog beleženja i našeg čitanja i tumačenja njegovih jezičkih izbora otkriva se trenutak „prevrata“, kriza kulturnih obrazaca koji definišu međuljudske odnose i stvaraju društvenu hijerarhiju (Filipović 2015: 24).

Drugim rečima, društveni prevrat se ne čita samo na semantičkom nivou, nego i u strukturi iskaza učesnika i autorovom filteru koji u datoј situaciji propušta ili ne propušta direktni govor ili određeni varijetet u tekstu. Čitalac može sam da menja tu strukturu, ako želi bliži ili dalji pogled na opisana dešavanja i karaktere.

Dana 22. septembra 1813. u gradu još ima francuske vojske oличene u odredu Hrvata koji čeka brod za evakuaciju. Na zidinama su panduri – regrutovani uglavnom iz opština Maina, Pobora i Braića, nešto žandarma, narodna straža i drugi građani, među kojima je i nekoliko dobrovoljaca Paštrovića, svi spremni za odbranu. Kao taoci, zadržani su po tri ugledna člana okolnih plemena Pobora i Maina. Po na-ređenju komandanta grada Kristijanovića, ujutro su zazidana bočna gradska vrata, a panduri koji obavljaju taj posao komentarišu ga rečima: „Danas gradi, sutra razgrađuj“ (*danas gradi sciutra cemo razragievati*).⁵ Otvorena su samo glavna vrata, prema kopnu. Stižu glasovi da se vladika s Crnogorcima spušta od manastira Stanjevići.

Panduri, mrzovoljni što moraju da rade fizički i – oni znaju, jer su učesnici zavere – uzaludan posao, komentarišu ga narodnom izrekom koju Kojović daje u originalnoj verziji. Mogu se naći dva objašnjenja za ovaj slučaj preključivanja kodova: reč je o poznatoj narodnoj izreci i izborom jezika se reproducuje društvena moć – još u nastajanju – naoružanih muškaraca iz grupe „drugih“. Ovakvo indeksiranje jezikom će autor dosledno koristiti do kraja zapisa.

⁵ Svi citati pod navodnicima preuzeti su iz: Kojović 1969: 153–164; navodi u zagradama, u italiku, na italijanskom ili narodnom jeziku preuzeti iz rukopisa: Kojović, Antun. 1806. *Giornale di Budua*. Budva. <https://digital.nbbd.me/unit/antun-kojovic-giornale-di-budua-1806-1819/scan> (pristupljeno 14. 3. 2024).

Do kraja dana postepeno ulaze u grad neki Crnogorci i počinje besana noć. Na ulicama, Crnogorci kliču svom vladici „Živeo!“ (*Montenegrini con degli nitrenti eviva*) i prete Budvanima. Oprezniji građani su se povukli u kuće. U originalnoj rečenici, koja je, data kao prepričavanje, cela na italijanskom, Kojović je sebi dozvolio da diskretno iskaže lični stav prema nezvanim gostima. *Nitrenti* doslovno znači *rzanje* (mn.), što je prevodilac ublažio sa *kliču*. Ovakav detalj ne otkriva samo pišćeve stavove nego potkrepljuje zapažanje o celoj jednoj grupi obrazovanih građana primorskih gradova: obrazovani Dalmatinci su „Morlake“ smatrali „našima“, iako „različitim od nas“ (Wolff 2001: 184).

U domu istaknutog plemića Bubića okupljaju se gradski pravaci: komandanat grada Kristijanović, predsednik opštine Roza, mirovni sudija Ljepopili, zapovednik žandarma, pravoslavni i katolički sveštenik (*Paroco Greco, Par latino*), Kojović koji je u tom trenutku zdravstveni delegat, a kad treba i zapovednik gradskih tobdžija, kao i ugledni pravoslavni građanin Mitar Ljubiša, otac Stefana Mitrova. Oni dogovaraju, sastavlaju i potpisuju odgovor na mitropolitovo pismo s pozivom na mirnu predaju grada koje je stiglo tog popodneva, zadovoljni što su „sastavili vješt odgovor na osnovu kojeg se moglo pregovarati“, šalju ga po Iliji Gregoviću iz Paštrovica i ostaju u kući Bubića da čekaju odgovor.

Posao pripremanja odgovora na pismo vladike Petra I okupljeni uglednici obavljaju sami. Svi oni razumeju oba jezika, pročitali su pismo, pa nije ni važno kako ga je vladika napisao. Moguće da je na italijanskom, jer ga je poznavao i vodio prepisku na njemu, kao što je moguće, ali manje verovatan zbog komplikovanosti višestrukog prevodenja, i drugi slučaj: da je pismo pisano cirilicom na narodnom jeziku – gde bi kao transliteratori poslužili pravoslavni paroh ili Mitar Ljubiša. Jedino što nije verovatno jeste da je vladika pisao na narodnom jeziku

latinicom italijanskog pravopisa, jer tu kombinaciju verovatno nije znao, budući da za njom nije imao potrebe. Odgovor Budvana je verovatno bio na italijanskom, manje verovatno na narodnom jeziku (jer bi posao dvosmernog prevodenja i prepisivanja potrajavao i ne pominje se u zapisu).

Tokom noći vojska je povučena u citadelu, na zidinama ostaje građanska narodna straža, a ulicama patroliraju žandarmi i panduri, zajedno s nekoliko starešina okolnih opština Maina i Pobora, u nadi da će njihov autoritet sprečiti nerede. Međutim, „revolucija“ je spremna, a „agenti“ su na poslu.

Sledi „diverzija“ u vidu dezinformacije: neki seljak donosi još jedno pismo, navodno od mitropolita. Kristijanović, u pratnji načelnika pandura Stanka Pribilovića (iz Pobora) s nekoliko momaka i sa taocima dolazi u kuću sudske Ljepopilije. Scena se prenosi u zaključanu sobu ove kuće i u njoj, pored domaćina, učestvuju Kristijanović, Roza i Kojović. Pošto je pismo bilo „napisano na srpskom“ (*in serviano*), pozvali su šefa carinika Nikolju Brdara da ga pročita. Ispostavilo se da su pismo poslala trojica mainskih sveštenika i da je po sadržaju istovetno s mitropolitovim. „Na srpskom“ ovde nedvosmisleno znači da su mainski sveštenici bili manje obrazovani u pogledu znanja stranih jezika i alfabetu od svog vladike, te su pismo napisali na svom jeziku, čirilicom. Zbog toga se zove Brdar (pravoslavna porodica poreklom iz Grblja iz koje je majka pisca Ljubiše). Nastalo je dugo čutanje koje je prekinuo Kojović, obrativši se prisutnim uglednicima na italijanskom, rečima: „S ovim je gotovo“ (*questa è finita*) i izašao iz sobe.

U hodniku susreće Pribilovića i obaveštava ga od koga je došlo pismo: „Casti mi moje, pismo nije Vladičinog mainskih sveštenika“ (*sull'onore mio non è lettera del Vuladica, ma de Preti da Maini*). Pribilović odgovara: „Hvala ti kao poštenom čovjeku!“ (*fallati: kako postenome cojku*). Ako se Kojović zaista obratio Pribiloviću na ita-

lijanskom, to znači da je pandur iz Pobora znao taj jezik. Moguće je, ali malo verovatno, jer su dani Venecije, kad su vojni regruti i milicija morali znati nešto italijanskog, kao što su oficiri morali znati malo narodnog jezika, prošli. Verovatnije je da je autor u kasnjem zapisivanju događaja sebe označio „italijanski“ (tome u prilog ide i titula *Vuladica*, umesto *Metropolita*, kako uobičajeno tituliše Petra I pišući na italijanskom), a Pribilovića „slovinski“, po već postavljenoj shemi jezičkih izbora koja reprodukuje obeležavanje tuđih „drugih“ i odnose moći.

Kuća se puni ljudima, Kojović izlazi na terasu i okupljenom svetu saopštava vesti o pismu. Iza njega, niz zakrčeno stepenište, užurbano silaze komandan Kristijanović i pandur Pribilović. Sa dna stepeništa odjeknu pucnji. Kojović se naginje preko ograde terase, u tome ga zaustavlja pandur Jovo Lazov Zec iz Pobora i „oštros pogledavši, ispali mu metak u grudi“. Zatim je nasruuo na njega nožem. Nastalo je krvavo gušanje u kojem Zec napada Kojovića i istovremeno mu otima sat koji je imao pri sebi, ovaj golim rukama hvata sečivo noža, a pandur Krsto Milošev Gregović iz Novoselja (Paštrovići) ispaljuje metak koji Kojovića pogarda u desnu ruku. On više ne može da se brani, ali u tom trenutku između njega i Zeca uskače Vukac Krstićev Ivanović iz Maina, više: „Dosta, dosta, ubijen je!“ (*dosta dosta ubiven je*) i ubacuje ranjenog u kuću. U ovoj epizodi, „oštar pogled“, nož i krađa istovremeno, zajedno sa zvučnom pozadinom u vidu uzvika, povezuju se u živu sliku divljeg, okrutnog i grabljivog brđanina koji vreba trenutak slabosti ili nepažnje da naruši granicu i norme koje simbolizuju gradskе zidine. Kojovićev spasilac je od istog „plemena“, o čemu svedoči njegov uzvik, ali on je druga strana „drugi“, a to čini da odnos prema njima nikad nije jednoznačan. Takvi će biti i drugi spasioci progonjenih, u narednim događanjima: Davidovići, Markićevići, Gregovići, Stefanovići, Mirovići.

Pucnjava i osvetnički povici (*ubisse ubisse Zan Andrea*) nastavljaju se. Brdar, koji beži iz sobe u kojoj su održali sastanak, naleće na Kojovića i pita: „Kuda da idem?” (*dove andrò*), ovaj odgovara „Bježi!” (*scapa*). Protrčava i Ljepopili, obojica beže krijući se. Ovde imamo brzu izmenu varijeteta, s tim što se možemo upitati da li su panične rečenice koje „prevodilac sa srpskog” i autor dobacuju jedan drugom zapisane kako su izgovorene ili su naknadni rezultat Kojovićeve norme da piše na italijanskom ili se, možda, pošto je Brdar u tom trenutku proganjeni begunac a ne naoružani silnik, pozicija lišena moći reflektuje i u jeziku koji mu dodeljuje pisac.

Brdar se sakrio u kući Jelisavete Davidović, a Kojović je našao privremeno utočište u kući Markičevića, uz pomoć Marka Gregovića iz Paštrovića. Odatle su ga sutradan, po dolasku crnogorskog vladike, četvorica iznela u stolici „kao *ecce homo*” i odneli kući sestre Andelike na lečenje. Potpuno opljačkanom, košulju mu je dala porodica Rista Stefanovića. Latinski umetak i aluzija na raspetog Hrista predstavljaju autoironični osvrt jednog poznavaoča latinskog i teologije na nedaće koje je pretrpeo.

„Uveče ustanici su pjevali, igrali kolo na trgu i klicali Mitropolitu ‘živio’, a prokljinjali prošli režim i pobijene Budvane.” (*Fatta notte dali rivoluzionari si praticarono canti, e balli in piazza, con grandi evia al metropolita e con esecrazioni del governo cessato, non che de trucidati.*) Ova scena je prošla filter vremenskog razmaka, ali je i u pričavanju lako odrediti kom jeziku i kulturi pripadaju *rivoluzionari*. Za njih, pobijeni građani su predstavnici vlasti koja ih je šest godina davila prevelikim porezima, terala na javne radove, regrutovala za njima stranu vojsku i strane ciljeve, opljačkala manastir Praskvicu u Paštrovićima, spalila selo Brajići i proterala njegove stanovnike... Celo to sećanje sadrži se u „proklinjanju prošlog režima” i njegovih eksponenata. Nije važno što su se ugledni Budvani, u duhu svoje

kulture pregovaranja bili uposlili za francuske vlasti kao što su služili i prethodne, a služiće i buduće. Na udaru je ideologija *Lanzmana*.

U sukobima je smrtno stradalo četvero Budvana, među njima i komandant grada Kristijanović. U gomili koja je ubila lokalnog poručnika Medina „bio je samo jedan katolik”, a govorilo se da je ubistvo podstrekivao trgovac Toma Đanović, rodom iz Podgorice, jer je Medinova žena uvredila Podgoričane nazvavši ih Cigančićima (*Zigancici*). Pored toga, opljačkane su kuće viđenijih građana, među njima Bubića, Brdara, Medina, Ljepopilja i samog Kojovića. Neki su i pošteđeni, recimo porodica Ivana Medina Krilovića, za koju su jamčili neki Mirovići iz Grblja. Pokušaj da se ukrade ikona Bogorodice – gradske zaštitnice nije uspeo.

U rezimeu revolucionarnih događanja jasno se vidi podela na grupe po veri, međutim, ona nije stroga, kao što to nije nijedna podela u južnojadranskom priobalju. Pored onih koji proganjaju katolike, ima i onih koji ih štite. O razlozima možemo da nagađamo, ali vrlo je verovatno da potiču iz zamršene mreže međusobnih usluga i pokroviteljstava. Neki, opet, koriste komešanje da se pod stegom borbe protiv omražene vlasti okoriste (pokušaj krađe ikone u teškom i vrednom srebrnom okovu) ili da svedu stare račune. Veličina uvrede nanete Podgoričanima potcrtana je time što je napisana u originalu, nikim varijetetom.

Sutradan oko podne u grad ulazi vladika Petar I i polako se uspostavlja red. Ljepopili ostaje uz vladiku da upravlja gradom u administrativnom domenu, Pribilović – za kog se govorilo da je vođa pobunjenika – (p)ostaje zapovednik gradske policije i pomoćnik novog komandanta mesta, sveštenika Stevana Lazarovića (iz Grblja). Na zidinama se podiže ruska zastava i uspostavlja se privremena uprava Crnogoraca, koja će trajati do juna naredne godine, kad počinje dr-

uga austrijska vlada nad Budvom. U izboru novih – starih gradskih funkcionera, Budvanina i plemića Ljepopilija, i zaverenika rodom iz Pobora, Pribilovića, ogleda se pomiritečka uloga vladike o kom Kojović, inače, dosledno piše blagonaklono i s poštovanjem.

Kojovićev zapis koji se u *Dnevniku* vodi pod 23. septembrom završava se dodatkom s podnaslovom „Opis nekih pojedinosti od istog dana koje se odnose na mene i poginule“, gde pruža dopunske podatke o događajima. Iz njega saznajemo da je bilo rečitih naznaka da se spremi nepogoda. Komandant pandura Pribilović se nekoliko dana pre „pobune“ hvalio nekim pravoslavnim trgovcima da postoji plan za prevrat i da je njemu u slučaju uspeha obećano mesto kapetana perjanika, te da je sve navodno znao i gradonačelnik Roza. Takođe, dok su Kojović i Ljepopili u noći između 22. i 23. obilazili straže na zidinama, jedan seljak im je rekao: „Kuda lutate, zašto nijeste kod kuće?! Mi se nećemo boriti protiv Crnogoraca!“ (*ove girare,? perché non state a casa, contro lì Montenegrini non si batteremo*). A hrvatski oficir je rekao Kojoviću na ilirskom (*in illirico*): „Sjutra moramo biti jednoga čaće!“ (*sjutra moramo biti jednoga Ciacce*), misleći pritom na crnogorskog vladiku. Nепosredno pre pokolja, sestra Kojovićeve služavke, Mande Mitrović, udovica Ilike zvanog Klopan, plačući ga je upozorila: „Spasite se, moj gospodaru, inače poginuste!...“ (*Salvatevi mio padrone, se non perirete...*). Mande je prisluškivala sastanak pobunjenika na kom se sastavljal drugo pismo i čula da je Pribilović rekao „na ilirskom“: „Prekini s tim, hajde da se gine! – gdje je kanonik?“ (*desista da ciò, (in illirico) andiamo a morire. Dove è il canonico*). Isti Pribilović ga je potražio kasnije, dok je ležao ranjen i rekao mu: „Da vam je Vujović kazao što je znao, Vi ne biste bili stradali“ (*Se Vujovich vi avesse detto quanto sapea, voi non sareste perito.*). Nikola Vujović je bio upravnik prihoda kuće Bubića koji je posle noćima dolazio da čuva

ranjenog Kojovića, a s njegovim motivima za to ni sam pisac nije načisto: „Da li je to radio svojevoljno ili po na-ređenju, Kojoviću nije poznato.“

Epizoda sa seljakom na zidinama go-to izvesno se odvijala na narodnom jeziku, ali seljak je – samo bezimeni seljak, ne igra nikakvu važnu društvenu ulogu. Nasuprot njemu, hrvatski oficir, iako pripada poraženoj vojsci, ima drugi socijalni kapital i percipira se kao nosilac izvesne društvene moći, pa je njegova rečenica data u orginalu, na „ilirskom“. Veoma je verovatno i da pisac u nekoj meri deli s njim bratsku slovensku pripadnost koju ovaj iskazuje svojom rečenicom. S druge strane, govor Mande Klopanove je zapisan italijanskim varijetetom, kojim ona zasigurno nije govorila. Ali, ona nosi identitet žene, i služavke, te kao takva ne zavređuje da se autor trudi oko transkripcije njenih originalnih reči. Prvi Pribilovićev iskaz je umetnut u Mandino pričanje i zato je zapisan na italijanskom, s napomenom da ga je izgovorio „in illirico“. Vujović je, slično Brdaru, predstavnik grupe koja u propulzivnom društvu pripada dve-ma stranama. To su pravoslavci koji su započeli proces asimilacije i ušli u službu „druge“ strane, a u njihovim postupcima vidljivo je kolebanje u kom naizmenično nadvladava društveni identitet iz kojeg dolaze, i onaj u koji idu.

Jovo Lazov Zec koji je pucao, nožem nasrnuo i oteo Kojoviću sat, kasnije, kad su ga pitali zašto je to uradio, odgovorio je „da ni sam ne zna“. Neki Bogović iz Paštrovića i Đikan Kojov iz Brajića su izjavili da bi ga isekli na komade da su ga našli. Kojović ne zna za razloge, osim što je Bogović bio pozajmio šest talira koje mu ovaj nije vratio. Taj Bogović je prepričao da je pred slanje drugog pisma iz manastira Podostrog bio prisutan crnogorski glavar Savo Plamenac, koji je izjavio da bi trebalo da u Budvi nijedan Latin, to jest, katolik ne ostane. U *Dnevniku* je ova izjava prepričana na italijanskom; u drugoj svesci *Memoara*, gde

se opisuju isti događaji dat je direktni navod: „da se ne ostavi niedan latinin“ (Kojović 1805–1808: 200).

Svi *contadini/paesani* koji su pomenuți u ovom odlomku pripadaju grupi „loših“ drugih, onih stranih, divljih, grabežljivih i nerazumljivih. Kao istaknuti pristalica Francuza, Kojović je bio obeležen da bude među prvima nad kojima će se izvršiti osveta, ali sâm napadač kao da je imao mutnu predstavu o tome zašto baš Kojović. On je seljak iz okoline, nedavno regrutovan u pandure, čija je izjava, slično rečima seljaka sa zidina, u tekstu data na italijanskom, i puki je izvršitelj naređenja koja je verovatno dobio od svog zapovednika ili nekog drugog zaverenika višeg ranga. Kod nekih drugih se saznaju razlozi, ma koliko prizemni bili. Kojovićev dužnik Bogović je rezonovao potpuno isto kao Budvani u celini, kad su iskoristili nemire i zapalili opštinsku arhivu da bi se izgubili tragovi o dugovanjima i osudama pojedinaca. Zbog te kratkoročne koristi grad je, iako obiluje istorijom, ostao bez najvećeg njenog dokumentacionog dela, pa su i danas glavni izvori za poznavanje mletačke prošlosti Budve arhivi Kotora, Dubrovnika, Zadra i, naravno, Venecije.

U poređenju s njima, Savo Plamenac je osoba drugog „kalibra“, glavar i junak. On iza sebe ima silu u doslovnom i simboličnom značenju, ratoborne Crnogorce. Kada je pregledao *Dnevnik* da bi pisao *Memoare*, Kojović je to uvažio i prekodirao njegov iskaz, to jest, vratio ga je u originalni jezički varijetet.

*

Analiza neposrednih i prepričanih iskaza učesnika u budvanskim događanjima 23. septembra 1813. godine je makrosociolingvistički pokušaj da se istraži jezička struktura u bilingvalnom diskursu i preključivanje jezičkih kodova u višejezičnoj zajednici (Filipović 2009: 57). Takođe, to je ogled iz istraživanja uloge ideologije u jezi-

ku, gde se kroz izbor jezika koji vrši autor dnevničkog zapisa otkrivaju njegovi stavovi o etnicitetu, rodu i moći (Filipović 2009: 22).

Iskazi pokazuju i nivo sociokulturne kompetencije, kao spoja jezičke (Chomsky 1965) i komunikativne kompetencije (Hymes 1966). Kojović koristi jezičke varijetete, italijanski i „slovinski“, u skladu sa svojim poznavanjem jezika, ali i ideoološkim poimanjem sesta, kultura koje poznaje i konkretnih situacija (Riley 2007: 52). Naša blagodat, kao čitalaca, jeste da možemo da čitamo i tumačimo tekst čiji se pisac u životu nije ograničio na jednu „društvenu ulogu“, odnosno „poziciju subjekta“ (Fairclough 1989: 38), nego ih je sabrao velik broj i stalno se prelivao iz jedne u drugu. Zauzimanje pozicije subjekta suštinski znači činjenje i nečinjenje određenih stvari, u skladu s pravima i obavezama nekog diskursa. Kojović je, kao plemić, katolik i sveštenik, ta prava i obaveze neprekidno narušavao, agitujući za Francuze i slobodno zidarstvo, pomažući sestri oko rastave, a pravoslavnima oko gradnje crkve, pripremajući faršične pokladne predstave i na mnoge druge načine. U odabranom zapisu on se nalazi u pozicijama građanina, plemića, sveštenika i sveprisutnog gradskog „faktotuma“, a pripadajući diskursi se posmatraju s težištem na društvenoj i situacionoj praksi (Fairclough 1989: 164).

U etnolingvističkom smislu, autor je ostavio, pre svega, svedočanstvo o životnim iskustvima i komunikacijskoj praksi (Riley 2007: 8) bilingvalne grupe plemića u egzoglosijskoj primorskoj komuni, izdvojenoj u nenaklonjenom okruženju, čije su glavne kulturne odlike zatvoren mentalitet i način života tesno povezane male zajednice.

U jednom dramatičnom danu, kao uži, sakupili su se jezički iskazi aktera kao izrazi različitih identiteta i prelomili u sukobu. Gradski poglavari – vešti s rečima, iskusni u upravljanju i pregovaranju; crnogorski vladika

kog ne vidimo, ali o čijem velikom autoritetu saznajemo kao o lepoti Homerove Jelene: posredno, njegovim uticajem na delovanje drugih; rato-borni slabo obrazovani sveštenici iz obližnjeg manastira; vojnici francuskog odreda – tudi, a „naši“; prizemno lukavi panduri koji drže skute svake vlasti; besni i pljačkaški nastrojeni *contadini* – ustanici; Crnogorci koji ostvaruju svoju politiku ujedinjenja s primorjem; zabrinuti ili preplaćeni građani obe vere; služavka koja plačući preklinje gazdu da se skloni od pogibije; Andelika, piščeva „dobra“ sestra, koja se, kao plemkinja, po gradu kreće isključivo u pratnji služavke; crnogorski serdar Plamenac koji lakonski jezgrovito iznosi svrhu pohoda na grad... svi oni jezikom koji nalazimo u analiziranom tekstu, ili ga argumentovano prepostavljamo, postupaju po zakonitostiima svojih kulturnih modela koji uslovjavaju jezičke varijacije, to jest, pojavljuju se kao materijal za istraživanje u kognitivnoj sociolingvistici (Filipović 2009: 21).

Već samo nabranjanje naučnih pravaca i koncepcija kroz koje se može proučavati Kojovićeva dnevnička proza pokazuje da je izabrani primer dobar materijal za tekst kako ga je definisao Rolan Bart: kao mesto preseka rada koji obavljaju autor i čitalac, kao platno na kom se odvija proces jezičkog označavanja (Gunn 1992: 244). Metodi disciplina i pravaca koji su korišćeni u ovom radu svakako nisu jedini koji su se mogli uposlitи, ali verujem da su dovoljni da se na osnovu jezičkih uvida izvede semiotička analiza sukoba dveju kultura koji se odigrao 23. septembra 1813. godine u Budvi.

BIBLIOGRAFIJA

Literatura

Arbel, Benjamin. 2014. „Venice’s Maritime Empire in the Early Modern Period“. In: *A companion to Venetian history, 1400–1797*. Leiden: Brill, 125–253.

Bojoviћ, Злата. 1996. „Антуна Којовића и његово доба“. У: Којовић, Антун. 1996. *Дјела* (прир. Злата Бојовић). Цетиње: Обод, 7–66.

Бици, Марин. 1985. *Искушења на путу по црногорском приморју, Албанији и Србији 1610. године*. Будва: Општински архив Будва.

Chomsky, Noam. 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, MA: MIT Press.

Crouzet-Pavan, Elisabeth. 2023. „Strangers in the City?“. In: *Byzantium, Venice and the Medieval Adriatic Spheres of maritime power and influence, c. 700–1453*. Cambridge: Cambridge University Press, 365–384.

Dević, Antun. 2006. „Наши питомци у Лорету“. *Diacovencia XIV* (2): 441–471.

Fairclough, Norman. 1989. *Language and power*. New York: Longman.

Ferguson, Charles Albert. 1959. „Diglossia.“ *Word (Worcester)* 15 (2): 325–340.

Filipović, Jelena M. i Julijana Vučo. 2019. „Multimodal Transdisciplinary Approach To Cultural Heritage Preservation: Linguistic And Cultural Landscapes“. У: *Jezici i kulture u vremenu i prostoru VIII*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, 347–358.

Filipović, Jelena. 2009. *Moć reči: ogledi iz kritičke sociolingvistike*. Beograd: Zadužbina Andrejević: Filološki fakultet.

Filipović, Jelena. 2015. *Transdisciplinary Approach to Language Study: the complexity theory perspective*. New York: Palgrave Macmillan.

Филиповић, Јелена. 2018. „Од структурализма до друштвеног конструтивизма: научна еволуција у социолингвистици“. У: *Српски језик, књижевност, уметност: зборник радова са XII међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (27–28. X 2017)*. Књ. 1, *Курс опште лингвистике*.

- тике. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 35–50.
- Fishman, Joshua. A. 1965. „Who speaks what language, to whom and when?“. *La Linguistique* 2. Paris: Presses Universitaires de France, 67–88.
- Fortis, Alberto. 1774. *Viaggio in Dalmazia*. Apolline: Alvise Milocco.
- Giustiniani, Giovanni Battista. 2011. *Dalmacija godine Gospodnje 1553.: putopisi po Istri, Dalmaciji i Mletačkoj Albaniji 1553. godine*. Split: Hrvatsko-talijanska kulturna udruga Dante Alighieri.
- Gunn, Giles. 1992. „Interdisciplinary Studies“. In: *Introduction to Scholarship in Modern Languages and Literatures*. New York: Modern Languages Association of America, 239–261.
- Hymes, Dell. 1966. „Two Types of Linguistic Relativity“. In: Bright, William (ed.). *Sociolinguistics*. The Hague: Mouton, 114–158.
- Ivetic, Egidio & Drago Roksandić. 2007. *Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium. Approaching the „Other“ on the Borderlands. Eastern Adriatic and beyond, 1500–1800*. Padova: Cleup.
- Ivetic, Egidio. 2014. *Adriatico orientale: atlante storico di un litorale mediterraneo*. Rovigno: Centro ricerche storiche; Fiume: Unione italiana; Trieste: Università popolare.
- Јанковић, Ђорђе. 2007. *Српско поморје од 7. до 10. столећа*. Београд: Српско археолошко друштво.
- Kabatek, Johannes. 2016. „Diglossia“. In: *The Oxford Guide to the Romance Languages*. New York: Oxford University press, 624–633.
- Ковачић, Ристо. 1878. *Прилози за пољесницу Боке Которске: св. 2*. Дубровник: Печатња Др. Претнера.
- Kohl, Johann Georg. 1856. *Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro*. Dresden: Arnoldische Buchhandlung.
- Којовић, Антун. 1969. *Моје доба: из мемоара, дневника и стихова*. Титограф: Графички завод.
- Којовић, Антун. 1996. *Дјела* (прир. Злата Бојовић). Цетиње: Обод.
- Коматина, Ивана и Предраг Коматина. 2018. „Настанак 'Млетачке Албаније' и успомена на византијску власт у српском поморју“. *Историјски часопис* 67: 55–82.
- Metzeltin, Michael. 2009. „Le varietà italiane sulle coste dell'Adriatico orientale“. In: *Balcani occidentali, Adriatico e Venezia fra XIII e XVIII secolo = Der westliche Balkan, der Adriaraum und Venedig (13.–18. Jahrhundert)*. Venezia – Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Mrduljaš, Saša. 2019. „Etnički sastav naselja Boke Kotorske prema popisu stanovništva iz 1900. godine“. *Migracijske i etničke teme* 35 (3): 241–276.
- Myers-Scotton, Carol. 2006. *Multiple Voices: an introduction to bilingualism*. Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Novak, Grga. 2004. *Prošlost Dalmacije*. Split: Marjan tisk.
- O'Connell, Monique. 2009. *Men of Empire: Power and Negotiation in Venice's Maritime State*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Raukar, Tomislav. 1980–1981. „Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću“. *Historijski zbornik* XXXIII–XXXIV (1): 139–209.
- Riley, Philip. 2007. *Language, culture and identity: an ethnolinguistic perspective*. London: Bloomsbury Publishing.
- Ritchie, Jane. 2003. „The Applications of Qualitative Methods to Social Research“. In: Ritchie, Jane & Jane Lewis (eds). *Qualitative research practice: a guide for social science students and researchers*. London: Thousand Oaks; New Delhi: Sage, 24–46.

- Sadovski-Kornprobst, Lena. 2021. „Multilingualism in Venetian Dalmatia: studying languages and orality in written administrative documents from Split (fifteenth/sixteenth centuries)“. *Mediterranean Historical Review* 36 (2): 217–236.
- Smith, John Charles. 2022. „Social Factors in Language Change and Variation“. In: *The Cambridge handbook of Romance linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Snape, Dawn & Liz Spencer. 2003. „The Foundations of Qualitative Research“. In: Ritchie, Jane & Jane Lewis (eds). *Qualitative research practice: a guide for social science students and researchers*. London: Thousand Oaks; New Delhi: Sage, 1–23.
- Spencer, Liz, Jane Ritchie & William O'Connor. 2003. „Analysis: Practices, Principles and Processes“. In: Ritchie, Jane & Jane Lewis (eds). *Qualitative research practice: a guide for social science students and researchers*. London: Thousand Oaks; New Delhi: Sage, 199–218.
- Стефановић Виловски, Тодор. 1908. *Стјепан Митров Љубиша: Утисци и успомене*. Котор: Штампа бокешке штампарије у Котору.
- Šimunković, Ljerka. 1990. „Grafiya i ortografija hrvatskog teksta dvojezičnih mletačkih proglaša“. *Radovi* 29 (19): 69–79.
- Tepavčević, Miodarka. 2019. „Jedno poglavlje crnogorsko-italijanskih jezičkih, književnih i kulturnih veza: Stefan Mitrov Ljubiša“. *Studi Slavistici* XVI (2): 17–36.
- Tönnies, Ferdinand. 1887. *Gemeinschaft und Gesellschaft: Abhandlung des Communismus und des Socialismus als empirischer Culturformen*. Leipzig: Fues.
- Tuttle, Edward. 1997. „The Veneto“. In: *The Dialects of Italy*. London – New York: Routledge, 263–270.
- Wolf, Larry. 2001. *Venice and the Slavs*. Stanford: Stanford University press.
- Internet izvori*
- Dotto, Diego & Nikola Vuletić. 2019. „Il veneziano in Dalmazia e a Dubrovnik/Ragusa fino al XVIII secolo: per la storia di uno spazio comunicativo, Versione 1 (19. 6. 2019). In: Roland Bauer & Thomas Krefeld (2019): *Lo spazio comunicativo dell'Italia e delle varietà italiane*, Versione 90. <http://www.kit.gwi.uni-muenchen.de/?p=14384&v=1> (pristupljeno 14. 2. 2024).
- Ivančić, Janja Dora. 2020. „Language Situation in Dalmatia in the 18th century“. *Language and Society in 18th Century South Eastern Europe, SOG18-Yearbook of the Society for 18th Century Studies on South Eastern Europe* 3. Graz: University of Graz, 85–100. <https://unipub.uni-graz.at/sog18/periodical/titleinfo/5920219> (pristupljeno 15. 3. 2024).
- Ivanović, Krsto. 1650. *Cronica dell'Annali di Budua*. <https://digital.nbbd.me/unit/krsto-ivanovic-anali/scan> (pristupljeno 17. 3. 2024).
- Kojović, Antun. 1805–1808. „Memoari II“. <https://digital.nbbd.me/unit/antun-kojovic-memoari-ii-1805-1808> (pristupljeno 14. 3. 2024).

A TURBULENT SOCIOLINGUISTIC NIGHT: SEPTEMBER 23, 1813, FROM THE *DIARY* OF DON ANTUN KOJOVIĆ

Abstract: Using Budva as a case study, this paper examines the phenomenon of bilingualism in the communes of the Eastern Adriatic coast during Venetian rule. Bilingualism is addressed in its social dimensions, specifically as diglossia and its subtype, exoglossia. A macro-sociolinguistic analysis was conducted based on materials from the *Diary* of Don Antun Kojović, written in Italian language. The focus is on the diary entry from September 23, 1813, which describes an upheaval in the town instigated by residents of the surrounding area. The studied material enabled a critical sociolinguistic exploration of situational language use, the verbal repertoire of speakers, and conversational and linguistic choices. Thanks to excerpts in the vernacular, it was possible to analyse code-switching within this multilingual community. The study employs biographical qualitative analysis methods: text and narrative analysis, as well as discourse analysis. The paper also serves as a reflection on the role of ideology in language, revealing the author's attitudes on ethnicity, gender, and power through his linguistic choices in the diary entry.

Keywords: Antun Kojović *Diary*, Budva, bilingualism, diglossia

NJEGOŠ: REFLEKSIJE

NJEGOŠ: REFLECTIONS

POETIKA PLANINE I NJEGOŠEVI IDIOMI

Dragan Đorđević¹
XIII beogradskog gimnazija
Beograd, Srbija

Sažetak: U radu se predstavlja balkanski romantizam i stavlja u kontekst evropskog ekopokreta, koji je označen šetnjama Žana Žaka Rusoa. Usled političke preauzetosti, interpretacija romantizma u regionu, a posebno interpretacija Njegoševe lirske zaoštavštine, ostaje u domenu diskursa o „proleću naroda“, mračnom temelju (Seling) i krvavim konsekvenscama i narodnog proleća i narodnog buđenja. U ovoj prilici predložimo jedno drugačije čitanje ovdašnjeg „čarobnog brega“, sa namerom da u Njegoševom delu osvetlimo izvesne geografske uslovjenosti, planinske idiome. Na taj način moguće je odrediti i specifičan govor, ali ne toliko Njegoša pesnika, koliko Njegoša junaka romantizma, s obzirom na idealno romantičarsko postavljenje i situiranje (planina). Koristeći se planinom kao geografskom činjenicom Njegoševog pesništva, sa skladnom artikulacijom govora u prostoru, redefiniše se i konceptualizacija samog dela, kada je reč o Njegošu. Tim pre nije dovoljno sve svesti na pesništvo. Već se sama planina u tom ključu tumačenja nameće kao postament dela, koje je pesnik sam. Poetika planine, koja se ovde predlaže, u sebi okuplja nekoliko idioma: „planina-postament“, „planina-bedem“, „planina-carstvo“, „knjiga mirobitija“, „planina-hram“, „planina-gnezdo“ i „planina-pustinja“. Kao primer takvog jednog drugačijeg razmatranja i tumačenja u ovom radu se predstavlja samo jedan takav idiom – planina-carstvo.

Ključne reči: romantizam, Njegoš, poetika planine, vertikalizacija, ekocentrizam, ekokritika (književna ekologija)

---

¹ dragan.eclipse@gmail.com.

NACRT ZA POETIKU PLANINE

Od ekocentričnog diskursa ka ekokritici romantizma

Romantizam ne prestaje da zastrašuje čovečanstvo, posebno njegov civilizovaniji, otmeniji deo. U multikulturalnom i transkulturnom trenutku romantizam se, što je manji, čini utoliko strašnjom, neshvatljivijom i opasnjom himerom – a akademski glasovi najčešće bivaju pozvani da izrečenu dijagnozu potvrde ili pak da je odbace, kao što je to ubedljivo učinio Rüdiger Zafranski (Rüdiger Safranski) u monografiji *Romantizam: jedna nemacka afera* (Zafranski 2011).

Uprkos neokončanom civilizacijskom sporu, čini se da sa romantizmom humanitet ipak mora da računa. Ironija ili ne, ali romantičarski diskurs o „mračnom temelju“ (Šeling) na koncu je završio kao mračni temelj savremene kulture. S obzirom na tu trajnu civilizacijsku matematiku, dosegnuta spoznaja o neizbežnosti romantizma učinila je da se izvrši svojevrsna restauracija i reparacija romantizma, i to upotreborom svojevrsnog aduta „iz drugog plana“: „zelenog“ i „ekocentričnog“ amblema ove stilske formacije.

Sledeći otkrivalački korak građanske prosvetjenosti, a koji je bio Rusov korak, romantizam se nadovezao na Rusovu disidentsku šetnju, preuzeo štafetu samosvojne individualnosti, ponovo porađajući ne samo čoveka već i za njegove i njene tek otvorene oči planine, šume, livade, jezera, reke. Daljine. Tako danas, usled nedostatka čistog vazduha i pitke vode, i sa svešću da se najveći broj žrtava ekološkog kolapsa još nije ni rodio, proučavaoci kulture i umetnosti sprovode sasvim očekivano, reklo bi se, i tendenciozno „čitanje“ romantičarske Tore–dela engleskog i nemackog romantizma – nastojeći da iz Nje kabalistički rekonstruišu tzv. ekopoetiku romantizma i izvedu skicu jednog novog čoveka.

U ovoj prigodi naša namera je gotovo identična: povratak Rusovom kora-

ku i Russovoj šetnji. Ali s ambicijom da se što trezvenije pokaže kuda taj hermeneutički put tačno vodi, bar kada je reč o balkanskom romantizmu, koji još uvek – usled političke preuzetosti – nikako da uđe u fazu savremenih trendi, ekocentričnih akademskih eksploracija. Dok se to ne dogodi, namera je da se ponovo isčita ovdašnji čarobni breg, i u njemu prepozna ovdašnji Hans Kastorp – Petar II Petrović Njegoš – a to znači: ne pesnik koliko junak romantizma, kog upotpunjava njegov karakteristični, planinski idiom.

Baš tu, na planini, gde se Njegoš artikulisao i kao romantični i kao romaneskni junak, koji je svojim bićem ote-lovio romantični ideal ekskluzivnosti: sekularno i sakralno liderstvo i pjesničko dostojanstvo; baš tu valjalo bi opisati njegov specifični govor, koji je izvan svake posebnosti u sebi poneo pre svega svojstva specifičnog preseka geografskih širina i dužina Crne Gore. Taj govor nazvali smo poetikom planine, a u sebi okuplja nekoliko idioma: „planina-postament“, „planina–bedem“, „planina–carstvo“, „knjiga mirobitija“, „planina–hram“, „planina–gnezdo“ i „planina–pustinja“.

Kraj lutanju

Planina, u književnom i filozofskom smislu, predstavlja prostor složene semantike, koji ne samo da obogaćuje estetsku percepciju već i transformiše čovekov odnos prema iskustvu i znanju. U kontekstu Njegoševog dela planina se ne doživljava samo kao fizička, prirodna pojava, već i kao romantičarski simbol uzvišenosti, otkrivanja i spoznaje. Uzvišena mesta, put planinskih vrhova, prostori su oslobođenja od lutalačkog mita prosvetnosti, na njima se okončava mučka akcidentalnog znanja i jeres pod nazivom *curiositas*. I umesto Odisejevog horizontalnog lutanja i znatiželje, čovek upada u zamku nove iluzije, teološke i sakralne: da je izlaskom na vrh gore zadobio dublji, trajniji i temeljniji uvid u bivstvujuće u celini.

Vertikalizacijom okularnog bića planina ukida zamorne elemente horizontalnog kretanja, a njegovu optičku limitiranost zamenjuje novim perspektivama. Okularno biće, podignuto na planinu-postament, rado deaktivira svoju pokretljivost, preobrazavajući se u bogolikog staticnog posmatrača. Iz prosvetiteljskog lutanja i dinamike prirodno se prelazi u osećanje jestestvene uzvišenosti i nepokretne, monumentalne nadmenoštvi. Tome vodi, dakle, svojevrsna kognitivno-somatska ekonomija planine, sprovodeći temeljnu redukciju fizičkog kretanja na jednostavno posmatračevo okretanje glave, na puku promenu fokusa.

Vertikalizacija je kraj lutanju, a planina okončanje velikog prosvetiteljskog projekta, Rusove šetnje i Dositejevih lutanja (koje bi u duhu Odiseja kao krovne metafore trebalo nazvati – dositejom). Čovek se uzda u vertikalna putovanja, u let i uspenje, a Njegoševa poetika planine, koju ovom prilikom rekonstruišemo, insistira na tome da svojim osobenim, dakle, idiomatskim učinkom devalorizuje svega lutanje, budući da je ono, kao vid putovanja – horizontalno: s pratećim suženim vidnim poljem i saznanjem koje je nehotično. Misao korrespondira s Bašlarovom refleksijom o penjanju: „[...] svaki put poziva na penjanje. Pozitivni dinamizam vertikalnosti toliko je jasan da možemo izreći ovaj aforizam: onaj ko se ne penje pada. Čovek kao čovek ne može da živi horizontalno“ (Bašlar 2001: 19).

Ovde, u visokom domu, radoznalost i znatiželja dobijaju novu formu zadovoljstva. Pokret se zamenjuje osećanjem staticnosti i stabilnosti; okularno biće odustaje od neprestanog kretanja, zamenivši ga optičkom požudom spram raskoši horizonta i perspektiva. A to je sama srž planinskog iskustva, čarolije i zavođenja. Planina je velika metafora entropije ljudskog saznanja, koje je u tom stanju sklono da priziva sećanje na prvobitni greh i plodove sdrveta saznanja dobra i zla, dodajući tome i miris onog

drugog ploda: večnog života, koje se javlja kao shvatljiva iluzija staticnosti i opstrukcije vremena. Ovde, na planini, u prirodnom hramu, okularno biće oslobođa se svake egzaktnosti, te duboko uranja u nemerljivo, ne osećajući kako se zaglibljuje u iskonsku zbumjenost humaniteta. Ono što sledi iz opisanog planinskog iskustva nije samo nova percepcija sveta, već i osećanje sopstvene više vrednosti i značaja u njemu. Imanuel Kant je tom sindromu dao ime: „mystagogie“ (Kant 1990).

Planina je prostor iluzija na kome spas može da dâ još jedino trezvenost koja se nerado pita da li je tajnu našla na mestu na kome tajne prirodno nema; baš „tamo gde pesnički talenat nalazi za sebe hrane da sanjari u osećanju i uživanju“, da vidi „nešto prekomerno veliko tamo gde ništa ne vidi“; na mestu koje je dovoljno visoko da pitanja izdignuta na tu visinu tako gotovo da prestaju da imaju ikakvog ljudskog smisla i značaja? (Kant 1990).

Fascinacije

Pregledanje panorame, tj. percipiranje vidokruga – ogromnog prostora koji zadržani i prizoru nedorasli posmatrač može opisati još i kao nepregledan – pretvara se, zahvaljujući vertikalizaciji, u jedan nadasve čudesan čin. Tu, na dovoljno uzvišenom mestu, očarani, vertikalizovani posmatrač, okularno biće, postaje objekat fascinacije širinom novootkrivenog optičkog polja. Novonastala okolnost za okularno biće je takva da mu je u trenutku obezbeđena potpuna sloboda i neomeđenost percepcije. To je afektna situacija u kojoj nesviknuto oko strepi iz razloga što sve do granice perspektive, do horizonta, tajna sveta postaje transparentna – očarani posmatrač prisustvuje neskrivenosti postojećeg. Postavljen na vrh planine, pred njegovim očima, svet, „bivstvujuće u celini“, prikazuje mu se u svoj svojoj grandioznoj sveukupnosti; Tvorčeva arhitektonika, „tainstvena knjiga“, konačno je raskriljena pred okom „duše

najumnije“ (Kant 1990: 273–284). Više ne postoji značenje sveta koje bi bilo označeno kao hermetično, zatamnjeno i uzvišenom oku nesaznatno; kraj je nastao svakoj opskurnosti, a poslednje pitanje koje postavlja vertikalizacija unutar poetike planine jeste: da li je čulo vida kompatibilno perceptivnom polju koje planina nude? Da li je smrtno oko spremno da sazna?

Ovde, na planini, isto tako ugasiće se svaka pomisao na egzaktnost: s vertikalizacijom nije samo kraj lutanju, već ujedno je kraj i fizici; u stanju očaranosti ništa više nije moguće premeriti. Suprotno tome, nastupila je raskoš potpune neizmernosti vidika, metafizika očiglednog i nedoglednog – upravo beskraj. A to je zrelo objavljivanje jedne nove, pojačane subjektivnosti koja samouvereno iskazuje aforizam: „Dalje se oči jednoga čovjeka penju no odblesk sva četiri okeana koji zemlju okružavaju“ (*Bilježnica*, 234). Enormno uvećanje optičkog polja izaziva čutanje okularnog bića: „Čovjek sam na visoku goru, noću bez mjeseca, nebesna tijela vidi đe se veselo dvižu, more đe se igra na srebrne valove i on (čovjek) kako izgubjenik na goru čuti“ (*Bilježnica*, 227).

Jasno je da se ova fascinacija „viđenjem“ i „viđenim“ jednovremeno pretvara i u fascinaciju samim sobom, što je karakterističan vid optimizma okularnog bića na vrhu planine:

*popeo se na krutoj litici,
smjelo sio na visinu strašnu
veseli pogled sa nje bača.*

(„Ko je ono na visokom brdu?“)

*Ti zviždiš i poješ i nemirno sjediš,
svuda se okrećeš ponosito, gordo,
na sve pogled bacă sa
dovoljnošću živom...*

(„Trojica vas nasamo...“)

Kada se čovek nađe na visokom mestu, panorama koja se pruža pred njim postaje izvor očaranosti i fascinacije.

Ova situacija nije samo vizuelni doživljaj već i misaon, kontemplativni. Sustret sa svetom postaje najednom transparentan, omogućavajući sagledanje „sveukupnosti“ postojećeg i osećaj znanja nepoznatog.

Kako se pogled širi, tako se i dubina i intenzitet percepcije povećavaju. U tumačenju ove fascinacije važno je spomenuti da ona ne podrazumeva samo unutrašnje saznanje već i spoljni odjek, koji se javlja u komunikaciji s prirodom i okolinom. Okularno biće, u ovom momentu, dobija novu svest o svojoj ulozi u velikoj slici sveta, postaje deo, srce tog svega, deo jedne fenomenologije koju je opisao i Moris Merleau Ponti, govoreći kako je „Vlastito [...] tijelo u svijetu kao srce u organizmu: ono neprekidno održava u životu vidljivi prizor, ono ga oživljava i iznutra hrani, ono tvori s njime jedan sistem“ (Merleau-Ponty 1978: 456).

Planina-postament

Kada je reč o kategoriji vremena, ono i tokom vizuelnog iskustva neumitno i smrtonosno protiče. Važno je, međutim, ovo: ekonomičnost će se i tu pojaviti, doduše, u jednom iracionalnom obliku – kao kastorpska iluzija očuvanja života i opstrukcije učinka vremena. Samo zahvaljujući prostoru čovekova pobeda nad vremenom postaće makar fiktivna stvarnost; na vrhu planine posmatrač vrlo lako podleže utisku da je svojom nepokretnošću srastao s planinom kao skulptorski artefakt za predviđeni postament. Neko je jednom prilikom izrekao sledeći aforizam – „Vreme je neprijatelj života. Jedino nas prostor voli ovde i sada!“ Posebno se to odnosi na uzvišeni prostor kakav je vrh planine. Otuda u posmatraču i ta koba neprestano čezne za idealom monolita; da sraste, da se slijе sa svojom uzvišenom tačkom gledišta, s „aršinom prostora“, za koji veruje da bi mogla da mu osigura postojanost, poklanjajući mu štedro iluziju neprolaznosti, osećanje beskrajnog odolevanja.

nja vremenu. Dakako, i sanjarenje o nepromenljivosti, čvrstini i stameno-stijednog kamena. U okvirima poetike planine tada se razložno može govoriti i o specifičnostima „planine-postamenta“. To je kopno, zemlja na koje se delo po-stavlja i s koje delo osvetljava svet, „bivstvujuće u celini“. Tako, „planinom-postamentom“ vertikalizovano delo, u celini, jeste i delo našeg pesnika.

Da li rečeno znači da je ovom prilikom reč o oživljavanju biografskog metoda tumačenja književnog dela? Govorimo o geografskom prostoru koje je izneditrilo „ovaj“, Njegošev život, a potom i „ovo“ delo. Koje je jedan život (Merleau-Ponty 1978: 458). Hajderovski rečeno, Njegoš-delo je u celini vertikalizovano, podignuto na planinu, po-stavljen na zemlju. Planina je u pravom smislu reči osnova, fundamentum, temelj te neobične građevine. Njegova permanentna okolnost. To podizanje dela na „planinu-postament“ ima i optičku konsekvencu: samo delo čini svet vidljivim, raskriva ga do granica antropologije: „Stojeći tamo, hram prvo daje stvarima njihov izgled, a ljudima prvo daruje pogled na sebe same“ (Hajdeger 2000: 29). Govorimo, dakle, o „delskom“ Njegoševog dela, kako delo postavljeno, podignuto na stenu poput grčkog hrama (jer „isto važi za jezičko delo“) osvetljava i otkriva svet.

Bez obzira na to što se poezija drži za „svetleći projekt“ (Hajdeger 2000: 52), trebalo bi razmotriti njeno zemaljsko poreklo i utemeljenje. Budući da je reč o planini, onda ta činjenica u dobroj meri približava svetlosti „zemaljsko“ i „temeljno“ tumačenje poezije, kom pribegavamo ovom prilikom. Planina-zemlja u potpunosti afirmiše „svetleći projekat“ poezije: simbol novovekovne čovekove apoteoze i divinizacije, simbol njegovog uzdizanja u prostor transcendencije. Planina na koju se postavlja Njegošev delo, Njegoš-delo, jeste, dakle, njegov „postament“. Ona je ambijentalno-poetička konstanta Njegoševog dela i njegov specifikum u korpusu svetske književ-

vnosti. Planina je „pozornica“ koja se u celokupnom Njegoševom delu uvek podrazumeva i interpretativni postupak tu činjenicu ne sme da zaobiđe.

Konfiguracije

Sve što je do sada rečeno u najkraćem obliku predstavljalo bi osnovne pretpostavke koje utemeljuju „poetiku planine“. Ostaje sada da – koliko je god to, naravno, moguće – precizno odredimo pojmove i termine kojima ćemo se u nastavku rada koristiti. Vertikalizacija u Njegoševom delu prisutna je na nekoliko nivoa. Prvi nivo se odnosi na pogled na samo „srpsko društvo“ i njegovu postkosovsku kolektivnu vertikalizaciju.² Drugi vid vertikalizacije iskazan je nastojanjem da se sa najviših vrhova stigne u visoki stan Tvorca.³ Vertikalizacija društva nakon poraza jeste zbeg, progon, od-lazak u sklonište a (usmena) tradicija

² Zatim, i kolo, u *Gorskom vijencu*, kao glas narodnog pamćenja, iskazuje kolektivnu vertikalizaciju izazvanu porazom srpske vojske na Kosovu polju: *Što uteće ispod sabљe turske, što na vjeru pravu ne pohuli, što se ne hće u lance vezati, to se zbjęza u ove planine...* (262–265).

³ U solilokviju koji otvara *Gorski vijenac*, vladika Danilo takođe evocira zbeg kao trajnu kolektivnu vertikalizaciju (islamski otrov koji truje hrišćansku senku u zbegu jeste oznaka za poturice): *Ali sjenušto mu šće trovat / te je u zbjeg sobom uniješe / među gore za vječnu utjehu / i za spomen roda junačkoga?* (60–63). Ovaj vid vertikalizacije kod Njegoša blizak je ranohrišćanskom i kabalističkom tretiranju vertikalizacije. Algoritam ove vertikalizacije takođe može da bude i let, s tom razlikom što je tada reč o letu u snu (*Luča mikrokozma, „Misao“*). Takav let je let već vertikalizovanog bića: „Da mi se sa zemlje popeti uz Daničine zrake, u Danicu, a iz Danice k onome svjetlu uza zrake koje ih njoj dava, i tijem načinom putujući uza zajmne zrake, moga bih doći na izvor zrakah, ali će je smrtnome lakoća zrake!“ (*Šćepan Mali, Bilježnica*, 230)

ga predstavlja u algoritmu „leta“.⁴ Vertikalizacija kolektiva čini da se dekodira faktički poredak, te „planina-sklonište“ u tradicionalnim gledištima postaje „planina-gnezdo“, a izganni, odnosno spaseni subjekat – soko, tić, odnosno orao. Taj fenomen promene kvaliteta prostora i subjekta u tom prostoru nazvali smo „asimiliranjem“, odnosno, međusobnim „konfiguriranjem“, „uobličavanjem“ okularnog bica i prostora koji njegovu percepciju fundira. Uzajamna konfiguracija planine i čoveka na planini nalaže izlistavanje čitave jedne nove nomenklature: kao što je već reč u ovom uvodnom odeljku, planina koja fundira percepciju kao gnezdo uslovljava konfiguralnu pojavu, karakterističnog stanara gnezda – pticu. A s obzirom na to da je reč o planini, onda su konfiguralne ptice u izboru prirodno „soko“, „tić“ ili pak „orao“. Zatim, nakon ornitokonfiguriranja, tu su i konfiguracije „osmatračnica“ i „stražar“, „carstvo“ i „car“, „pustinja“ i „pustinjak“ i „hram“ i „žrec“ (konfiguriranja su obrađena u pojedinačnim odeljcima).

Svako od navedenih konfiguriranja podrazumeva i odgovarajuću optiku. Ovaj rad želi da pokaže i pojedinačno opiše raznorodnost i raznovrsnost tih „konfiguralnih gledišta“.

Tri činioca stvaraju preduslove za potpuni učinak konfiguracije: kultura, stanovanje i viđenje (mišljenje). Kultura se razume kao optički obrazac, dioptrija, sočivo, odnosno, „horizont očekivanja“, dok planina, kao prirodnji stan, nasuprot optičkim matricama kulture, obezbeđuje faktičku fundiranost, odnosno iluziju objektivnosti optičkog iskustva. Oko okularnog bića prestaje da bude nevino i neo-

kaljano ne samo pod uticajem kulturnih matrica već i pod uticajem samog prostora, koji određenoj aktiviranoj kulturnoj matrici daje legitimitet.

„Poetika planine“, prema tome, nastoji da pokaže tesnu, envajornmentalnu povezanost između kulture i činova viđenja i stanovanja u delu vladike Petra II Petrovića Njegoša i da ukaže na sve tipove „konfiguriranja“ koji su nastali kao posledica te povezanosti. Iz razloga što se „konfiguracije“ prostora i čoveka u celini manifestuju u govoru vertikalizovanog naroda, to preinačenje, transformaciju govora, koja se dešava po diktatu određene konfiguracije, nazvali smo „idiomom“. U Njegoševom delu izlovali smo nekoliko njih: idiom „planina-osmatračnica“ i njemu srođan idiom „knjiga mirobitija“ (osmatranje dobija svoj idiomatski analogon u čitanju), zatim – idiom „planina-gnezdo“, idiom „planina-hram“, idiom „planina-carstvo“ i idiom „planina-pustinja“.

IDIOM: PLANINA-CARSTVO

*U zrncetu peska videt' sliku sveta,
Na dlanu zadrža' celu vaseljenu,
Sagledati nebo usred jednog cveta,
Obuhvatit' večnost u jednom trenu.*

Vilijam Blejk

Budući da je put na planinu kod Njegoša predstavljen u algoritmu leta (konfiguracija „planina-gnezdo“), koji je ujedno i najprirodniji modus izražavanja vertikalizacije, uzvišeno biće njegovog dela nakon toga može da uđe u sledeću fazu samoiskazivanja – uz upotrebu idioma „planina-carstvo“, o kom će u nastavku biti reči.

Ovaj idiom u pogledu stanovanja podrazumeva najvišu udobnost egzistencije. U celini gledano, i u ovoj prilici reč je o idiomu ontološkog optimizma koji je svojstven i percepciji „knjige mirobitija“. Njen učinak na govor u Njegoševom delu ogleda se u dva smera delovanja: prostorno (ho-

⁴ Algoritam (leta) ovde je shvaćen i kao vid vertikalizacije, ali i kao jezička funkcija koja preslikava jednu vrednost subjekta (čovek) u drugu (ptica). Drugi algoritmi sa kojima ćemo se sretati dalje u radu su izlazak (na bedem), *commedia, susret* (dvostruki idiom: *silazak* i *katihumena*) i *povlačenje*.

rizontalno ili sinhronijsko) i vremensko (dijahronijsko) delovanje.

*Optička geneza. Inauguracija:
o okularnoj prevlasti i dominaciji
nad prostorom.*

Planina je prostor na kome pogled, makar i retorički, biva supstancializovan. Poetika planine nas obavezuje na sasvim ozbiljno suočavanje sa trodimenzionalnošću pogleda koju zatičemo u samom jeziku. Shvatimo ovo sada bukvalno – planina je prostor s koga se pruža pogled! A pruža se kao što se pruža i ruka koja želi da opipava i ispituje, kao ruka koja saznaće. U duhu ove taktilnosti koja je zatečena u svom trodimenzionalnom snu, i kod Njegoša okularno biće „bača“ poglede:

*Ko je ono na visokom brdu –
popeo se na krutoj litici,
smjelo sio na visinu strašnu
i veseli sa nje pogled bača
put pučine mora kipućega...*

Jezik, dakle, čuva trodimenzionalnost, odnosno supstancialnost pogleda i pogledanja. „Sve što vidim“, zapisao je Merlo-Ponti, „u principu mi je na dohvatu, bar nadohvat mog pogleda, uzdignuto na plan ‘ja mogu’“ (Merleau-Ponty 1978: 8). To znači da se pružanjem pogleda obeležava posebna mogućnost rastezanja receptivnih i gnoseoloških mogućnosti okularnog bića. Isto tako, međutim, razumljivo je i događanje sâmog njegovog fizičkog rastezanja; u trenutku kada se na vrhu postaje svesnim da su se predočeni prizori drastično umnožili, dakle, da se najpre dogodila ekstenzija čula vida – pružanje pogleda unedogled *phisis-a* – dolazi se potom i do utiska da se ostvaruje i ekstenzija samog posmatrača. Otuda je samo zahvaljujući planini, koja je u određenom istorijskom trenutku, kako rekosmo, idealna tačka opservacije – okularno biće došlo u poziciju, u stanje, da se likujući nadnese nad svet. Njegovu novonastalu okularnu dominaciju nad raskazanim

pod-nebijem osećamo najčistije, s jedne strane, kao izraz okulorcentrizma, novovekovne hegemonije oka. Ali s druge strane i kao izraz jestestvene, odnosno autentične hegemonije čula vida. Izvesna preinačenja doživljava i čin posmatranja, budući da dobija sve oznake nadzora, koji opet prirodno za sobom povlači ideju o prosvetiteljskom panoptikon-projektu discipline i kontrole nadziranog. Idiom „planina-osmatračnica“ proističe iz takve interpretacije datih, optičkih okolnosti.

I mada oko, posebno u epohi romantizma, biva inaugurisano u vladajuće čulo, posebno imajući u vidu Vordsvortovo gledište da je „telesno oko najdespotskije od svih naših čula“, jasno je da se, ipak, tek s dospenjem na vrh planine čovek suočava sa enormnim proširivanjem svojih vidika; jasno je, konačno, i to da će tek na ovom uzvišenom mestu čulo vida opravdano postati vladajuće, a s njom, prirodno, i posmatrač, posednik tog nadzorničkog, „despotskog“ oka.

I u ovom trenutku prizvaćemo u svest jednog drugog (doduše samo izmišljenog) planinskog ekskluzivca, Hansa Kastorpa; setićemo se, naročito, onog osećanja koje je ovaj stekao na planini, osećanja vladanja i dužnosti u državi krupnih misaonih kompleksa („... kao što su oblik i sloboda, duh i telo, čast i sramota, vreme i večnost“...), koju „ružni“ Nafta naziva *Homo Dei* („... veličanstvena tvorevina koja mu je /Hansu Kastorpu/ lebdela pred očima“), te se Hans Kastorp vrlo revnosno i gotovo religiozno posvećuje lutanju po nepristupačnim zimskim planinskim predelima; lutanju koje on, u duhu artikulacije, koju opisujemo u ovom ogledu, dakle, iz čisto optičkih razloga, naziva, „vladalačkim“ poslovima koji se tiču stanja i države *Homo Dei*“.

Planina i ravnica, dominantno i dominirano. Kvantitet vidika, koji prosto pucaju pred očima, raznovrsnost novostevčenog vidnog polja čine da posmatraču duša novonastalom percepтивnom aktivnošću naprasno postane

hipertrofirana, predimensionirana, pa, dakle, i supremativna u odnosu na okularne mogućnosti prepostavljenog (racionalističkog) promatrača u podnožju planine. U Njegoševom delu više je nego naglašen vertikalni dualizam između planine – kao mesta saznanja, „prostora hermeneutike panorame“ – i onoga što bismo imenovali kao „pod-nebije“, a to je zabludeli svet nizije, svet u neznanju. Ova dihotomija, koja je pre svega zasnovana na optičkoj dispoziciji prostora, prirodno se proširuje i na sva ona bića koja pripadaju ovim podeljenim i sučeljenim prostornim entitetima. U tom smislu korisno bi bilo da pomenemo i Njegošu bliskog Ivana Mažuranića, koji, u *Smrti Smail-age Čengića*, na sledeći način ukazuje na uspostavljanje iskustvene razlike između visokog i niskog prostora:

*Ah, da vide svijeta puci ostali
Iz nizina, otkud vida neima,
Krst ov slavni, ne pobijeden igda,
Vrh Lovćena, što se k nebu diže...*

(368–371)

Svaki izlazak na planinu uvek podrazumeva poređenje novoinaugurisanog planinskog promatrača sa svojim slepim, kratkovidim, negativnim pandanom, koji je ostao dole, u pod-nožju. To su dva bića koja se sudbinski razilaze i koja se više ne mogu sresti, uostalom, kao što je to slučaj s koordinatnim osama. Zaista, kako kaže Gaston Bašlar, vertikalizacija nas uvek poziva na neko vrednovanje! Planina i nizija suprotstavljeni su prostorni entiteti, a psihičizam nastao na planini nameće se kao superiorniji i optimističniji od psihičizma bića nizije. Jedna mala digresija pomoći će nam da obrazložimo ove tvrdnje. Stvarajući delo *O Crnogorcima* Ljubomir Nenadović ukazivaće sve vreme na tu suštastvenu dihotomiju prostora, čije razumevanje biva presudno za shvatanje crnogorskog habitusa, pa tako i kada bude govorio o poslednjim danima vladikinim, na cetinjskom dvoru, Nenadović će pominjati planinu i niziju kao presudne eksterne činioce

koji su determinisali Njegošev psihičizam i unutar njega jedan posebni optimizam, ili, prosto, radost uzvišenog prostora: „Lovćen je bio njegov“, zapisao je, dakle, Ljubomir Nenadović, „... tu je bilo prostrano carstvo njegove slobode i njegove radosti. Ni pomisliti nije mogao kakve brige i strasti u svetskim ravnicama stanuju“. Iako Nenadović u spomenutoj knjizi predstavlja crnogorsko društvo tendenciozno idealistički, mišljenja smo da ovo svesno okretanje fokusa k superiornosti planine u odnosu na niziju zarad utvrđivanja duhovne i fizičke supremacije Crnogoraca (što je zapravo propagandni zadatak Nenadovićeve knjige) predstavlja, ipak, vredan i autentičan argument koji posredno ide u prilog hipoteze koju iznosimo u ovom radu, a to je da optimistički *die Weltanschauung*, koji očigledno uzima vrlo važno mesto u pesničkom delu vladike Rada, naročito biva uslovljen specifičnim perceptivnim mogućnostima koje Njegoševom okularnom biću nude vrhovi Crne Gore. Ono što je možda najzanimljivije u ovoj rasprščanosti o vertikalizovanom i vizuelnom u Njegoševom delu jeste to da je reč o optimizmu koji je proizšao najpre iz faktičke uzvišenosti pesnikove – na planini (Lovćen...) – a tek onda i iz figurativne uzvišenosti pesnika na „planini“, ali ovog puta shvaćenoj kao topos evropskog romantizma.

Ta iskustvena supremacija okularnog bića vrha planine prirodno je zatim otvorila novu mogućnost promatračevog samoizricanja i samodeklarisanja konfiguracijom „cara“. Ovde ćemo malo zastati; zaključimo, metamorfoza Njegoševog subjekta kretala se od oka, koje se najpre fizički uzvisilo, k samom posmatraču, posedniku tog „vladajućeg“ oka, koji potom biva preimenovan u „cara“ zahvaljujući specifičnom idealnom, uzvišenom supstratu opserviranja koji mu je dat, a to je, rekosmo, planina; u međuvremenu i ona je uz „cara“ postala „carstvom“, a to je ista ona vrsta uzajamnog konfiguriranja, odnosno asimilovanja prostora i čoveka na koju smo

i u prethodnim esejima ukazivali baveći se konfiguracijama „osmatračica–stražar“, „knjiga mirobitija – čitalac“, „gnezdo–ptica“.

Gradativna metafora

Konačno shvatamo neusiljenost Njegoševog okularnog bića kada, pod vertikalizacijsko-optičkim okolnostima koje smo do sada pokušali što podrobnije da opišemo, sledećim rečima progovara o sebi:

*Ja se zemlje car nazivam
ja se gordim i ponosim
jer vrh svega zemnog vladam;*

(„Crnogorac k svemogućem Bogu“)

Pesma „Crnogorack svemogućem Bogu“ očigledan je primer novonastale samosvesti promatrača. Pa ipak, ako nam je kojim slučajem baš stalo do toga da raščlanimo konfiguraciju „cara“, da rekonstruišemo svesni ili nesvesni tok njenog kreiranja i upotrebe, onda bi deo odgovora mogli da pokušamo da nađemo najpre u stihovima jedne druge Njegoševe pesme:

*Ti zviždiš i poješ i nemirno sjediš,
svuda se okrećeš ponosito, gordo,
na sve pogled bacаш s
dovoljnoscu životom;
valjda si sretni zaljubljenik neki
ali možebiti sin nekog cara.*

(„Trojica vas nasamo“...)

Kakva može biti semantička veza između eponima „sretni zaljubljenik“ i eponima „sin nekog cara“, na čije kolebanje je Njegoš stavio akcenat? Jasnno je da je sintaktička deskripcija poslednjih stihova u suštini rastavni odnos, s formulom: „ili... ili...“ U tom smislu zaključujemo sledećim redom: najpre, svaka nedoumica oko toga da li je označeni subjekat – senzibilno, receptivno i uzvišeno biće – ili „zaljubljenik“ ili „sin nekog cara“, naglašava da je smisao tog kolebanja u tome da postoji upravo ta – a ne neka druga – analogija! Reč je o očitom promi-

šljenom kontrapunktiranju eponima različitog semantičkog intenziteta, jer u ovoj pesmi vidimo kao da Njegoš nastoji da dođe do onog eponima koji je vremenski i prostorno najdaleko-sežniji i najprodorniji. O prostoru smo već dovoljno govorili, videli smo kako ga je posmatrač osvojio i učinio carstvom. Međutim, vremenski, ili, ako se preciznije hoće, dijahronijski, dalekosežnost se ostvaruje rekreiranjem prvobitne čovekove elitnosti – konfiguracijom „cara“, dakle, čovek „se sjeća prve svoje slave“, odnosno, biti „sin cara“, a potom, po prirodi stvari, i postati „carem“ u ontološkom smislu je za okularno biće sugestivnije nego biti ekskluzivac drugog tipa kao što su pomenuti „sretni zaljubljenik“, „poet“ itd.

Konfiguracija „cara“ predstavlja – ako bismo mogli tako da je nazovemo – „gradativnu“ metaforu, metaforu višeg značenjskog intenziteta. „Iznad svega“, ona predstavlja jednu veliku geneološku sigurnost koja je opservatoru data, jer nazivati se „carem“ nije samo puko upućivanje na vladanje, na supremaciju nad prostorom koji je u usmenoj pripovedačkoj tradiciji najčešće okularno determinisan. Ovo preimenovanje okularnog bića ujedno znači i njegovo pozivanje na izvensnu tradiciju, nasleđe, dijahroniju, pozivanje na pretke, na svoju žilavu vladarsku ukorenjenost, superiornu statičnost u tom prostoru koji je označen kao „carstvo“, na slivenost s njim, kako smo već u uvodnom eseju objasnili („planina-postament“). Ovom metaforom, ovim eponimom, prisustvo okularnog bića u prostoru postalo je mnogo snažnije i intenzivnije. Taj uzvišeni prostor – planina, „carstvo“ (okularno-kognitivni presto) – posmatraču je obezbedio optičku pobedu nad onim donjim svetom, koje je potom i dobilo to slikovito, hegemonističko ime – pod-nožje. Omogućio je taj visoki prostor i iluziju pobeđe nad vremenom, ali ovoga puta bez učešća bilo kakve provizornosti prisustva u prostoru, koju je, recimo, mogla da prouzrokuje upotreba eponima „manjeg intenziteta“ kao što su „poet“ ili

„zaljubljenik“. Smisao Njegoševe slike „cara“ ili „sina nekog cara“ leži upravo u uverenju da ne postoji nikakva koincidencija u relaciji koja nastaje između vizuelno pobeđenog prostora i okularnog bića smeštenog na vrhu planine. Čovek i prostor uzajamno se potvrđuju, motivišu i opravdavaju: postoji li car, postoji i carstvo! Postoji li vladar, postoji i nadvladano! Vidimo li u Njegoševom delu Slavljenika i Likujućeg, jednovremeno moramo videti i Pobeđenog i Ozlojeđenog! Rečju, konfiguracija „cara“ Njegoševa je krunsko metafora pobjede, optimizma egzistencije, i ništa manje metafore, odnosno konfiguracija ontološkog optimizma. Ona je poslednji optimistični, konfiguralni odjek planine.

Ekskurs: „nad-vladati“

Konfiguracija „cara“ ima svoje opravdanje i u socijalnom kontekstu poetike planine: sama po sebi, reč car podrazumeva čitavu hijerarhizovanu sliku društva viđenog kao piramida, a već nam je jasan razvojni put od planine kao prirodnog hrama ka piramidalnoj hramovnoj arhitekturi kulture Južne Amerike, Egipta i Mesopotamije. Prema tome, prirodno je što vidimo „cara“ na vrhu hijerarhijske piramide, odnosno na vrhu društvene planine!

Kako bi se, međutim, ovaj problem hijerarhije mogao sagledati i iz lingvističkog ugla? Poetika planine nam i u ovom slučaju izlazi u susret prefinjenošću značenja: romantičarski eks-kluzivac je onaj koji će na vrhu (hijerarhijske, socijalne) planine-piramide preuzeti insignije cara i otpočeti da vlada. No pre toga imajmo to na umu, prethodilo mu je ono što smo odredili kao vertikalno putovanje – odozdo ka gore, algoritam uspenja, ili upravo algoritam *commedia*, u kontemplativnom značenju koje toj reči daje Dante – kao put prevazilaženja ljudskog u korist božanskog, *commedia dell' anima*. To je prevazilaženje mnoštva od strane odabranog pojedinca, njegovo isticanje (iz + ticanje;

zato smo i pridali veliku važnost reči eks-kluzivnost u ovom radu), ali isto tako i potraga za idealnom tačkom gledišta koja će tu ekskluzivnost opravdati. Sve ovo o čemu govorimo jeste jednom rečju heroika, jer najposle i krunskom, finalnom glagolu vladati prethode oni drugi, da se tako izrazimo, progresivni glagoli – sa-vladati, nad-visiti, odnosno nad-vladati. Za poetiku planine je od izuzetne važnosti etimologija srodnih glagola, kao što su u italijanskom jeziku *sormontare* ili u engleskom to *surmount*, takođe i u francuskom – *surmonter*, koji se na naš jezik prevode sa „nad-vladati“, „prevazići“, „nadmašiti“...: Dok je u pomenutim jezicima vertikalizacijski put agensa označen rečju „planina“ (*mont, mount...* reč je o latinskoj osnovi), u našem jeziku vertikalizacijski princip sačuvan je pre dlogom „nad“, s tvorbenom funkcijom prefiksa, što je slučaj, takođe, i u nemačkom i španskom jeziku (*überwinden; superar*), ali i u italijanskom jeziku (*superare*).

Protogenetika: dijahronijska dimenzija značenja

I još ovo recimo: konfiguracija „cara“ jeste konfiguracija elementarne čvrstine, nepričuvljivosti, metafora nadzora, discipline, zakona i stabilnosti. Međutim, naruštajući na samom kraju predstavljeni spoljašnji optički okvir postanka i uspostavljanja konfiguracije „cara“ kod Njegoša, stičemo utisak kao da je sve to što smo upravo naveli u vezi s njom ništa drugo do tobožnje smrtnikovo imitiranje Prvoga Vladajućega – onog Aristotelovog „nepomičnog pokretača“, čime nanošemo prizivamo i statičnost, kao kognitivni ideal. Međutim, možda i nije toliko reč o „imitiranju“ koliko pre o „repliciranju“ ontološko-roditeljskog, vladajućeg gena.

Ne samo biti „sin nekog cara“ već i biti „car“ – to znači preuzeti sobom i svojim ogrezanjem u telesno prvobitnu elitističku, genetsku, odnosno roditeljsku informaciju, informaciju o apso-

lutnoj nad-moći nad Prirodom („Ja se zemlje car nazivam, / ja se gordim i ponosim / jer vrh svega zemnog vladam“), u čemu bi mogla da se temelji mistagoška poza. Konačno, biti „car“ ili „sin nekog cara“ znači naslediti ontogenetsku informaciju koja nadilazi temporalnost čovekovog ovozemaljskog poslanstva, budući da je reč o nasleđu besmrtnosti. Kada Njegoš peva: „Ja se nadam nešto tvoje / da u dušu moju sjaje“ („Crnogorac k sveru mogućem Bogu“), on tada očigledno odgoneta prirodu ontogenetske veze s Tvorcem. Odgoneta je, jer mu je to obaveza – u njoj leže svi argumenti njegovog ontološkog optimizma.

Iako Njegoš tu nije originalan, pitanje nasleđa vidno je obeležilo njegovo delo. Pokušajmo ovaj momenat da osvetlimo iz još neobičnijeg ugla: nauka danas kao da je dala odgovor na pitanja velikih intuitivnih duhova prošlosti, u koje ubrajamo i našeg pesnika. Tek primera radi, savremeni, kontroverzni teoretičar iz oblasti genetike Ričard Dokins (Richard Dawkins, *Selfish Gene*, 1976) posmatra organizme isključivo kao prenosnike osnovnih jedinica prenosa – tzv. replikatora, odnosno gena: „Pojedinac, toliko nam blizak na ovom našem planetu, nije morao postojati. Jedina vrsta entiteta koja mora postojati da bi se pojavio život... jeste besmrtni replikator“ (navedeno prema Sexton 2001: 15). Dokinsov iskaz zabrinjavaće objedinjuje i teleskopira dva vremenski daleka Njegoševa filozofska stava: pesimizam – koji je uvek u vezi s prolaznošću čoveka kao temporalnog bića (akcenat je na telu) i likujući ontološki optimizam usled postojanja ikonske i besmrтne nasledne informacije u jednom takvom kratkodnevnom biću (akcenat je na duhu). Setimo se, za misao Njegoš kaže da je „Plamen božestveni u ništavnom hramu“, „besmrtnosti svjedok“, „častica... ognja besmrtnoga“ (otrgnuto iz pesme „Misao“); u *Luči mikrokozma* pesnik zaziva iskru, luču, rečima: „Poj mi dakle, besamrtna tvari“ (*Luča*, 41) itd. To pominjanje „besamrtne tvari“ jeste naslucivanje, pokušaj retori-

čke supstancijalizacije ontogenetske veze između čoveka i Tvorca, prema tome – pesnikov pokušaj učitavanja one (mistagoške) informacije koja bi dala smisao bivstvovanju; čin koji za krajnji svoj cilj ima optimistički pogled na „bivstvajuće u celini“, pogled s vrha Lovćena, pobuđivanje ontološkog optimizma, buđenje mistagoga. A jasno je, dakle, da ovo Njegošev preispitivanje mogućnosti optimizma egzistencije, uz upotrebu reči kao što su „tvar“, „častica“, „svojstvo“ i tome slično, uvek sa sobom nosi oznake izvesne pseudogenetike, odnosno, protogenetike.

Optička frustracija „sina nekoga cara“

U Njegoševom delu biti „car“ gotovo uvek podrazumeva biti „sin“, „imati svojstvo“, biti „naslednik“ Tvorca – najvišeg i najbudnijeg svesnog entiteta, čime se, doduše, konfiguracija „car-a“ može naizgled prepustiti i frojdičkom problematizovanju nasleđa u odnosu Tvorac-sin. Večna budnost Tvorca predstavljena je u Njegoševom delu kao frustrirajuće svojstvo koje nedostaje Njegoševom ljubopitljivom *subjectumu*, tako da, kada pesnik ispoveda „koliko sam i koliko putah... mater štedru zapitiva smjelo“ (javlja se u „Posveti G. S. Milutinoviću“, 31–36, kao varijacija na sentencu iz pesme „Misao“), on na taj način – dakle, naglašavajući postojanje samo-inicijativnog kontinuiteta zapitanosti („koliko i koliko“...) nad „bivstvujućim u celini“, nad „knjigom mirobitija“ – implicitno skreće pažnju na nedostajuće, za čoveka još od Adama i Eve izgubljeno svojstvo Boga – na večitu budnost (Budnost), koja će zanavet ostati ideal smrtnog okular- (centričkog) bića, bačenog „na burnu brežinu / tajnom rukom smjelog slučaja“... Obezličena i obesvešćena budnost u „gluhu doba noći“ vladike Danila, njegova „budnost bez ikakvog cilja“ (Levinas 1997: 23), koju osuđuje Vuk Mićunović, duh zajednice, oличenje je takve jedne okularcentričke frustracije.

Zaista, nije bez značaja podvući važnost vremenske okolnosti koja podržava ispoljavanje rečene frustracije. Vladika Danilo dva puta progovara u vreme spavanja: prvi solilokvij „Viđi vraga su sedam binjišah“ već smo predstavili. On se vezuje za „gluho doba noći“. Drugi solilokvij, „Đe je zrno ključu zametnulo“, vladika izgovara nakon što svi „polijegaše“, a on ostao budan „među svima kao da je sam“. Kod Njegoša noć je trenutak refleksije, ona je vreme vrhunskog perceptivnog iskušavanja. Trenutak suočavanja okularnog bića s eskamotažama, „aljinama“ Tvorca, ali i s mrakom Nečastivog. Noć izdvaja, osamljuje okularno biće, a on mišlu, kao mističnim svetlom (*lumen naturae*) osvetljava „bivstvujuće u celini“, odškrinutu „knjigu mirobitija“ i percipira značenje sveta. Pesma „Vjerni sin noći“ peva poхvalu mislima, slavi to svetleće, „ilustrativno“ svojstvo misli koje se najjasnije uočava u noćnim okolnostima:

*Ti najviše zavjes mračnu dižeš
i ispod nje mož nazrijeti malo
božestvenu silu i mogućstvo
i krasotu nebesnijeh strana.*

Biti budan u po noći, kada „svak spaва“, i još raskrivati tu zavesu svojom misli – to je ideal budnosti koji okularno biće na planini želi da postigne. Saznanje koje „nesanica“ može da dā okularnom biću, i uopšte misao o ontogenetskoj vezi s Tvorcem („car“), na drugoj strani dovodi do tragičnog ishodišta po Budnog, kao što to citat iz prvog pevanja *Luče mikrokozma* ilustruje:

*Vidi čovjek svoje zatočenje,
pomalo se prve slave sjeća
i poleti k nebu kako munja;
al' ga smrtni lanac zaustiče
dokle ročno odstoji sužanstvo.
Stoga smrtni najsjajni poete
s vratah neba u propast padaju.*

(*Luča*, 344–350)

Frustracija *efeba-subjectuma*, „sina nekog cara“, na okularnom planu, kod Njegoša, predstavlja, prema svemu su-

deči, pesimistično naličje ontološko-optimistične konfiguracije „cara“. Rezignirano intonirani stih „koliko sam i koliko putah...“ pokazuje zapravo nastojanje smrtnoga da iz mnoštva fragmenata percepcije („koliko sam i koliko putah“) stvori jedinstvenu, istinitu i čisto doživljenu sliku sveta. Sliku koja će, što je moguće više, biti podobna onoj idealnoj i totalnoj slici sveta – koju percipira sam Bog, iz svog savršenog optičkog uporišta.

Kako god da bilo, reč je o nedovoljnom kontinuumu budnosti čija je lepotu upravo u tome što je nastao kao posvećen i nadasve dirljiv odgovor Njegoševog ako ne mistagoškog, a ono „jestestveno uzvišenog“ okularnog bića na prisutnost opominjuće svesti o uzornoj, očinskoj vizuelnoj paradigmi.

BIBLIOGRAFIJA

- Bašlar, Gaston. 2001. *Vazduh i snovi – ogled o imaginaciji kretanja*. Sremski Karlovci: Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Kant, Immanuel. 1990. „Ojednom nedavno podignutom otmenom tonu u filozofiji (1796)“. *Filozofski godišnjak: glasnik Instituta za filozofiju Filozofskog fakulteta u Beogradu*, III (3): 273–284.
- Levinas, Emanuel. 1997. *Vrijeme i drugo*. Podgorica: Oktoih.
- Merleau-Ponty, Maurice. 1978. *Fenomenologija percepcije*. Sarajevo: IP „Veselin Masleša“.
- Његош, Петар II Петровић. 1956. *Његошева биљежница*. Цетиње: Историски институт.
- Sexton, Ed. 2001. *Dawkins i sebični gen*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Hajdeger, Martin. 2000. *Šumski putevi*. Beograd: Plato.
- Zafranski, Ridiger. 2011. *Romantizam: jedna nemačka afera*. Novi Sad: Adresa.

THE POETICS OF THE MOUNTAIN AND NJEGOŠ'S IDIOM

Abstract: In the paper, interpretation of Balkan romanticism is placed in the context of the European ecocentrism, which was marked by the walks of Jean-Jacques Rousseau. Due to political preoccupation, the interpretation of romanticism in the region, and especially the interpretation of Njegoš's lyrical legacy, remains in the domain of the discourse about the "Spring of Nations", "the dark foundation" (Schelling) and the bloody consequences of both the national spring and the national awakening. On this occasion, we propose a different reading of the Balcan "Magic Mountain", with the intention of shedding light on certain geographical conditions and mountain idioms in Njegoš's work. In this way, it is possible to determine the specific speech, but not so much of Njegoš the poet, but Njegoš the hero of romanticism, considering the ideal romantic setting and situation (the mountain). By using the mountain as a geographical fact of Njegoš's poetry, with the harmonious articulation of speech in space, the conceptualization of the work itself is redefined, when it comes to Njegoš. All the more, it is not enough to reduce everything to poetry. Already the mountain itself, in this key of interpretation, imposes itself as the pedestal of the oeuvre, which is the poet himself. The "poetics of the mountain", which is proposed here, gathers several idioms: "mountain-pedestal", "mountain-rampart", "mountain-empire", "book of the world", "mountain-temple", "mountain-nest" and "mountain-desert". As an example of such a different consideration and interpretation, only one such idiom – mountain-kingdom – is presented on this occasion.

Keywords: romanticism, Njegoš, poetics of the mountain, verticalization, ecocentrism, environmental criticism

SLOJEVITOST NJEGOŠEVOG LIRSKOG IZRAZA U PESMI „NOĆ SKUPLJA VIJEKA“

Milijana Simonović¹
Univerzitet u Łodź
Filološki fakultet
Łódź, Poljska

Sažetak: U radu se analizira lirski izraz u pesmi „Noć skuplja vijeka“, s idejom da se pokažu dubine pesnički ličnog, ali i slojevi klasično-religiozne tradicije s kojima Njegošev delo korespondira. Nastoji se istovremeno i pokazati proces kroz koji je lirski „telesni“ motivski ansambl, zajedno s lirskim *ja*, prošao, te se iz realističkog kruga transformisao u duhovni. Rad predstavlja pokušaj da se još jednom pokaže i razume smisao izuzetnog stvaralačkog postupka unutar kojeg počiva širok intertekstualni kompleks, koji ne samo da ne sputava lirsku prirodu ovog dela već upravo obezbeđuje prostor za rafiniranu i duboku, istovremeno i nagoveštenu i eksplicitnu ličnu dimenziju. Svojevrsna „mudrost tela“ (teorijski bliska tek modernom dobu), erotičnost i fenomen fizičkog spašanja dva principa, muškog i ženskog, pesnički su izneti motivima koji se do kraja pesme pretvaraju u motive drugačijeg, transcendentalnog kvaliteta.

Ključne reči: „Noć skuplja vijeka“, lirski izraz, telesnost, duhovnost, transformacija

Prva misao o književnom stvaralaštву Petra II Petrovića Njegoša jeste da se ono dominantno definiše u prostoru epskog izraza – Njegoš je pesnik nacionalne heroike, kreator plejade viteških likova crnogorske istorije, mislilac koji duboko i religiozno promišlja između objektivne i metaforične dihotomije ropsstva i slobode, dobra i zla, smisla i besmisla, o suštinskim egzistencijalnim i sociološko-kulturološkim pitanjima; njegova su dela ogledalo patrijarhalnog mora la i konteksta, istorija je njegova arhe tipska književna pozornica. Glavno delo koje predstavlja taj smer pesnikovog stvaralaštva svakako je *Gorski vijenac* (1847). U tom tonu o Njegošu su teoretičari i istoričari književnosti već mnogo rekli – iako za proučavaoce uvek ima prostora za nove, modifikovane i savremenije interpretacije. Ovaj je pesnik, na čijim epskim stilovima kao paradigm etičkog i filozofskog nasleđa stasavaju generacije, a što je i u užem receptivnom krugu svakako poznato, no kao činjenica i segment u opštem promišljanju o osobinama Njegoševog dela manje za stupljeno, pisao, pored celog ansambla žanrovske raznovrsnosti, i lirske pesme. U susretu s njegovim lirskim pesmama ukazuje se i uzdiže stvaralač izuzetno snažne lirske definicije. Lirsku definiciju razumevamo kao autentičan izraz specifičnog ličnog/intimnog odnosa pesničkog subjekta prema objektivnoj stvarnosti – svetu, prirodi, celokupnom okruženju, ali i prema subjektivnom, unutrašnjem emocionalno-misaonom toku izraženom lirskim književnim sredstvima.

Njegošovo delo se na hronološkoj liniji evolucije naše književnosti nalazi u razdoblju romantizma i to u njegovoj prvoj fazi, tzv. herojskom ili patrijarhalnom romantizmu (v. Popović 1985). Ovu fazu karakteriše oslonjenost na narodnu usmenu tradiciju i nadahnutost istorijskim temama, slobodarska revolucionarna probudjenost i usmerenost ka nacionalnim temama i kontekstu. „Ступајући у књижевност са епског тла, Његош је на почетку рада, више но други, био

склон спајању класицистичког и народног у нове поетске облике“ (Popović 1985: 176). I zaista, Njegoš velikim i onim najpoznatijim delom svog stvaralaštva pripada ovoj fazi, ali postoje njegova dela koja bi se, ako se držimo ovakve klasifikacije i pesničkih osobenosti podepoha, mogla naći i u drugoj fazi tzv. građanskog romantizma (zajedno s velikom romantičarskom trijadom Jakšić–Kostić–Zmaj), koja je markirana ličnim, unutrašnjim impulsom i doživljajem sebe, sveta i sila koji ta dva prostora prožimaju i povezuju.

Na tom, lirskom tragu raslojavanje i analiza pesme „Noć skuplja vijeka“, koju je Njegoš napisao u Boki Kotorskoj, u Perastu, leta 1845. godine, može doprineti celovitijem i slojevitijem razumevanju Njegoševe kompleksne poetske veličine. Godina nastanka ove pesme (a koja je u istoriji književnosti dugo bila uzrokom neslaganja, koje je uverljivom argumentacijom zatvorio Radmilo Marojević, v. Marojević 2001) važna je ne samo kao elemenat rekonstrukcije Njegoševog fizičkog kretanja već i misaonog razvoja, oblikovanja i poetskog strukturisanja poimanja čoveka, sveta, geneze i ustrojstva stvari u pesnikovom lirskom izražavanju, a imajući na umu da je iste godine objavljeno i njegovo najvažnije filozofsko-metafizičko delo *Luča mikrokozma*, s kojim „Noć skuplja vijeka“ stoji u snažnoj misaono-motivskoj korelaciji. Mesto nastanka takođe nije bez značaja – prethodne 1884. godine Njegoš je napisao još jednu značajnu lirsku pesmu, „Ljetnje kupanje na Perčanju“, dok je boravio u naslovu navedenom mestu u Boki Kotorskoj. Idiličnost pejzaža, istaknuta lepota prirode kao izraz savršenosti Tvorčevog nauma, opet nisu tek kulisa „lirskog događaja“ – obe pesme pesničkim slikama u svojim kompoziciono prvim delovima predstavljaju snagu i dubinu duhovne, kontemplativne i moćne stvarnosti, u koju, kao svoje imantreno i pripadajuće okruženje, u jednom trenutku ulazi, u ranije nastaloj pesmi on, lirski subjekt, pesnik (Nje-

goš koristi *ich* formu), a u „Noći skupljоj vijeka“ ona, žena, stvarna i nestvarna istovremeno:

Док ево ти дивне виле лаким
кроком ће ми лети –
завид'те ми, сви беомртни,
на тренутак овај свети!

(Његош 1956: 196)

U nauci se prepostavlja da je (osim šezdesetak sačuvanih i poznatih) bilo još lirske pesama u Njegoševu zaostavštini, ali da su one iz raznih razloga nestale, te neke i pred vladičinu smrt spaljene (prema kazivanju Nikole Mirkova Petrovića, tvrdnji piređivača kritičkog izdanja Njegoševih dela Radovana Lalića i u studiji Petra Aleksejevića Lavrova, v. Pižurića 2017) zbog svoje nedostojnosti liku i delu jednog vladike i nekakve (u to vreme tako shvaćene) kompromitujuće prirode. Iz današnje perspektive, uz razumevanje prilagođeno konkretnim istorijsko-kulturološkim koordinatama i značaju Njegoševe ličnosti u njemu, činjenica da te pesme nisu stigle do naših dana stvara osećaj neprocenjive štete za još kompletnije i dublje razumevanje stvaralaštva ovog književnog genija.

Datovanje pesme „Noć skuplja vijeka“ je dugo bilo neprecizno i predstavlja pravu malu odiseju,² ali potonje detaljne analize i rekonstrukcije ustaljuju tvrdnju da je nastala 1845. godine u Perastu, gde je Njegoš boravio tokom leta ili prvih dana septembra. Prvi put je objavljena 1913. godine, u *Bosanskoj vili*, po prepisu koji je pronašao Pavle Popović u Narodnoj biblioteci u Petrogradu, među hartijama J. P. Kovaljevskog. Original je pronađen 1955. godine u Njegoševoj *Bilježnici*; prvo bitno se čuvalo u porodici kralja Nikole, a Ksenija Petrović Njegoš poklonila ga je Istorijском in-

stitutu na Cetinju. Originalna verzija prvi put je objavljena s ostalim tekstom *Bilježnice* 1956. godine.

Pesma je jedno od retkih Njegoševih dela koje pesnik nije želeo da objavi za života. Delikatni karakter pesme jasno je video i vladika i neko od njegovih najbližih saradnika ili srodnika, koji je kasnije pravio ispravke u samom tekstu pesme, dodajući u naslovu deo *Paris i Helena* i menjajući lične oblike zamenica i glagola iz prvog u treće lice. Ova „dobronamerna neukost“ (Поповић 1988: 119) očigledno je imala za cilj da pesmu „odmakne“ od ličnosti pesnika i da njenu erotsku inspiraciju potpuno izmesti u literarni konstrukt. Ta namera je grafološki utvrđena³, a i lako uočljiva. Vreme će pokazati, načinom na koji je pesma tumačena, da su i vladika i „neuki popravljač“ bili u pravu – ova tajanstvena pesma je u tumačenjima neretko pojednostavljivana do vulgarnosti, svođena površno i banalno na biografsku dimenziju i pesnikovu potisnutu, ali snažnu naklonost ka ženskom rodu⁴.

Iako temu i ideju ove pesme možemo povezivati s drugim Njegoševim delima, ipak među njegovim lirske pesmama nema nijedne koja bi po ličnosti izraza i dubini smisla mogla da se uporedi s ovom. Slika ženske lepote i njenih tajanstvenih sila javlja se kod Njegoša sporadično, ali više kao lirska opservacija nego kao lični doživljaj, uvek sa zadrškom i s distanciјe. Tako je, recimo, u opisu već pomenute „graciozne Flore“ u pesmi „Tri dana u Triestu“, a takvo je i čuveno mesto iz *Gorskog vijenca*, gde se u snu

² Detaljan uvid u hronologiju datovanja, grešaka i njihovih ispravljanja dao je Dušan Milijić u tekstu „Његошева 'Noћ skuplja vijeka' i њена три парадокса“. <https://pulse.rs/noc-skuplja-vijeka/> (posećeno 7. 11. 2024).

³ Videti u tekstu „Аутограф биљежнице“ u: Његош 1956.

⁴ Njegoševa „konpulzivna“ naklonost prema ženskom rodu je prilično neuverljivo (a čini se i tendenciozno) dokazivana citiranjem delova iz nekih njegovih pisama, stihovima (kao npr. onim iz pesme „Tri dana u Triestu“ [1844] u opisu graciozne Flore koja „pogledom svojim očaranim paka“ u raj može pretvoriti“), ali i svedočenjima Njegoševih savremenika.

Vuka Mandušića daje slika snahe Milonjića. Njegoš je pesnik koji u svojim delima ne ponavlja pesničke manifestacije motiva – on ponovi motiv, ali ga plasira na drugačiji način – i ovde vidimo tu pesnikovu osobinu. U oba navedena primera slike žene, pesnika vidimo i čujemo posredno. „Slabost“ prema ženi ne obuzima pesnikovo ja, nego njegovog epskog junaka; u *Gorskom vijencu* u snu, a ne neprilično junaku kakav je Mandušić, na javi. Snom, kao podsvesnim instrumentom, pesnik se postavlja protektorski i prema svom junaku i prema sebi. Delikatno i pažljivo vladika otkriva ovakva mesta, koja su, čini se, bila već granično „opasna“, pa je, tim pre, direktna isповест o noći sa „divotnicom vilom“, u prvom licu, isповest o ljubavnom zanosu i činu, osobito smeо pesnički izazov koji istinski jeste utemeljen u dubljem i slojevitijem poimanju stvari.

I u nacionalnom romantičarskom kontekstu pesma „Noć skuplja vijeka“ predstavlja jednu od najlepših, a verovatno, uz pesmu Laze Kostića „Santa Maria della Salute“, i najlepšu ljubavnu pesmu naše poezije. Tome, pored dubine i slojevitosti motiva i značenja, doprinose visoki ton i uzvišeni stil kojim je napisana. Jezik pesme i njegovi semantički smerovi su daleko od vremena u kojem je analiziramo; njegova polidimenzionalnost iziskuje kognitivni i emocionalni napor pri čitanju i razumevanju, ali celovit efekat je snažan i ostavlja čitaoca u nekoj vrsti zanosa, bliskom zanosu samog lirskog subjekta.

Kompoziciju pesmu čine jasno vidljiva dva dela (slično kao i u pesmi „Ljetnje kupanje na Perčanju“): prvi je opis pejzaža koji je fantazmagoričan, idiličan i kontemplativan i prikazuje jedinstvenu relaciju pejzažno-refleksivne dimenzije. U toj idiličnoj ekspoziciji pesnički subjekt zapaža veličanstvo prirode i doživljava snažan mentalno-čulni nadražaj:

*Ја замисљен пред шатором на
шарени ћилим сједим*

*и с погледом внимателним сву
дивоту ову гледим.
Чувства су ми сад трејазна,
а мисли се разлетиле;
красота ми ова божа
развијала умне сile
Него опет к себе дођи,
у ништавно људско стање,
ал' лишено свога трона
божество сам неко мање;
претчуствијем неким слатким
ход Дијанин величави
душу ми је напојио
– све њен в'јенац гледим плави,
О наслеђство идејално,
ти нам гојиш бесмртије,
те са небом душа људска
има своје сношеније!*

(Његот 1956: 195)

Ovaj deo pesme gradaciono slika idilički topos u kojem lirski subjekt, *duša ljudska*, doživljava orgazmičko spajanje s nebom i, s druge strane, intuitivno očekuje realan susret u kojem će se takvo spajanje i desiti, sa ženom. U navedenim stihovima čuje se da lirsko ja naslućuje događaj koji sledi – *predčuvstvijem*, kaže pesnik. Protagonista je izuzetno senzibiliziran zvucima koje čuje i slikama koje vidi (kao npr. svice – *mušice ognjevite* koje možemo razumeti u prenesenom značenju kao misli koje se *ka komete male roje*), prenадraženih je čula i uma, streca i treperi u transcendentalnom, ekstatičkom iskustvu:

*стрецања ме рајска тресу,
а витлења муче главе.*

Drugi deo pesme – uslovno rečeno ero-tski – počinje pojavom žene, vile koja hoda Avrorinim hodom, koja je pre-judicirana opisanom čulnom i mentalnom hipersenzibilnošću. U ovom se trenutku poetska struktura pesme prelama; kosmološka, misterijska motivacija se pretvara u realističku i time postaje „provokativna“ sa stanovišta religiozno-etičke tačke u svojoj eksplicitnoj čulnosti i predstavi telesnosti kao kanala muško-ženske komunikacije. U daljem toku prelivaće se jedna u drugu nekolike motivacije ove pe-

sme – realistička, mitska, kosmološka, mistička, čulna, erotska, duhovna – gradeći tako ovu snažnu poetsku tворину duboke misaonosti. Prikazana „objektivna“ stvarnost će se osvedočiti nizom konkretnih pesničkih slika, a onda opet, kroz *sveti* čin spajanja, vratiti u sferu duhovnog.

Treći, *nevidljivi* deo pesme jeste takođe njen sastavni deo i on, na neki način, zatvara krug s prvim delom. Taj neizrečeni deo pojавно (ne) prikazuje lirskog subjekta koji ostaje na mestu opisanog događaja, promenjen, oduhovljen svetim spajanjem i približen Bogu.

U temeljima motivske strukture pesma ima četiri arhitektonična motiva, među kojima, takođe, postoji dinamika i unutrašnje poetičko kretanje. Pesma počinje mističkim motivom meseca – *plavom lunom*. Mesec je immanentan noći, tami i misteriji, podrazumeva odsustvo dnevne, sunčeve svetlosti, ali istovremeno ima moć da obasja svojom blistavom, hladnom, srebrnom i plavom snagom. Mesec ima bogato mitološko, etnološko i tradicionalno simboličko značenje, a u Njegoševom delu je često prisutan kao takav⁵. Središnje mesto koje je mesec dobio u slici magičeske noći ima za izvore mitopoetsko nasleđe i pesnikov odnos prema temi noći. U prvoj, mitološkoj ravni, mesec „otkriva сусрет и спајање (‘свету свадбу’) Сунца и Земље“ (Ломпар 2010: 162), muškog i ženskog kosmičkog načela. U ovoj mitološkoj dubini, iz sfere nesvesnog, krenuli su koreni ove ljubavne i duhovne pesme. U prostornom okviru, mesec je u sredini između muškog i ženskog načela, a ovde istovremeno significantira mesto (i vreme) susreta ta dva principa.

⁵ Miloš Crnjanski je, po lirskoj bliskosti, razumevao mesto i simboliku meseca kod Njegoša, a u stihovima pesme „Njegoš u Veneciji“ ga evocira:

*Насмешио се последњи пут.
У прозору се сјаје као запети лук,
као Месец у води, млад и жут,
Риалто* (Црњански 1983: 59).

Motiv vremena je konstantan i u različitim intenzitetima sveprisutan motiv u ovoj pesmi; on teče kao ponornica celim njenim trajanjem – već u naslovu se iz pozicije objektivnosti paradoksalnim povezivanjem značenja i trajanja jedne noći i jednog veka podvlači relativitet trajanja i merenja. U oponiciji *noć – vijek* (kao sto godina ili kao ljudski vek, životni ciklus čoveka) – „prednost“ se daje jednoj noći koja je u univerzalno prihvaćenoj realnosti manja, kraća – ta noć je *skuplja*, ona je iznad celog veka.

Zapadnoevropsko iskustvo shvatanja vremena je pravolinjsko, a život i sve što ga čini počinje i završava se u jednom trenutku u isečku nekog opštег vremena od postanka sveta. Drugačije, relativističko shvatanje vremena u ozračju ideje o večnosti nije iskustveno utemeljeno i zbog toga je nedokazivo. Njegoš, lirski, iz tačke dislocirane jednim drugačijim iskustvom, koje je mistično, transcendentalan i duhovno, nudi izmenjeni pogled i doživljaj vremena. Dimenzija vremena kojoj pripada časovnikom i kalendarom merljivi ljudski život u prikazanoj čudesnoj noći dobija drugi okvir. Lirski subjekt se izmešta iz horizontalne putanje vremena i uvođi vertikalnu osu koja za kriterijum trajanja nema nepostojanost peska u peščanom satu beskonačnosti već unutrašnje merilo smisla i približavanja božanskom iskustvu dodira s drugom dušom kao česticom univerzalnosti. Ako smrt ne označava konačnost već, i u hrišćanskom učenju, predstavlja „odlazak na drugi svet“, gde duše nastavljaju da žive u večnom carstvu svetlosti ili mraka, onda možda i orgazmičko iskustvo može biti shvaćeno kao *le petit mort* (v. Kot 1990). Tanatološki motiv umrežen je s motivom vremena i motivom telesnosti. Ideja o prisustvu božanskog kodirana je u stihovima: *тренући ми је сваки сачам, моје вријеме сад не иде –* nagoveštavajući istovremeno i pitanje u kojem to prostoru vreme ne ide, gde to jedino može da vlada obezvremenjenost i da li je taj prostor dokućiv smrtnošću determinisanom ljudskom

postojanju. Mnogo kasnije Ivo Andrić će, kontemplirajući o fenomenu vremena, zapisati:

*Време је за мене највеће чудо.
Поимање времена, употреба
времена ме жеже и сатире, или
пливам у њему са осећајем
божанске лакоће. И у сваком
тренутку знам да је време једна
болна илузија, да је, у ствари, број
суђених откуцаја нашега била и
иза последњег, протеже се
унедоглед вечност нашег непостојања,
немерљива, неосветљена,
несхватљива и неизрецива, а
присутна у свакој нашој мисли, у
даху, речи и залогају времена,
осећању времена...*

(Андић 2020: 19)

Motiv telesnosti, a posredno smrtnosti i prolaznosti (povezan direktno s materijom, propadljivošću) – drugi je tanatološki motiv u pesmi. Ipak, otvaranjem novog konteksta čovekovog postojanja u pogledu vremena i trajanja nudi se i neskriven stav da smrtnost čovekova donosi i izvesnu prednost nad besmrtnima zbog blaženstva koje mu donose čulnost i telesnost, a opet sve to s prizvukom božanskog dara i puta ka sjedinjenju sa Bogom. To jeste *Hieros gamos* (v. Ломпар 2010) – sveti brak, spajanje duše i Bođa u hrišćanskoj i neba i zemlje u mističkoj tradiciji, to jeste dihotomija i univerzalni princip eros – tanatos. Ovaj koncept ilustruje stih *Завид'тими, сви бесмртни, за тренутак овј свети* (Његош 1956: 196), a srećemo ga u našoj pesničkoj tradiciji i kasnije, kao npr. u pesmi „Susret“ (1929) Јована Дућића, u kojoj je centralna slika susret duše umrlog koja odlazi na nebo i anđela koji silazi na Zemlju:

[...]

*Ангел исприча причу сјајну
Шта су небески врти,
А душа целе земље тајну:
Магију љубави и смрти.*

И осмехну се ангел потом

*На царство вечних зрака;
Душа заплака за лепотом
Игре светlostи и мрака.*

(Дучић 2018: 67)

Dučić će reći i da je „пољубац сусрет најлепши на свету“ (Дучић 2018: 47), а у Njegoševoj pesmi se motivu poljupca – целичелни балсам свети – може приступити i etimološki (celiv/celiteln/isceljujuće), ali i s konkret-nometaproficiјne strane – on predstavlja fizičko спајање dva bića, као i *božju manu* која hrani i duhovno upotpunuju jedinku. U pesmi „Noć skuplja vijeka“ pesnik u dvadeset stihova, literarnom vizuelizacijom идеје, говори о овом спајању – човек се сastavlja na почетку razjedinjen svojim dualizmom kao *iskra tamom obuzeta*, да би се поново integrисао u светом poljupcu i odnosu који јесте telesan, али је иселjujući. То је пољубац светова, који отвара vrata ka svojevrsном otkrivenju. U ambivalenciju čoveкове ovozemaljske приrode i duhovnih težnji koje живот чине нечим većim i višim od pukog besvesnog trajanja do судњега дана, između *iskre i tame*,⁶ Njegoš pronalazi ontološki smisao. U genezi идеје ове песме, u korelaciji s unutrašnjim trajanjem *lirskog događaja*, стиче се до motiva transformacije. U realističkom motivacionom okviru она се supstituisano pojavljuje odlaskom meseca i dolaskom Apolona tj. sunca. Prirodna smena, нови дан, светlost другог извора rasvetjava i razdvaja ljubavnike. Dionis, mitološки nosilac falusne, muške energije, напушта scenu, luna se povlačи pred sunčевим zrakama i dva pogleda „сvezana магичском светом силом“ se razdvajaju; mesec, као prostor susreta dva principa, на granici između dva света, bledi na horizontu, а с njim нестаје i „дивотница моја млада“. *Sveta sīla* je manifestovala svoju magičnost i bezvremenost i lirske subjekti više nije isti. Iskustvo telesnog/duhovnog

⁶ Posebna tema, ovde i u uvodu tek nagovestena, јесте višeslojna komplementarnost pesme „Noć skuplja vijeka“ i *Luče mikrokozma*.

spajanja je donelo promenu, a preobražajno iskustvo je *lirsko ja* približilo Tvorcu samom. Telo i čulnost su ovde u službi dubokog spiritualnog iskustva, svojevrsne epifanije.

Analiza pesme „Noć skuplja vijeka“, sagledana u kontekstu biblijske i hrišćanske tradicije, odgovara na pitanje o (ne)saglasnosti tog puta s hrišćanskim učenjem o telesnosti i polnoj ljubavi. Hrišćanska ontologija ljubavi iskazana u poslanicama apostola Pavla: „Ако језике човјечије и анђeoske говорим, а љубави немам, онда сам као звono којe јечи, или кимвал који звечи. [...] И ако имам дар проштва и знам све тајне и све знање, и ако имам сву вјеру да и горе премјештам, а љубави немам, ништа сам“ (Библија 2010: 745) ne precizira oblik ljubavi tj. ne isključuje telesnu, fizički iskazanu ljubav koja podrazumeva erotsko-seksualni aspekt. Najpoznatije hrišćansko delo koje slavi spajanje sakralnog i erotskog u religioznoj i pesničkoj tradiciji jeste „Pesma nad pesmama“. Uzvišena ljubav mladića i devojke, prožeta snažnim erotskim nabojem, prikazana je mnoštvom slika koje imaju svoju konkretnu realizaciju u ljudskoj ovozemaljskoj prirodi. Uprkos tome, ova pesma ima večni status sakralnog teksta u dve religije – judaizmu i hrišćanstvu. Čini se jasnim da je „Noć skuplja vijeka“, u svojim najdubljim slojevima, u prostoru arhetipskog i nesvesnog, intonirana doživljajem sveta iz „Pesme nad pesmama“. Njegoševa pesma je nastala iz iste ontološke osnove, koja je potom izazvala ceo spektar sličnosti u motivima i figurama. Poimajući hrišćanstvo kao „religiju ovaploćenja“, Njegoševa pesma jasno afirmiše hrišćansku koncepciju smrtnog čoveka kao *bića celosti*, u kojem plotsko i duhovno čine jedno celo, nisu u konfliktu i suprotnosti, vođeni istom težnjom za proslavljanjem Boga (detaljnije u: Бабић 2018). „Енергија полности није препрека за приближавање Богу ако је покренута и вођена 'добрим кормиларом' – љубављу за свето/Бога. А управо то је основна потка Његошеве песме: плима ње-

них еротских узбуђења покреће се и траје деловањем космичких сила, 'рајских стрецања', која разум и емоције изводе из природних оквира, уводећи их у простор натприродног и божанског“ (Бабић 2018: 73).

Platonovo učenje, kao antička referenca i intertekst ovoj pesmi, ljubav predstavlja kao nešto neodređeno, nedefinisano: „Ко је, дакле, упућен у тајне љубави, тај ће... угледати по својој природи нешто чудесно лепо, ... нешто што је прво, вечно и што нити постаје нити пропада [...] нешто што је само по себи и са собом једноврсно и вечно“ (Платон 1977: 83). „Платоновско схватање љубави једно је од најдалекосежнијих и најузвишенијих одређења човекове природе, чију суштину чини 'јудња за добром и за срећом', 'за рађањем у лепоти' (Платон 1979: 76) – јудња за 'растом бића', кроз спајање са другим и вишим“ (Бабић 2018: 75). Platon vidi i seksualni nagon – „žudnju za rađanjem“, lepim, svetim i besmrtnim: „А рађати се не може у ругоби него у лепоти. Јер здружење човека и жене је рађање. А то је божанска ствар, и то је у бићу, које је иначе смртно, бесмртан део...“ (Платон 1979: 78). U kontekstu dubljeg razumevanja pesme „Noć skuplja vijeka“ neophodno je prihvatići stanovište da polna ljubav između muškarca i žene nije samo seksualnost i erotik, već „њеним тајанственим дубинама пулсира жудња за изгубљеним јединством и пуноћом бића“ (Бабић 2018: 77). I ova misao je na tragu Platonove ideje o hermafroditu – celovitom biću koje su olimpski bogovi raspolutili jer ih je kao takvo, savršeno, ugrožavalo, па се sad i zauvek neobjašnjivo gonjene tom silom te polovine traže по свету с težnjom ka reujedinjenju.

Mistična privlačnost muškarca i žene, njihovo „ритуално-мистеријско или религијско јединство“, predstavljaju konkretну, otelovljenu sliku „спајања вечно мушких са вечно женским, неба са земљом“ (Ломпар 2010: 162).

U kreativnoj kompoziciji motiva koji dolaze iz različitih motivacija – iz antičke mitologije („hod Dijanin“, poređenje „vile“ s Aurorom i Atinom, za-stajanje meseca nad Inopom...), iz tradicije mističko-religiozne poezije i filozofije („rastrojstvo čula“ u mesečnoj noći, gubljenje realnog vremena u doživljaju nadstvarnog i nadvremenog, osećaj neizrecivog blaženstva u dodiru svetog...), kao i oni koji prenose realistični izvor pesnikove inspiracije (tanani treptaji duše ispod zvezdano-g nebja i susret s „prelesnicom“) – Njegoš gradi nekoliko slojeva/svetova pesme. Analogno formalnoj kompoziciji, a realizovano dinamikom pesničkih slika i smenjivanjem perspektiva, otvara se ontološka kružna struktura *tri sveta* – iz dubina duhovnosti koja jeste primalna, preko telesnog i putenog, do visina dosegnutog božanskog. „Песнички субјект је уверен да је доживео непосредну, екстатичну спознају више стварности (Апсолута, Бога), неупоредиву са уобичајеним дometима рационалног и чулног опажања света (и себе у свету)“ (Бабић 2018: 78). Besprekorno prateći čulno iskustvo svog protagoniste, pesma u kontinuitetu „*odbija*“ da svede erotski događaj i sebe na plan puke telesnosti i da čoveka, bez „*iskre besamrtne*“ u sebi, ostavi „*по блатнојзи и мрачној јудоли, у окову мртве тјелесине*“ (Његош 1923: 11). Višesmerno izmeštanje iz realnosti pesnički se postiže na različite načine – jedan od njih je i slika žene date u ovom nestvarnom, svetom trenutku. Nema ni jednog mesta u pesmi gde se žena naziva imenicom ili imenom koje bi dokazalo ili otkrilo njenu zemaljsku prirodu. „*Вилниство*‘ жене у песми *Ноћ скупља вијека* није stilска него доживљајна категорија. Истоврstan, само појачан утисак, ствара низ поређења у којима се жена пореди са богињама, Аурором и Атином; њени образи су ‘антелски’, а њена лепота ‘сово-вершенство творенија, таинствене сile боже’. Све што је на њој и што од ње долази свето је и рајско: ход,лик(‘зрак’), пољупци, коса, груди...“ (Бабић 2018: 79). Ona i sve njen je

sveto, božansko. Dodir tog božanstva kroz fizički dodir, taktilno iskustvo, predstavlja spajanje ljudskog i božanskog, smrtnog i besmrtnog. I taj sam trenutak postaje свет jer se u njemu događa sveto spajanje, i ta ноć dobija nemerljiv, bezvremenSKI značaj. „Лексема свето у опису љубавног сусreta јавља се три пута (‘...на тренутак овај свети’; ‘...к испуњењу светој жељи’; ‘...стрецају светим пла-мом’). Ово понављање је плод дубинске, унутрашње нужности песме. Наime, чини се да је та реч – не-казана – присутна у сваком стиху, да је просто преплавила све друге речи у песми. О томе сведочи и лингвистички увид у текст, у којем се лако открива да доминантни лексички слој представљају речи из значењског круга свет/свето: Бог/бо-жествени, небо/небески, ангелски, рајски, бесмртије. [...] У целој песми оне се јављају чак тридесет и пет пута, од чега у другом, ‘еротском’ делу чак двадесет и пет пута“ (Бабић 2004: 79). U pesmi „*Noć skuplja vijeka*“ pesnika је водила иста она рука која га је у *Luči mikrokozma* odvela u *carstvo svjetovah*.

O Njegoševom odnosu prema Богу, који је песниčki uobličen kao apsolut i cilj do kojeg se stiže i čulno-emocionalnim sredstvima, Crnjanski na jednom mestu kaže: „Лирски тај однос према Богу, велика је новост, – после Косова Његош сја усамљен, у сунцу, над морем. Излази из tame, прва свест. Велики као и Есхил, мења нас, изводи пред Оно што је непознато и невиђено, свемогуће и свуд присутно, несхватљиво и не-пролазно“ (Црњански 1972: 401).

Pesma „*Noć skuplja vijeka*“ donosi izvanrednu slojevitost i „дубинску двосмисленост“ (Ломпар 2010: 159) i „има вредност само као мистички доживљај“ (Савић Ребац 1966: 108). Ona pripada prostoru „erotске mistike“ i predstavlja jedno duhovno putovanje kroz telesno/čulno/plotsko, preko navedenih centralnih motiva fizičkog/seksualnog odnosa, a onda i mudrošćuimanentnom tom telu/erosu, do

unutrašnjeg preobraženja. To se kretanje odvija unutrašnjom stazom čoveka, ono je slika njegove unutrašnje dinamike, otehotvorene ili pokrenute čulnim iskustvom. Pored autentično lirske atmosfere, tona, pesničkih stilskih sredstava, istovremene uzvišenoosti i konkretnosti jezika, snažnog lirskog naboja, Njegoševa specifična lirska moć se u ovoj pesmi manifestuje u poetskoj virtuoznosti gde se motiv smrtnosti/telesnosti/propadljivosti i konačnosti, poput lirskog subjekta i istovremeno snjim, preobražava u motiv dostignute božanske duhovnosti. I možda je upravo na taj način jedno od pitanja postavljenih u *Luci mikrokozma* dobilo u ovoj pesmi odgovor.

*Човјек бачен под облачну сферу -
прима л' овдје оба зачатија?
Је л' му овдје двострука кол'јевка?
Је л' му земља творцем одређена
за наказу какву таинствену,
ал' награду бурну и времену,
ал' расадник духовног блаженства?*

(Његош 1923: 2)

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

- Ан드리ћ, Иво. 2020. *Знакови поред пута*. Београд: Laguna.
- Библија. 2005. Шабац—Ваљево: Београд: Глас цркве.
- Дучић, Јован. 2018. *Пјесме*. Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Његош, Петар II Петровић. 1923. *Луча микрокозма*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Његош, Петар II Петровић. 1956. *Његошева биљежница*. Цетиње: Историски институт.
- Његош, Петар II Петровић. 1982. *Пјесме*. Цетиње: Обод; Београд: Просвета.

Црњански, Милош. 1983. *Песме*. Београд: Нолит.

Literatura

- Бабић, Душко. 2004. *Мистика српског романтизма*. Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Бабић, Душко. 2018. „Сублимирани Ерос у песми Ноћ скупља вијека“. *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 61 (1): 61–87.
- Врчевић, Вук. 2003. *Живот Петра II Петровића Његоша*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Живковић, Драгиша. 1994. „Еопејична инспирација Његошева“. *Европски оквири српске књижевности III*. Београд: Просвета.
- Кот, Jan. 1990. *Kameni potok*. Beograd: Književne novine.
- Лалић, Радован. 1982. „Објашњења уз Његошеве песме“. У: Његош, Петар II Петровић. *Пјесме*. Цетиње: Обод; Београд: Просвета.
- Ломпар, Мило. 2010. *Његошево пешништво*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Маројевић, Радмило. 2001. „Његошева 'Ноћ скупља вијека'" . *Српска слободарска мисао: часопис за филозофију, друштвене науке и политичку критику* 5 (11): 482–505.
- Медаковић, Милорад. 1882. *Петар Петровић Његош последњи владика црногорски*. Нови Сад: Књигопечатња А. Пајевића.
- Haksli, Oldos. 2020. *Vrata recepcije (i raj i pakao)*. Beograd: Kosmos; Podgorica: Nova knjiga.
- Harington, Wilfrid J. 1993. *Uvod u Novi zavjet – spomen ispunjenja*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Pižurica, Krsto. 2017. „Jedna intima (i

jedna pjesma) Vladike Rada". *Lingua montenegrina* X/2 (20): 587–598.

Платон. 1979. *Ијон, Гозба, Федар*. Београд: БИГЗ.

Поповић, Миодраг. 1985. *Историја српске књижевности: романтизам: књига друга*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Popović, Branko. 1977. *Njegošev „Slov o ljubve“*. Уметност и умеће: ogledi o književnoj umetnosti. Beograd: Prosvešteta, 119–137.

Савић-Ребац, Аница. 1966. „Песник и његова поезија“. Хеленски видици.

Београд: Српска књижевна задруга.

Соловјов, Владимира. 1988. *Смисао љубави*. Београд: Сфаирос.

Црњански, Милош. 1972. *Лирика. Проза. Есеји*. Нови Сад: Матица српска; Београд: Српска књижевна задруга.

Internet izvor

Милијић, Душан. „Његошева Ноћ скупља вијека и њена три парадокса“. *Pulse*. <https://pulse.rs/noc-skupljavijeka/> (pristupljeno 7. 11. 2024).

THE LAYEREDNESS OF NJEGOŠ'S LYRICAL EXPRESSION IN THE POEM "A NIGHT OUTLASTS A CENTURY"

Abstract: The paper analyzes the complexity of lyrical expression in the poem "A Night Outlasts a Century", aiming to reveal the depths of the poetically personal while also considering the layers of classical and religious traditions that resonate with Njegoš's work. Additionally, it explores an ontological process through which the lyrical motif of the "body", along with the lyrical self, evolves and transforms from a realistic context into a spiritual one. The paper seeks to understand the meaning of an exceptional creative process that encompasses a wide intertextual network. This complexity not only enhances the lyrical nature of the work but also allows for a refined and profound personal dimension, both hinted at and expressed explicitly. Themes such as a "wisdom of the body" (a concept more closely associated with the modern age), eroticism, and the physical union of male and female principles are poetically depicted. By the end of the poem, these motifs transform into a different, transcendental quality.

Keywords: "A Night Outlasts a Century", lyrical expression, body, spirituality, transformation

STARI GRAD BUDVA I NJEGOVA GLAVNA (NJEGOŠEVA) ULICA KROZ VJEKOVE

Dušan Medin¹
Univerzitet Donja Gorica
Fakultet za kulturu i turizam
Podgorica, Crna Gora

Miroslavu Miru Luketiću (1927–2022),
rođenom i odrasлом u Njegoševoj ulici

Sažetak: Svaki grad može se posmatrati kao dinamičan sistem znakova i simbola, nalik tekstu ili čak specifičnom jeziku, koji funkcioniše kao komunikacijski sistem poruka koje generišu različita značenja. Grad tako može postati simbolički prostor u kojem se sprovode kulturne i socijalne intervencije u skladu s određenim društvenopolitičkim tendencijama. Iz te vizure posmatraće se Stari grad Budva i njegova Glavna, sada Njegoševa ulica kroz vrijeme do danas. Riječ je o najpoznatijoj i najfrekventnijoj pješačkoj komunikaciji, najdužoj i najširoj ulici koja spaja dvije ključne tačke grada: glavni ulaz i Velja vrata (Vrata od Grada) sa središnjim trgom (Trg od crkava), prelazeći pokraj Velike pjacete, poznatije po književnom programu koji se тамо odvija („Trg pjesnika“). Kroz više kratkih priča o ovom gradu i glavnoj mu ulici, pokušaće se sagledati budvanski grad kao tekst, ključne karakteristike, društvena i kultura povijest, ali i razvoj stare Budve u minulim vjekovima. S obzirom na to da se kroz ovu ulicu prelamala sudbina cijelog grada, čini se da je i u sadašnjem trenutku Njegoševa ulica prava slika i prilika budvanskog Starog grada i svih njegovih atributa.

Ključne riječi: grad, tekst, Budva, Stari grad, Glavna/Njegoševa ulica, Velja vrata, arheološki nalazi, primorska arhitektura, urbana antropologija, hodonimi

---

¹ dusan.medin@gmail.com.

UVOD

Kao i o svakom gradu na svijetu, tako bi se i o budvanskom Starom gradu moglo pripovijedati nadugo i naširoko. Beskrajno duge mogle bi biti i priče o njegovoј centralnoј ulici – nekada Glavnoј (čiji odonim danas glasi – Njegoševa),² posebno ako ste, poput autora ovog rada, njen redovni posjetilac, šetač i posmatrač, koji često provodi vrijeme u društvu njenih žitelja, upoznajući je i spolja i iznutra.

Glavna ulica centralna je horizontalna komunikacija Starog grada. Pruža se u pravcu sjeverozapad (glavna gradska vrata) – jugoistok (glavni gradski trg kod katedralne i drugih crkava). Blago je zakriviljena, prateći trasu jugozapadnog gradskog bedema. Dužina joj iznosi oko 135 m, dok širina varira od 2,5 do 7 m, koliko ima nešto širi prostor s unutrašnje strane glavne gradske kapije. Ulicu okružuje ukupno 24 objekta podignuta tokom raznih epoha.³

Fotografija i drugi podaci o ovoj ulici, kao i hronika njenog razvoja i života, ostali su pretežno na nivou usmenih predanja mještana, zabilježeni tek u ponekom zapisu, uglavnom uzgredno, dok su je se istraživači tek sporadično dotali. Dosad joj je u cijelosti posvećen samo kraći tekst memoarskog tipa, naslovljen „Ulicom

² Pisanje ovog članka inicirala je Maja Đurić, istoričarka umjetnosti i fotografkinja, pa se tekst, stoga, pridružuje njenom digitalnom umjetničkom istraživačkom projektu o ulicama u gradovima Crne Gore koje nose Njegoševi ime. Detaljnije vidjeti na Facebook grupi „Njegoševa ulica“ – <https://www.facebook.com/groups/820775188329184>, kao i na linku <https://montenegrina.net/njegoseva-ulica-me/> (pristupljeno 3. 4. 2024), te portalu samog projekta (<https://www.njegoseva.me>), koji je doduše trenutno van funkcije.

³ Svi navedeni podaci dobiveni su od Gordane Ražnatović, arhitektice-konzervatorke.

moga grada“, koji potpisuje jedan od njenih najistaknutijih žitelja, istoričar, društveni djelatnik, publicista i književnik dr Miroslav Miro Luketić, rođen 1927. godine u porodičnoj kući lociranoj na samom početku ove ulice s desne strane.⁴ Porodica Luketić, čiji je drugi sin, skulptor Stevan Luketić (1925–2002) bio takođe čuveni i nadeleko cijenjeni stvaralač, u ovoj je kući dugo živjela, a njihovi potomci i dalje su njeni vlasnici, koji svjedoče o nepovratnim transformacijama grada i izazovima s kojima se decenijama nosi.

Kako bi se što bolje sagledali konteksti nastanka, funkcionalanja i trajanja grada (a time i njegove glavne komunikacije), neophodno je posegnuti za raznovrsnim metodološkim alatima i pristupima, baziranim kako na istorijskoj i arhivskoj građi, arheološkim nalazima, tako i na rijetkoj stručnoj i naučnoj literaturi koja se ipak uzgredno bavi ovom ulicom u prostoru i vremenu. Proučavani su i vizuelni izvori, poput starijih i novijih fotografija, a nijesu izostale ni konsultacije sa Starograđanima, istraživačima sa strane i drugim poznavaočima budvanskog grada. Od koristi je bila i metoda koja se temelji na autorovim obilascima i opservacijama ove ulice, kojom hodi od svog najranijeg djetinjstva.⁵

Imajući u vidu kako tematsku, tako i metodsku heterogenost, struktura rada obuhvata više kraćih tekstova/priča o različitim segmentima i karakteristikama grada i glavne gradske ulice, poređanih ne nužno prema hronološkom (od starijih ka mlađim slojevima), odnosno prostornom nacelu (od početka prema kraju ulice), već unakrsno i asocijativno.

⁴ Posebnu zahvalnost dugujemo Miroslavu Miru Luketiću na podijeljenim sjećanjima, obilju korisnih podataka i potpori za ovo istraživanje.

⁵ Od najranijeg djetinjstva, s đedom po majčinoj strani, Ilijom Zecom (1928–2008), koji je živio u blizini Gospoštine, autor je doživljavao svoja prva iskustva šetnji po Starom gradu.

GRAD (KAO) TEKST

U knjizi *Grad kao tekst* (2013) antropolog Srđan Radović zapisuje da se za grad može reći da posjeduje „kvalitete tekstualnosti”, te da ga možemo „posmatrati kao konstelaciju znakova i simbola, ili kao vrstu jezika, sistem hijeroglifa”, odnosno kao „simbolički poligon na kojem politika sprovodi zahvate kulturne i simboličke adaptacije u skladu sa političkim i/ili nacionalnim imaginarijem; na taj način, grad se može posmatrati u komunikacijskom ključu, kao tekst, poruka sa relativno nezavisnom egzistencijom, sačinjena od kombinacije znakova koji u interakciji sa primaocima poruke stvaraju različita značenja” (Radović 2013: 11). Autor dalje ističe da grad kao tekst predstavlja „arenu diskursa i praksi u kojoj se kulture neprestano reproducuju i transformišu”, dok se pitanje upotrebe teksta grada i kreiranje krajolika ogleda u načinima na koje „grad kao simbol osnažuje ili stvara značenja vezana za političku sferu i kolektivne identitete” (Radović 2013: 12). Ukaže se i na perspektive drugih istraživača koji određuju sintagmu *grad kao tekst* u smislu konglomerata znakova koji se pišu, brišu i reinstaliraju, sačinjenih od postojećih vidljivih markera u prostornom okruženju, sjećanja i slike prošlih vremena, odnosno „kao sistema znakova koji zvaničnu istoriju i identitet transferišu u semiosfjeru grada”, koju primarno čine nazivi ulica i druga imenovanja u javnom prostoru, a koji predstavljaju „repräsentacije prošlosti i preovlađujućeg sistema vrednosti u društvu, čime oni sačinjavaju važnu komponentu službenih kultura” (Radović 2013: 12). U tom ključu pokušaćemo da posmatramo budvanski Stari grad u redovima koji slijede.

TEKSTOVI O GRADU

Budva je prisutna u najrazličitijim zapisima još od klasičnih vremena, jer je bila poznata Sofoklu, Pseudo-Skilaku, Filonu iz Biblosa, Ptolemeju, Po-

jtingeru, Pliniju, Ravenatu, Stefanu Vizantincu i drugim antičkim grčkim, rimskim i srednjovjekovnim piscima (Marković 2006: 274). Zahvaljujući njima, ostala je zabilježena kao jedan od, očigledno značajnih, urbanih centara Starog svijeta. Ovi rani izvori svjedoče o postojanju Budve najkasnije od V vijeka s. e., a moguće i ranije, što su potkrijepili i materijalni dokazi, otkriveni slučajno koncem tridesetih godina XX vijeka u vidu arheološih nalaza iz ilirsko-helenističke i rimske nekropole.⁶ Tom prilikom kopani su temelji za „Avalu”, prvi moderni hotel u gradu, podignut na Brijegu od Budve,⁷ pred Starim gradom, gdje prvo „zapuca” pogled kada se iz grada izađe njegovom glavnom ulicom kroz Velja vrata.

Saznanja o vremenu nastanka, drevnosti i društvenom značaju Budve u antici i srednjem vijeku proširivana

⁶ O ovim otkrićima pisali su krajem tridesetih i početkom četrdesetih Petar Šerović, Mihovil Abramić, Jozo Petrović, Jakša Kušan i drugi, a dio njihovih tekstova sabran je u publikaciji *Radovi o antičkoj Budvi 1938–1940*. (Medin [prir.] 2018). Koristan pregled dosadašnjih arheoloških istraživanja antičke Budve možemo čitati i kod Milijana Dimitrijevića (Димитријевић 2016: 199–200), te Čedomira Markovića (Marković 2006). Novi naziv ovog kraja, prilično bizaran, Ričardova glava, reflektuje sjećanje na američkog glumca Ričarda Vidmarka (1914–2008), koji je početkom šezdesetih boravio u Budvi snimajući scene zaigrani film *Dugi brodovi* (*The Long Ships*, 1964). Stariji Budvani pamte kako je tokom i nakon snimanja filma negativno govorio o Budvi, Jugoslaviji i tadašnjem predsjedniku Josipu Brozu Titu. No, uprkos tome (a vjerovatno i ne znaajući to), nove su generacije, otprilike od devesetih, kreirale i počele upotrebjavati ovaj novi toponim (nerijetko smatrajući kako je riječ o njima poznatijem Ričardu Giru), polako brišući iz kolektivnog sjećanja stariji naziv Brijeg od Budve.

Sl. 1. Antički piloni u Starom gradu
(<http://montenegrina.net/fokus/anticko-lice-stare-budve>)

su i produbljivana tokom kasnijih sistematskih arheoloških, arhitektonskih i konzervatorskih istraživanja, kao i višegodišnjeg kompleksnog projekta sanacije i obnove grada nakon razornog zemljotresa 15. aprila 1979. godine.⁸ Ova prirodna nepogoda na svaki je način promijenila spoljašnje i unutrašnje konture grada, uticući ne samo na promjenu arhitektonsko-urbanističke slike već i na sociološke i demografske prilike, posebno deoperculaciju starosjedilaca, kao i na cjelokupni život i privredu,

usmjeravajući ga sve više ka komercijalno-turističkim tokovima (Vujović 1990: 117–153).⁹

O materijalnom nasljeđu Budve – graditeljskom i pokretnom, pisano je u nemalom broju monografskih publikacija, zbornika radova, naučnih i stručnih članaka, u raznih prikazima, katalozima izložbi, a budvanska prošlost zastupljena je u više magisterskih radova i doktorskih disertacija.¹⁰ Arheolozi i istoričari

⁸ Cjeloviti pregled saznanja do kojih se tada došlo još uvijek nije dostupan, ali su njegove ključne karakteristike djelimično publikovane (Ковачевић 1996: 28–35). Gordana Ražnatović je aprila 2023. na naučnom simpozijumu o Paštovićima i Mlečanima predstavila dio rezultata rada sa Mirkom Kovačevićem, rukovodiocem projekta sanacije i obnove Starog grada nakon potresa 1979. godine (Ražnatović 2023).

⁹ O tome je naročito pisao Sreten Vujović, sociolog urbanog prostora, koji je budvanskim prilikama posvetio više svojih radova (Vujović 1990; Vujović 2018).

¹⁰ Popis najvećeg dijela naučne i stručne literature o antičkoj Budvi i njenom nasljeđu objavljen je prije desetak godina (Medin 2015: 209–224), a do 2024. je znatno proširen. U nedavno publikovanom zborniku radova *Antička Budva* (Medin [ur.] 2021) re-

umjetnosti, arhitekte, konzervatori, epigrafičari i drugi, među kojima se naročito izdvajaju Mihovil Abramić (1884–1962), Duje Rendić Miočević (1916–1993), Ljubiša Popović (1927–2013), Jovan Martinović (1935–2022), Mirko Kovačević (1934) i Čedomir Marković (1937), bez dvojbe su zaključili da je naselje na mjestu današnjeg Starog grada iz antičkog perioda staro oko dva i po milenijuma. Određeni arheološki tragovi ostavljaju čak mogućnost da se datovanje pomjeri u još dublju prošlost (Marković 2006: 272–274). Treba spomenuti i to da se mitski osnivač Tebe, feničanski kralj Kadmo i njegova supruga Harmonija, božanskog porijekla, smatraju navodnim osnivačima Budve, prema legendi o kojoj je dosad u više navrata pisano.¹¹

Osim o antičkom, nijesu izostala ni pisanja o kasnijim periodima političkog, društvenog, kulturnog, vjerskog i svakog drugog života Budve, stijesnjene morem na stjenovitom (polu)ostrvu, kao i silama stranih osvajača koji su nastojali da njome ovladaju i u tome, uglavnom, uspijevali. Gradom su, nakon Vizantije, Nemanjića i zetskih gospodara, s manjim prekidima, upravljali Mlečani (1442–1797), pretendovali na njega i Osmanlije (ponajčešće bezuspješno), pa Austrijanci (1797–1806), kratko Rusi i Crnogorci (1806–1807), Francuzi (1807–1813), ponovo Crnogorci i Bokelji (1813–1814), te, konačno, čitavo jedno sto-

levantni istraživači iz istorijskih i srodnih disciplina pisali su o brojnim segmentima života ovoga grada u antičko doba, kao i o odnosu savremenika prema antičkoj baštini.

¹¹ O naučnoj analizi ove legende dosad su pisali mnogi, a među posljednjima je i arheolog Adnan Kaljanac u radu objavljenom u zborniku *Antička Budva 2021.* godine. No, bilo je pokušaja i da se osnivanje naselja na prostoru Budve hronološki smjesti u mitsko vrijeme Kadma i Harmonije (Duletić 2010: 17, 60, 121–124), što treba prihvati kao pseudonaučna nastojanja, jer ne postoji dokazi za nečim takvim.

ljeće Habzburzi (od 1814. do 1918), odnosno dvojna monarhija Austro-Ugarska, uspostavljena kao takva 1867. godine. Nakon Prvog svjetskog rata, na opšte zadovoljstvo najvećeg broja ratom izmučenog stanovništva, Budva je došla pod okrilje prve, iako međunarodno nepriznatne države Južnih Slovena – Države Slovenaca, Hrvata i Srba, a ubrzo i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (od 1929. Kraljevine Jugoslavije).¹² U sastavu Jugoslavije bila je, iako u različitim državnim, teritorijalnim i ideološkim uređenjima, kao i nazivima države, sve do 2006. godine, kada je obnovljena nezavisnost Crne Gore. Administrativno-teritorijalno, Budva je dio istoimene lokalne samouprave (opštine), koja obuhvata areal uz more i u zaleđu – dio Grblja, Maine, Pobore, Brajiće i Paštroviće.

Tokom ranog modernog doba, pa sve do početka XX vijeka, budvanske prilike bilježili su hroničari grada, pa imamo sačuvane zapise istaknutih ličnosti svoga doba, poput plemeća don Krsta Ivanovića (1628–1689), Petra Markovića (XVII–XVIII vijek), don Antuna Kojovića (1751–1845) i Pava Mikule (1843–1924). Kako je dio ovih rukopisa preveden i publikovan,¹³ odnosno javno dostupan,¹⁴ njihovom

¹² Koristan pregled političke i vojne istorije novovjekovne Budve pruža Miroslav Luketić u svojoj prvoj knjizi *Budva, Sv. Stefan, Petrovac* (Лукетић 1966: 67–100).

¹³ Konkretno, djela don Krsta Ivanovića, don Antuna Kojovića i dio dnevničkih zapisa Pava Mikule, a od ove (2024) godine, prevedena je i objavljena i treća knjiga Ivanovićevih *Anala Budve*.

¹⁴ Projekat naziva „Digitalna biblioteka“ JU Narodna biblioteka Budva pokrenut je 2018, a u dijelu „Rukopisi“ nalaze se skenovi fragmenata pisane građe Ivanovića i Kojovića. Biblioteka je digitalizaciju pokrenula „da bi izabrane dijelove svog fonda i drugu zavičajnu građu pružila na uvid i korišćenje širokom krugu publike. Uz pomoć novih tehnologija Biblioteka

analizom moguće je izvršiti bližu rekonstrukciju segmenata javnog i privatnog života grada kroz vrijeme. Nekadašnji gradonačelnik i javni poslenik Marko Anzulović (1876–1957) od 1902. do 1938. fotografisao je svoj rodni grad oko dvije stotine puta, stvarajući time jednu od najobimnijih vizuelnih kolekcija predratne Budve.¹⁵

Mnogi savremeni hroničari, istraživači, književnici, publicisti, putopisci, novinari i drugi ostavili su o Budvi (doduše, ne i o Glavnoj ulici) značajnog pisanog traga, kako naučnog, tako i u dokumentarnim, popularnim, umjetničkim i ostalim formama, pa bi sveukupna bibliografija o gradu, koju on neminovno zaslužuje, zasigurno bila vanredno obimna.¹⁶

---

je prekoračila granice svog fizičkog prostora i iskoristila njihove prednosti da na jednom mjestu okupi dokumente koji su u stvarnosti skrajnuti na policama ili rasuti po raznim zemljama i kolekcijama”, navedeno je u obrazloženju (<https://digital.nbbd.me>; pristupljeno 13. 8. 2024). Dio *Ljetopisa Budve* iz 1650., autora don Krsta Ivanovića, koji je ranije preveden, naučno proučen i objavljen, digitalno je dostupan i na portalu *Montenegrina* (https://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/odcrnojevica_dopetrovica/ljetopis_budve.htm; pristupljeno 13. 8. 2024). Anzulovićeve fotografije čuva porodica njegove unuke, Svetlane Čukvas, rođ. Anzulović, iz Budve, zahvaljujući kojoj su arhitekta Slobodan Mitrović i fotograf Lazar Pejović ljeta 2022. napravili izložbu „Foto hronika Marka Anzulovića – Budva u osviti XX vijeka (1902–1938)”, a naredne godine snimljen je i dokumentarni film „Anzulovići“. Izložba je realizovana u produkciji JU Grad teatar Budva (Mitrović 2022: 1–3).

¹⁵ U digitalnoj bibliotečkoj bazi crnogorskog COBISS-a, kada se upiše riječ „Budva“, ponudi se preko 2.600 bibliografskih jedinica: u pitanju je najrazličitija knjižna i neknjižna građa o Budvi, ali i ona čiji su izdavači s te teritorije (<https://plus.cg.cobiss.net/opac7/bib/search?q=budva&db=co-bib&mat=allmaterials>; pristupljeno 24. 10. 2024), ali prepostavljamo da ima više identičnih jedinica. Dio bibliografskih zapisa o Budvi već je prikazan u *Bibliografiji o Paštrovićima* Milorada T. Milovića (2001). Projekat „Crnogorska bibliografija“ kojim rukovodi i stalno je dopunjuje Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“ na Cetinju dragocjen je izvor odakle bi se mogle crpiti informacije za eventualnu bibliografiju Budve, koju bi u budućnosti svakako trebalo uraditi.

Brojnošću, raznovrsnošću i značajem objavljenih radova izdvaja se bogati opus spomenutog Miroslava Luketića, naročito monografije *Budva, Sv. Stefan, Petrovac* (Лукетић 1966), *Turizam u Budvi: 1918–1941.* (Лукетић 1997) i *Pomenik Paštrovića I* (Лукетић 2000), kao i memoarska proza u djelima *Đedova pričanja i unukove priče* (Luketić 2011) i *Zapis i pričanja* (Лукетић 2017), te zbirke njegovih rada stampane pred kraj života.

Arheolog Čedomir Marković, rukovodilac arheoloških iskopavanja ilirsko-helenističke i rimske nekropole početkom 80-ih godina, objavio je monografiju o antičkim grobovima (Marković 2012) i seriju naučnih radova o ovoj problematici, ali i uopšte o kulturnim slojevima budvanskog grada na osnovu materijalne zaostavštine u periodu antike.

Nadalje, arhitekta konzervator i profesor Mirko Kovačević, rukovodilac projekta sanacije i obnove Starog grada nakon potresa 1979, potpisuje nekoliko stručnih radova o graditeljskom nasleđu Budve, a s koleginicom Gordanom Ražnatović priprema i monografiju s objedinjenim podacima o ovom kompleksnom arhitektonsko-konzervatorskom poduhvatu (Ražnatović 2023).

---

bib&mat=allmaterials; pristupljeno 24. 10. 2024). U srpskom COBISS-u pronađeno je 2.100 bibliografskih zapisa koji sadrže taj pojam (<https://plus.sr.cobiss.net/opac7/bib/search?q=budva&db=co-bib&mat=allmaterials>; pristupljeno 24. 10. 2024), ali prepostavljamo da ima više identičnih jedinica. Dio bibliografskih zapisa o Budvi već je prikazan u *Bibliografiji o Paštrovićima* Milorada T. Milovića (2001). Projekat „Crnogorska bibliografija“ kojim rukovodi i stalno je dopunjuje Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“ na Cetinju dragocjen je izvor odakle bi se mogle crpiti informacije za eventualnu bibliografiju Budve, koju bi u budućnosti svakako trebalo uraditi.

Sl. 2. Pogled na Stari grad Budvu
(foto: Dušan Medin, 2022)

Knjiga *Kako je Budva sanjala Mediteran* Božene i Mata Jelušića (1996; 2008), profesorice književnosti i sociologa iz Budve, pripovijeda o društvenoj povijesti grada na osnovu jelovnika njegovih stanovnika i jedinstven je istraživački poduhvat te vrste o budvanskom kontekstu, nastao konsultovanjem sačuvanih recepata i u razgovorima s vremešnim savremenicima, od kojih većina nije više među živima, jer je istraživanje sprovedeno prije više od tri decenije. Sadrži, kao i druge spomenute knjige, brojne fotografije koje prikazuju nekadašnji izgled grada, pa i Glavne ulice.

Istoričarka umjetnosti, takođe rodom iz Budve, Lucija Đurašković, istražujući i pišući o religioznosti, kultovima i sakralnoj baštini grada, proučavala je i marijanski kult koji je ovdje stoljećima bio izražen. Gospa je smatrana zaštitnicom grada, a njoj posvećena nevelika ikona dugo se nalazila u niši s unutrašnje strane iznad Veljih vratara, baš tu gdje počinje Glavna, tj. Njegova ulica, odnosno gdje sa završava ako se izlazi iz grada. Stručno-popularne monografije koje je uredila

(*Budva grad kralja Kadma*, 2009; *Budvanska sela: biseri etno-turizma*, 2009. i *Muzej grada Budve: blago Kadmovog grada*, 2013), sa objedinjenim više desetina radova, sadrže obilje korisnih informacija o mnogim segmentima života grada, ali ne i više podataka o samoj ulici.

GEOGRAFIJA BUDVE

„Grad Budva, malen po opsegu zidina koje ga okružuju ali velik po ugledu koji uživa zbog svojih vrlina i hrabrosti, smješten je na obali morskoj na položaju jednako plemenitom kao što je i njegova klima koja godi ljudskom zdravlju. More ga okružuje sa svih strana, osim sa zapadne gdje postoji prilaz sa kopna širok 100 koraka. Grad je odasvud opasan zidovima koji su na nekim mjestima veoma slabi uslijed laguma i požara, kao što će to izbiti iz detalja opisanih u ovoj hronici“¹⁷ –

¹⁷

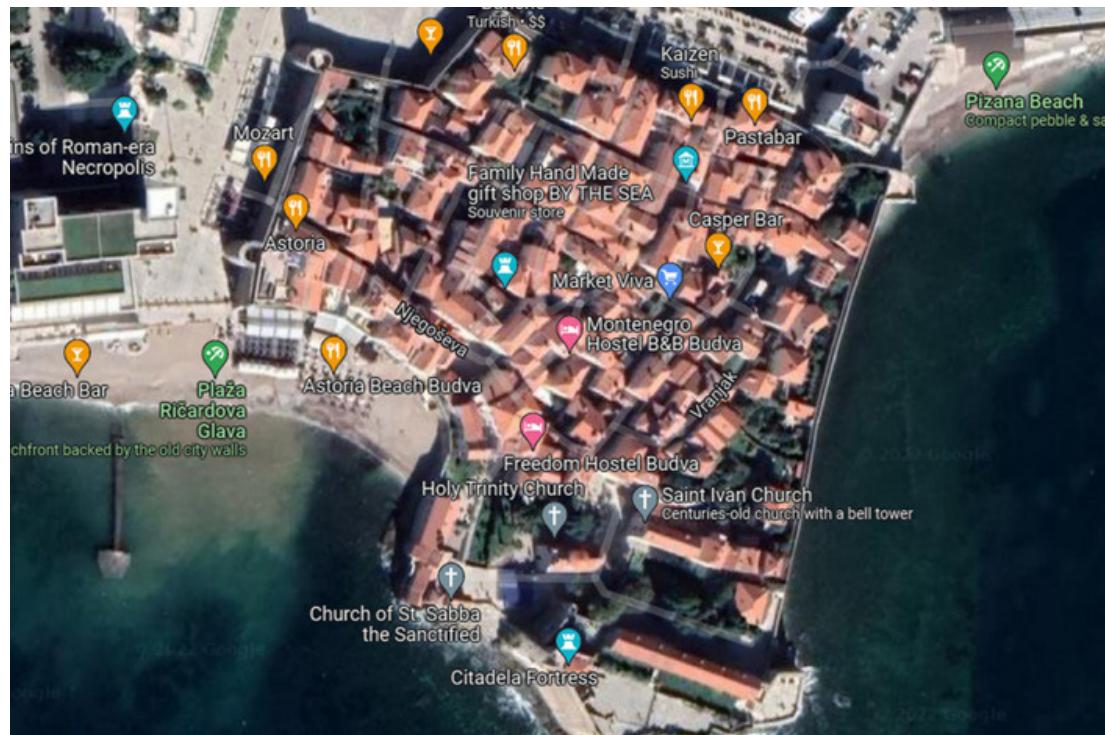
Ivanović, Krsto. „Ljetopis Budve“. *Montenegrina*. https://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/odcrnojevica_dopetrovica/ljetopis_budve.htm (pristupljeno 13. 8. 2024).

Sl. 3. *Glavna ulica, Stari grad Budva 30-ih godina XX vijeka*
(foto: Ljudevit Grizbah; ljubaznošću Maje Đurić)

Sl. 4. Glavna ulica, Stari grad Budva, polovina XX vijeka
(foto: Josip Šuljak?; ljubaznošću Maje Đurić)

Sl. 5. *Stari grad Budva, satelitski snimak*
(Google Maps, 2024)

napisao je u *Ljetopisu Budve* neke od naupečatljivijih redaka posvećenih svome gradu hroničar don Krsto Iavanaughović sredinom XVII stoljeća.

Moguće prvobitno ostrvo, a tek kasnije poluostrvo, na kojem je formirano najranije naselje, današnji grad, smješteno je ispod istočnih padina brda Spas i velikim dijelom predstavlja stjenovitu podlogu (Sl. 2). Okružuje ga plitko more, prepuno oblataka različitih dimenzija i komada arhitekture obrušenih s obližnjih objekata, fragmentovanih pokretnih nalaza i šuta koji su tamo na različite načine tokom dužeg perioda dospjeli.

Dvije plaže nalaze se u neposrednom okruženju Starog grada (Sl. 5), a površina koju vidimo nastala je kasnijim nasipanjem. Veća šljunkovita plaža pozicionirana je jugozapadno i uz dio južnih bedema grada, na mjestu Brijeg od Budve (raniji naziv „Ispod frataru“,¹⁸ dat je zbog blizine nekada-

šnjeg Gospinog benediktinskog, pa franjevačkog samostana s druge strane zidina). Manja pješčana plaža je sjeveristočno, ka Pizani, odnosno gradskoj luci.

Geografski položaj, prirodno okruženje, čisto more, blaga mediteranska klima i lijepo pješčane plaže u okolini, zajedno s donekle stabilnijim društvenoekonomskim prilikama nakon Prvog, a posebno Drugog svjetskog rata, uslovili su da Budva započne svoj novi život, orijentisan primarno ka turizmu i ugostiteljstvu, djelatnostima tada u povoju, koje će joj doći donijeti izvjesno blagostanje, atraktivnost, prepoznatljivost, ali i još više

---

prostoru uz more, „Abacija“, upućuje na postojanje monaha i nekadašnje opatije (ital. *abazia*; Ostojić 1964: 212; Mitrović 2021: 82). Arhitekta Slobodan Mitrović iz Budve ukazao nam je na postojanje lukova s unutrašnje strane gradskih zidina, u današnjim dvorištima privatnih kuća, dovodeći to u potencijalnu vezu s nekadašnjim klaustrima.

¹⁸ Još jedan naziv koji se javlja na ovom

izazova, devastacija i problematičnih posjetilaca, te prilično sladunjav epiitet „metropole crnogorskog turizma“. Međutim, i pored brojnih problema i narušenog prirodnog ambijenta, budvanski prostor, priobalje i plaže i dalje plijene svojom ljepotom.

Očaranost budvanskim plažama „doživio“ je i veliki antički tragičar Sofokle (495–406. p. n. e.), makar u literarno uobličenoj storiji o antičkom gradu crnogorskog književnika Miraša Martinovića „Sofokle na budvanskoj plaži“ (Martinović 1999: 22–26), koji u arheološkim zapisima i epigrafici pronađi stvaralačko nadahnuće. U helenско doba, kada je ovaj čuveni tragičar i pisac *Antigone* zaista znao za Budvu, što je i potvrdio spomenuvši je u svom djelu, grad je vjerovatno bio dio ilirskog svijeta, kasnije helenistički emporion, odnosno stajalište za putnike i trgovce, mjesto za razmjenu robe, ali ne i grčka kolonija, kakve su postojale duž istočne jadranske obale zahvaljujući grčkim kolonistima (Marković 2006: 274–275).

ISTORIJSKI RAZVITAK

Na osnovu arheoloških pronađenih zaključuje se da je od druge polovine IV vijeka s. e. ovo bio grad „temeljno utvrđen i izgrađen po sistemu grčkih helenističkih gradova – polisa“, u doba rimske vlasti, kada je površinom narastao, *oppidum civium romanorum* – utvrđeni grad rimskih građana (Marković 2006: 342), a nosio je i status municipijuma (Димитријевић 2016: 197).

Strani vladari gradom od XV pa sve do početka XX vijeka (mletački, francuski, austrijski/austrougarski), ali još više oni domaći koji su potom došli (jugoslovenski, pa i aktuelni crnogorski), ostavili su trajna prostorna obilježja na ovoj teritoriji, posebno u domenu vizuelne kulture, posljednjih decenija znatno devastirane ekspanzijom gradnje i urbanističkog haosa, a ponegdje i trajno uništenog prostora i krajolika.

Današnji obuhvat Starog grada predstavlja nasljeđe srednjeg i, još više, novog vijeka, a zidine koje ga okružuju nastale su početkom mletačke uprave, o čemu, pored stilsko-hronoloških atributa, svjedoči i to što su koncipirane za odbranu od vatrenog oružja (Ковачевић 1996: 34), a što se jasno vidi na osnovu njihove strukture, otvara za puške, topove i drugih srodnih arhitektonskih elemenata.

Upravo na osnovu analiziranih pravnoistorijskih i socioekonomskih markera iz toga doba, zaključeno je da je Budva morala biti usmjerena samo na sopstveni distrikt, na „žetu na morskoj njivi“, jer su tada nestala solila, opustio trg od soli, brogogradnja je prestala..., dok je grad pretvoren prevashodno u granično mjesto za vojsku, u od venecijanske metropole prilično udaljenom *Stato da Mār*, što je ocijenjeno kao višestoljetna prinudna samodovoljnost grada kojem je Venecija tada „ukinula san o Mediteranu“ (Jelušić i Jelušić 2008).

NAJSTARIJI SLOJEVI

Arheolozi smatraju da je upravo na mjestu Starog grada nekada bilo ilirsko, a potom i helenističko i rimsко naselje, o čemu svjedoče nalazi arhitekture pronađeni u spomenutim arheološkim istraživanjima grada osamdesetih godina. „Nema više nikakve sumnje: najstariji ostaci Budve [...] nalaze se na isturenom, južnom delu poluostrva, odnosno danas postojećeg Starog grada u zidinama. Deo najstarijeg masivnog zida – bedema sa kapijom, otkriven je ispod objekta broj 75* i ulice pored njega“ (Ковачевић 1996: 29). Riječ je o tzv. kiklopskim zidovima, nazvanim još i antički piloni (Sl. 1), koji su građeni masivnim bijelim kamenim kvaderima, bez dodatka krečnog maltera, tehnikom lezbijske spojnice, odnosno, „jedan od kvadera, iz donjeg ili gornjeg reda, je zasecan da bi se uklopio sa visinom onog drugog i na taj način red bi menjao visinu“ (Ковачевић 1996: 29). Ovaj lokalitet smješten je oko dva

i po metra ispod nivoa današnje ulice, u novijem privatnom objektu (na tom mjestu godinama je već butik!), baš u Njegoševoj broj 40 (Димитријевић 2016: 200–201),¹⁹ za koji se pretpostavlja da počite iz XIX vijeka.²⁰ Desetak metara južno od ovog bedema pronađeni su ostaci profane zgrade iz helenističkog perioda, datovane tako na osnovu grnčarije otkrivene na podu (Ковачевић 1996: 29). Navedeno dodatno ilustrije značaj ovog dijela grada u prošlosti, za koji se i smatra da je najstariji, zajedno s najjužnjim prostorom oko Citadele, ponekad nazivane i akropola, a gdje su nađeni i ostaci predmeta iz doba helenizma (Marković 2006: 274–275). Iako su više puta arheološki iskopavani djelovi grada, u pitanju su manje i sporadične površine koje pružaju samo fragmentovano i dalje nedovoljno jasnu sliku.

ARHITEK(S)TURA GRADA

Od grada kao teksta inkluzivniji je pojam arhitektura, „koji uz gradsko nazivlje obuvata i fizičke objekte, mesta, spomenike i ostalu urbanu ikonografiju koji grad transformišu u prostor istorijskih sećanja, kulturnog imaginarija i političkih vizija“ (Radović 2013: 12). Svaki je grad, pa i Stari grad Budva, sačinjen od, „skupine znakova (arhitektura, spomenička baština, ulice itd.), pre svega javnih simbola, i kao većina kulturnih/antropoloških tekstova utiče na konstrukciju identiteta ljudi i formiranje i promenu kulturnih vrednosti“ (Radović 2013: 13).

Tako je i u Budvi, koju odlikuje obilje arhitektonskih, spomeničkih, religijskih, umjetničkih i drugih elemenata nasljeđa, kao i znakova i simbola, identitet stanovnika stoljećima bio, posredno ili ne, određivan arhitekturom ovog drevnog primorskog grada. Njegovi korijeni prodiru duboko do antičkih vremena, natopljenih hr-

išćanstvom, naročito marijanskim kultom, višestoljetnom odbrambenom ulogom grada na granici, grada nerijetko na ivici gladi, a danas jednog od najbogatijih crnogorskih gradova, sa snažnim kapitalističkim karakteristikama. Sve to sabijeno je i ugrađeno u identitet ovog grada i njegovih žitelja.

ARHITEKTURA GLAVNE ULICA

Prije Drugog svjetskog rata ulica je u cijelosti popločana kamenim četverougaonim pločama,²¹ koje su docnije, tokom obnove grada nakon zemljotresa, zamijenjene novim, koje i dale stoje. Iako nijesmo u mogućnosti da precizno odredimo kada je tačno na njenom mjestu utabana prva trasa, kako je kroz prošlost izgledala i kuda se sve protezala, ipak možemo s izvjesnom vjerovatnoćom pretpostaviti da je formu koju danas ima, kao i raspored kuća koje je okružuju, dobila nakon tzv. Velike trešnje koja je pogodila Dubrovnik i južno primorje 6. aprila 1667. godine.²² Nakon tog zemljotresa, koji je umnogome urušio dotadašnju urbanu strukturu i sliku grada, bilo je neophodno pristupiti njegovoj obnovi i izgradnji nove infrastrukture i zdanja, što će uticati i na promjenu izgleda ambijenta ove urbanske cjeline.²³

Arhitekti i istoričari arhitekture smatraju da je najveći dio aktuelnih objekata za stanovanje podignut upravo

²¹ Sjećanje svojevremeno dobijeno od Miroslava Luketića, koji je kazivao da je kao dječak posmatrao proces popločavanja.

²² Informacije u ovom poglavlju koje se tiču urbanističkih i arhitektonskih aspekata ulice pretežno su dobijeni od Gordane Ražnatović, arhitektice-konzervatorke, koja je istraživala graditeljsko nasljeđe Starog grada i radila s profesorom Mirkom Kovačevićem na projektu snacije i obnove. O promjenama kontura primorskog grada nakon ovog zemljotresa, naročito u Boki Kotorskih, v. Brajović i Koprivica 2021: 63–90.

¹⁹ Detaljnije o ostacima ovog bedema u: Ковачевић 1996: 29, 32; Димитријевић 2016: 201–202.

²⁰ Podatak dobijen od arhitektice-konzervatorke Gordane Ražnatović.

nakon potresa, tvrdeći da je to uočljivo u načinu gradnje (na brzinu, bez dekoracija), te prema vrsti i izgledu građevinskog materijala (kamen vađen iz ruševina pa sekundarno upotrebljavan za gradnju). Mirko Kovačević, arhitekta-konzervator koji je vodio projekat obnove Starog grada nakon posljednjeg zeljotresa (1979), navodi da su objekti iz nešto kasnijih vremena bolje građeni i „stidljivo obeleženi ponekim elementima kasnog baroka“, dok su zgrade druge polovine XIX i XX vijeka velikih dimenzija, s tri do četiri etaže, zbog čega su „narušile sklad male, čovekomerne celine Starog grada“ (Kovačević 1996: 35). S druge strane, ovaj autor zapisuje i da „glavna spomenička vrednost Budve (ako se tako može reći) nisu pojedinačni objekti bogati stilskim elementima (njih je malo bilo), već naprotiv, skladna celina starih zidina, Kastela i specifičnih ambijenata koje su činili objekti više primorsko-ruralnog, a manje primorsko-urbanog karaktera“ (cit. prema: Vujović 1990: 141).

Oko Velike pjacete, smještene s jugozapadne strane Njegoševe ulice, nalaze se starije građevine iz zrelog srednjeg vijeka, s kasnijim doradama, kakvih u ovoj ulici ima desetak. Trg je ranije nazivan i Pjaca od Medina,²⁴ po kućama ove porodice koje ga omeđuju, a od devedesetih je nezvanično prozvan – Trg pjesnika, po istoimenom naslovu književnog programa ljetnjeg festivala „Grad teatar“, koji se odvija na ovom prostoru preko tri decenije. Jedina zelena zona na potезу ove ulice nekada se nalazila na još jednom većem proširenju ove ulice, kod današnjih ugostiteljskih objekata „Jef“ i „El Greco“, gdje je sve do zemljotresa 1979. godine bio zid u visini znatno nižoj od današnjeg, koji je dozidan tokom obnove.²⁵

Budvanske porodice koje su živjele u Glavnoj ulici većinom su bile imuć-

nije od onih iz nekih drugih djelova grada (poput siromašnije i u prošlosti ne tako ugledne Piskare²⁶). Bile su naseljene u zbijenim kamenitim zdanjima s bočnim zidovima koji ih ujedno spajaju i dijele, uglavnom višespratnim i reprezentativnijim (mada, nikada toliko velikim i raskošnim poput kotorskih i dubrovačkih), dok su prostori suterena bili rezervisani za zanatske radionice, *butige*²⁷ ili *konobe*²⁸ (Kovačević 1996: 35). Neke od kuća, na strani suprotnoj od ulice, imale su i unutrašnja dvorišta – avlje, poput npr. kuća porodica Vilović i Rajković.

Većina objekata i dalje ima spratnost kao i stoljećima unazad ($p + 1$, $p + 2$ ili $p + 3$), a svi su podignuti od pritesanog, fino obađenog ili štokovanog kamena, mahom lokalne provenijencije, s fugama od krečnog maltera (Sl. 3 i 4). U prošlosti su spoljnji zidovi nekih, iz estetskih i sanitarnohigijenskih razloga, bili premazivani malterom i bojom. Ulicom nakon obnove ponovo dominiraju kamene fasade, s tek nekom koja je ostala obložena malterom i potom obojena.

Prizemlja građevina imaju jednostavne otvore u obliku vrata zasvedenih „na koljeno“, zatim vrata u vidu jednog arhitektonskog elementa i prozora (dvokrilni sa škurima), a oivičuju ih elementi obrađeni u korčulanskom ili bračkom kamenu (nadvratnici, natprozornici, dovratnici, doprozornici, pragovi, potprozornici). Olučni vijenci su, takođe, jednostavno profilisani, a krovni pokrivači su većinom dvodvorni, prekriveni tiglom kanalicom.

Ukrasna kamena plastika na fasadama dominantno je izostala ili nije sa-

²⁴ Naziv i dalje poznat kod mještana Starog grada, a zabilježen i u literaturi (Lipovac Radulović 1997: 227).

²⁵ Prema informacijama dobijenim od Slavodana Mitrovića.

²⁶ Budvani će reći da je porijeklo ovog toponima u uzvika „pis!“, koji se koristi za rastjerivanje mačaka, nekada u velikom broju naseljenih u tom dijelu grada.

²⁷ Radnja, trgovina (Lipovac Radulović 1997: 50).

²⁸ Osim uobičajenog značenja konoba/točionica, nekada u značenju prostor za odlaganje stvari, poput magazina, ostave ili podruma (Lipovac Radulović 1997: 149).

Sl. 6. Austrijska mapa Budve, prva polovina XIX vijek
(HR-DAZD-382 Uprava za katastarsku izmjeru (1823–1838))

Sl. 6a. Strada Bernardovina (detalj mape)
(danas Njegoševa ulica)

Sl. 6b. Strada Bernardovina (detalj mape)
(danas ulica Petra I Petrovića)

čuvana, pa su gotovo jedini dekorativni elementi ujedno i oni funkcionalni – okviri vrata i prozora, balustrade, balkoni, osnove balkona, konzole itd., kao i rijetki ornamenti plitkog reljefa, svedene profilacije ili poneka spolija.

Na dva objekta koja stoje jedan nasuprotni drugom u Glavnoj ulici, kraj Velike pjacete, u višim zonama prizemlja, uočljive su tri nevelike kamene spolije. U pitanju su: 1) kružni medaljon sa simbolom Isusa Hrista (hristogram) na kući Radovića, 2) horizontalno položena pravougaona ploča s likovima Isusa i Marije u plitkom reljefu i ukle-

sanom godinom 1586, takođe, na kući Radovića, kao i 3) još jedna pravougaona ploča (moguće nosač prislonjenog luka ili pilastra) s urezanim natpisom RAFAEL DEBEGLIA DI ANTIVARI i godinom 1709. na kući Rađenovića. Ovi elementi su objavljeni u novijim publikacijama, ali detaljnija istorijska i stilsko-hornološka analiza još uvijek nije urađena.

HODONIMI ULICE

Najstariji poznati naziv koji se vezuje uz ovu ulicu jeste *Bernardovina*, doku-

mentovan je u arhivskoj građi i u starijoj literaturi.

U antropogeografskoj studiji *Boka* popa Save Nakicenovića, pisanoj za Srpsku kraljevsku akademiju u Beogradu i objavljenu 1913, zapisano je sljedeće: „U Budvi glavne su ulice: 'Ulica Pizani' i 'Bernardovina', a glavna im je šetnja 'ispod Murava', kako se izlazi od Veljih vrata do Velje vode“ (Накићеновић 2012: 403–404).

Naziv *Strada Bernardovina* srećemo i na austrijskoj mapi Budve koja potiče iz prve polovine XIX stoljeća (Sl. 6), a pohranjena je u Državnom arhivu u Zadru²⁹ kao dio Državnog katastra Habzburške monarhije (odnosno Austrogarske od 1867), izrađenog za austrijsku krunsku Kraljevinu Dalmaciju, čiji je Budva bila jedan od najjužnijih djelova. Na njoj se uočava da se ulica nalazi na čestici zemlje br. 964, da je na identičnoj prostornoj lokaciji kao i danas, s napomenom da je jedan objekat uočljiv na poziciji današnje Velike pjacete, dok je zelena površina u blizini (sada ugostiteljski objekti „Jef“ i „El Greco“). Na pitanje šta je etimologija naziva Bernardovine trenutno nijesmo u prilici da pružimo bliži odgovor, osim eventualno da ukažemo na dva mletačka rektora Budve s imenom Bernardo – Bernardo Baldi (1668–1670) i Bernardo Zorzi (1794–1796) (Martinović 2016: 387). Ne zna se tačno ni do kad se ulica ovako zvala, iako se može pretpostaviti da je naziv zadržan tokom austrijske/austrougarske uprave.

²⁹ HR-DAZD-382 Uprava za katastarsku izmjenu (1823–1838), br. 574. Zahvaljujemo Državnom arhivu u Zadru na dozvoli za reprodukovanje, odnosno objavi arhivske građe – mape. Napominjemo da je dio ove mape prethodno prikazan na str. 9 u projektnoj dokumentaciji *Vrata br. 1 – Glavna gradska vrata / Porta di terra ferma*, koja se odnosi na konzervatorski projekat sanacije gradskih vrata (Projektor d. o. o. Tivat, 2018). Zahvaljujemo Katarini Nikolić Krasan, arhitekti-konzervatorki iz firme Projektor d. o. o. na dostavljenim informacijama.

Međutim, poznato je da ju je lokalna zajednica nazivala – glavnom/Glavnom ulicom, na osnovu najbitnijih obilježja koja su im relevantna u odnosu na nju, a to je da predstavlja centralnu pješačku komunikaciju. Pošto je riječ o ključnoj ulici kroz grad, racionalno ju je bilo ovako i prozvati, a tako je i mnogi Budvani i dalje zovu, dok se oni stariji prisjećaju da su je tako zvali i njihovi preci.³⁰ Ovaj naziv javlja se i u objavljenom zapisu Vojmira Voja Medina iz Budve i njegove crkve Olge Skroč, koji inače potiče iz septembra/oktobra 1999. godine i otkucan je na pisaćoj mašini.³¹ Riječ je zapravo o tekstu „Napomene“, koji dodatno pojašnjava stihove tužbalice posvećene njihovoј direktnoj pretkinji, Ljubici Ljubi Medin, rođ. Gregović (1860–1928), u prilici tuženja Jane Ot nad njenim odrom u porodičnoj kući. Porodična kuća Medina nalazi se na Velikoj pjaci, s pogledom na Glavnu ulicu, što se i čita iz zapisa objavljenog na 322. stranici: „Tužbalica uz odar: pokojnica je bila izložena na odru u sobi na drugom katu porodične kuće u Budvi, s prozorima (dva) na Glavnu ulicu, ljeta 1928. god. Umrla je u istoj kući na prvom spratu gdje je imala svoju prostranu sobu na čošku s pogledom na Pjacu i Glavnu ulicu.“

Kako se naziv ulice pojavljuje u izvornom tekstu s velikim slovom G na početku riječi, i to dva puta u istom obliku, time se dodatno argumentuju kazivanja mještana da je ovo bio odomaćeni lokalni hodonim, kao što je kod dijela stanovništva to slučaj i danas (i pored postojanja novog, zvaničnog naziva). Upravo u tom smislu

³⁰ S druge strane, stiče se utisak da je kod gotovo svih članova lokalne zajednice tek djelimično zaživjela upotreba novih hodonima ulica (osim kada je u pitanju zvanično adresiranje, pošta itd., gdje se dosljedno koristi), za razliku od i dalje česte upotrebe starijih/tradicionalnih naziva koji se odnose na određene djelove grada (Piskara, Vranjak, Vrzak, Ispod palama...).

Tekst je objavljen u *Paštrovskom almanahu II: za 2015. godinu*.

Sl. 7. *Glavna ulica, Stari grad Budva 30-ih godina XX vijeka*
(foto: Ljudevit Grizbah, ljubaznošću Maje Đurić)

moglo bi se reći da se „osnov za imenovanje uglavnom nalazio u neposrednoj uzročnoj vezi između nosioca naziva urbane jedinice i same te jedinice, te u morfološkim i sličnim mernim karakteristikama urbane jedinice. Ovaj obrazac može se označiti kao ‘tradicija organičnosti’ po kojoj su nastajali toponimi u mnogim gradovima toga doba” (Radović 2014: 33).

Kao što je već istaknuto, ulica se decenijama već naziva Njegoševa, prema imenu Petra II Petrovića Njegoša (1813–1851), znamenitog crnogorskog mitropolita, vladara, filozofa i književnika. Na aktuelni naziv ulice podsjećaju i metalne podužne pavougaone pločice, uočljive na više lokacija duž ulice (na krajevima i pri sredini), u zonama između prizemlja i prvog sprata. Nevelike i diskrette, obojene tamnosivim/crnim tonovima, sa četiri šrafa na uglovima koji ploče drže na zidovima, nose kratko NJEGOŠEVA, ispisano (izvučeno/ispupčeno) na njima latiničnim pismom. Ploče nenačitljivo stoje okružene brojnim reklamama, natpisima, škurima, klima

uređajima i tendama, skrećući pažnju tek malobrojnima koji će se u njih zاغledati i eventualno zapitati kako se ulica kojom hode uopšte zove.

Po kazivanju vremešnjih Starograđana, ovaj naziv ulica je dobila tek nakon Drugog svjetskog rata,³² kada se, kako smatraju, u Budvi pristupilo davanju honodinma gradskim komunikacijama na način na koji se to i u savremeno doba čini, prema istaknutim ličnostima i događajima od značaja za lokalnu, odnosno nacionalnu ili svjetsku istoriju. Promjena naziva ulice od Glavne ka Njegoševoj ukazuje na transformaciju „iz spontanih organskih sistema u državno orijentisane sisteme koji naglašavaju naciju i istoriju prateći trend preobražaja prirodnog u istorijsko pamćenje“ (Radović 2013: 12).

Stanovnici Starog grada neke djelove ove ulice još uvijek zovu prema porodičnim imenima vlasnika kuće koja se

³²

Međutim, bilo je i onih koji su smatrali je da je do ovog imenovanja došlo još nakon Prvog svjetskog rata.

tamo nalazi (npr. kod kuće Rajkovića, Antoniolija, Medina, Radovića, Rađenovića...), što je sasvim razumljivo, jer je u pitanju bliže određenje radi lakše orijentacije u prostoru.

Blizu Trga od crkava, na kraju Njegoševe ulice, nadovezuje se (s njene lijeve/sjeverne strane) još jedna značajna gradska ulica, s imenom njegovog strica – Petra I Petrovića (1748–1830), koja vodi preko Piskare do sjevernih gradskih vrata pokraj Lučke kapetanije.³³ I ona se na spomenutoj austrijskoj karti naziva *Strada Bernardovina* (čestica zemlje br. 971).

ULAZNA KAPIJA

U Njegoševu ulicu dospijeva se proplaskom kroz glavnu gradsku kapiju (zapadnu), koja ima više naziva – Velja vrata, Vrata od Grada, Kopnena vrata, *Porta di terra ferma*.³⁴ Pravougaonog je oblika, oivičena bijelim kamениm gredama – kvaderima. Jovan Martinović donosi podatak da je ulazna kapija u grad naknadno proširena početkom XIX vijeka i opremljena ravnim, neprofilisanim dovratnicima i nadvratnikom (Martinović 2016: 385). Takav izgled vrata su do naših dana zadržala. Međutim, prema starijoj slikovnoj građi i mapama vidi se da je sa spoljašnje strane glavnih vrata nekada postojalo još odbrambenih objekata, kuda je vodio nekadašnji stariji ulaz u grad. Dakle, gradska vrata nijesu oduvijek bila izložena i otvorena ka zaledu kao što su danas.

Sa spoljnje strane vidi se luneta, otvor starih vrata, ispunjen kamenom i ma-

³³ Kao i iznad Veljih vrata, devedesetih je iznad ovih vrata, s njihove unutrašnje strane, postavljena mozaička predstava u pravoslavnom ikonografskom maniru s likom Petra I Petrovića, odnosno, Svetog Petra Ćetinjskog, koji je dakako imao zasluge u očuvanju mira u gradu u turbulentnim vremenima s početka XIX vijeka. U doslovno prevodu s italijanskog: vrata od čvrste zemlje, odnosno, od kopna.

Iterom, u čijem je središtu postavljena četvorougaona ploča s plitkim reljefom na kojoj je prikazan grb venecijanskog patricijskog roda *Querini*, sa tri osmokrake zvijezde u gornjem dijelu štita. Arheolog Jovan Martinović, pišući o heraldici u budvanskom Starom gradu, za ovaj primjerak navodi: „Nema nikakve sumnje da je grb postavio jedan od budvanskih rektora baroknog perioda, sasvim sigurno Antonio Querini, koji se pominje kao upravitelj grada 1684. godine“ (Martinović 2016: 385). Na ploči iznad grba uklesan je krilati lav Svetog Marka, simbol Serenisime, koja je ovim područjem gospodarila od sredine XV do kraja XVIII vijeka.

Istraživač arhitektonske baštine grada Budve, arhitekta Mirko Kovačević, o Veljim vratima zapisuje: „Vrata prema kopnu na trasi su glavne saobraćajnice Starog grada koja se, svakako, tu formirala u najstarija vremena kao prilazni put kapiji najstarije Budve. Otvor je, dakle, po svemu sudeći, odavno tu, samo se njegov oblik, verovatno, više puta menjao“ (Kovačević 1996: 35). Debljina zida bedema ovdje iznosi oko dva metra.

S unutrašnje strane kapije nalaze se ostaci stare oružarnice (Sl. 7), mesta za odlaganje naoružanja prilikom ulaska u grad, od koje se sada vide samo djelovi zidova u višoj zoni i dva kamena luka koja izviru iz nivoa ulice i spajaju kuće s lijeve i desne strane vrata.

Projekat konzervacije i restauracije glavnih gradskih vrata, izrađenih od hrastovog drveta nakon zemljotresa 1979, završen je marta 2019. godine, kada su vraćena na svoje mjesto nakon sproveđenja konzervatorskih mjera.³⁵

³⁵ Izvođač radova je firma „Projektor“ d. o. o. iz Tivta, na čelu s Katarinom Nikolić Krasan, arhitekticom-konzervatorom, a finansijer Opština Budva. Detaljnije na: <https://www.rt-budva.me/vijesti/izvrsena-restauracija-glavnih-starogradskih-vrata/22032> (pristupljeno 10. 4. 2024).

Sl. 8. Spomen-ploča na mjestu nekadašnje krojačke radnje Iva Mikovića „Napredak“ (foto: Dušan Medin, 2024)

Desetak metara sjeverno od glavnih vrata nalazi se još jedan otvor u grad, tzv. romanička vrata, polukružno zasvođena, koja su stoljećima već zazidana. Ovaj zatvoreni ulaz, iako stoljen s zidinama grada, lako je uočljiv sa spoljašnje strane mletačke fortifikacije i ostaje da svjedoči o nekadašnjem izgledu grada. Moguće da je tu bila i kula sa spoljašnje strane (Kovачević 1996: 33; Ražnatović 2023).

IKONA NAD VRATIMA

Na samom početku Glavne ulice, s unutrašnje strane Veljih vrata, u zasvođenoj luneti, dugo se nalazila ikona Gospe s Hristom,³⁶ dok je pred njom gorelo kandilo. U skladu sa lokalnim predanjem, ovo kandilo su, navodno 300 godina svake večeri palili

članovi stare budvanske građanske porodice Mikula.³⁷

Ova ikona nasilno je uklonjena sa svog drevnog boravišta nedugo nakon Drugog svjetskog rata (1949) i promjena šireg društvenopolitičkog i ideološkog okvira u Jugoslaviji. Stari Budvani pripovijedaju da je tada bacena s Brijega od Budve u more, kao znak raskidanja s religijskim vrijednostima, ali je „oplovila“ oko grada i neočekivano se pojavila na Pizani, gradskoj luci, odakle ju je prihvatio mještanin i odnio u Crkvu Svetog Ivana Krstitelja, gdje se i dalje čuva (Đurašković 2009: 274–275).³⁸ Od

³⁶ Potrebno je istaći da se ovom, kao i mnogim drugim istorijskim umjetničkim djelima iz Budve istraživači uglavnom nijesu opsežnije bavili. Kao godinu njenog nastanka, prema predanju, navodi se 1333. (Đurašković 2009: 274), dok je u drugom izvoru uz nju označeno „XIX vijek“ (Vlahović 2017: 506).

³⁷

Zahvalnost na ovom i na mnogim još podacima o negdašnjoj i sadašnjoj Budvi, posebno o Starom gradu, dugujemo Slobodanu Mitroviću, Starogradačaninu, arhitekti, istraživaču nasljeđa i publicisti. Na ovom mjestu izražavamo zahvalnost i ostalim Budvanima i Budvankama koji su podijelili svoja znanja s nama.

Stara ikona spominje se u kontekstu nekadašnje katedralne Crkve Sv. Ivana Krstitelja, u čijoj se zbirici nalazi, a zbirka je, zbog svojih izuzetnih kulturnih vrijednosti, zaštićena za-

jednog smo mještanina čuli priču da je ikona i prije ovog, posljednjeg, uklanjanja nešto ranije već jednom skinuta i na identičan način oplovila grad.

Ikona je u veoma lošem stanju i nikada nije vraćena na lokaciju gdje se ranije nalazila. Na njeno je mjesto krajem 90-ih postavljen pravougaoni mozaik s portretom Bogorodice sa Hristom, u istočnohrničanskom ikonografskom maniru, za razliku od ranije ikone koja je bila zapadne provenijencije, što je izazvalo negodovanje dijela sugrađana, ali bez reakcije nadležnih institucija da se stanje promijeni, iako je Stari grad uveliko bio zaštićeni spomenik kulture, odnosno kulturno dobro, u kojem su sve intervencije u prostoru i na objektima moguće uz strogo poštovanje propisa, konzervatorskih i etičkih standarda.

NASLJEĐE SOCIJALIZMA

Jedna od prvih kuća od Veljih vrata s lijeve/sjeverne strane u Glavnoj ulici bila je mjesto gdje je prije Drugog svjetskog rata radila krojačka radnja „Napredak“, a vodio ju je Ivo Miković, Paštrović rodom s Čelobrda iznad Svetog Stefana. Rođen 1908, sa završenim krojačkim zanatom na Cetinju, došao je u Budvu, gdje osniva radnju sa svojim drugovima. Nedugo zatim, učestvuje u organizovanju sindikalnog potreta u Budvi, koji je docnije (1937) pretvodio u Podružnicu mješovitih radnika, a iste godine u njegovom salonu formirana je celija Komunističke partije Jugoslavije. Po kapitulaciji države, aktivno je učestvovao u pripremanju Trinaste julskog ustanka, a borio se i u NOB-u, stradajući u bici kod Pljevalja 1. decembra 1941. godine (Лукетић 2000: 147).

---

konom kao spomenik kulture (nova nomenklatura: pokretno kulturno dobro) rješenjima o stavljanju pod zaštitu broj 08-584/1 od 15. maja 1963. i 08-648/2 od 21. maja 1963. godine (Влаховић 2017: 506).

Jednoj ulici u budvanskom Starom gradu dodijeljeno je njegovo ime, a na kući u Starom gradu u kojoj je radio 1964. postavljena je spomen-ploča s natpisom na cirilici: „Ovdje je, u krojačkoj radnji Napredak, osnovana 1937. godine celija KPJ kojom je do 1941. godine rukovodio njen osnivač radnik Ivo Miković.“ (Sl. 8).³⁹ To su jedine tačke grada koje danas podsjećaju na lik i djelo ovog revolucionara, čime se njeni dvoipomilenijumski kulturni slojevi od antike do XX vijeka na svojevrstan način prepliću i zaokružuju.

KUDA IDE NJEGOŠEVA ULICA?

Njegoševu ulicu ili kako god da se zvala, od kad postoji, pohode svi koji se iz bilo kojeg razloga upute u Stari grad. Kroz nju kuća žila ovog grada, cirkulišu ljudi, roba, informacije. Možda tek u naše, savremeno doba u ovoj se ulici, tj. u njenim kućama, tek ponegdje živi tokom cijele godine. Od rezidenata najmanje je Starograđana, a mnogo je više novih vlasnika, zaučaca poslovnih prostora i, ponajviše, turista, pretežno stranaca, koji tu borave uglavnom samo tokom ljetnjeg stađuna, provodeći tada vrijeme u vrelom, zgusnutom, vlažnom i robom i ljudima pretrpanom urbanom jezgru. Osim što ih okružuju drevne zgrade, vjerovatno nijesu ni svjesni prošlosti grada, niti svih onih koji su ovuda hiljadama godina prolazili, živjeli i stvarali, a i kako bi bili kad je nad najstarijim arheološkim nalazištem, antičkim pilonima, decenijama već butik!? Mnogima vjerovatno ni naziv Njegoševa ulica, isписан na tamnim metalnim tablama, ako ga i uspiju vidjeti od tendi i reklama, ne znači mnogo, a upitno je da li se iko uopšte i zapita o njenom imenovanju.

---

³⁹ Spomen-ploča je 1966. stavljena pod zaštitu države kao spomenik kulture (novi termin: kulturno dobro). Prvobitna bijela ploča kasnije je, po zemljotresu 1979. i obnovi grada, zamjenjena crnom granitnom.

Prizemne prostorije u koje se ulazi direktno s ulice i dalje su *butige*, nepriступačne svima kao nekad (kada je u njima prodavana roba široke potrošnje namijenjena prije svega žiteljima grada), već samo onima visoke platežne moći, koji su spremni da odvoje znatne novce u skupim restoranima duž nje, u zlatarama, prodavnica luksuznog nakita, parfema, firmirane garderobe i obuće. I neki novi ljudi u njima, većinom ne Budvani, niti sa jedne strane kase ili izloga. Tim slikama se, makar za sada, zaokružuje priča o glavnoj ulici Starog budvanskog grada, a u kom smjeru će ići dalji život u njoj, tek ćemo vidjeti.

**PRILOG: „ULICOM MOGA GRADA“
– MEMOARSKA PROZA
MIROSLAVA LUKETIĆA⁴⁰**

Pokušaću da opišem glavnu, Njegova ulicu u kojoj se nalazi i moja rodna kuća. Sa desne strane, odmah do ulaza bio je kiosk koji je držala Marćela Šuljak; u prvoj kući živjela je Marija Vilović sa ocem i majkom, a u prizemlju je bila apoteka Kuzmanović: do nje je kuća moga oca Luke Luketića sa trgovinom mješovite robe. Sa lijeve strane bila je knjižara (danas „Mocart“) koju su držali Vučkovići; do nje je bila radnja časovničara Homena, koji je lijepo svirao na havajskoj gitari, i jedinog fotografa budvanskog – Josipa Šuljaka; zatim kafana, koju je držao Stevo Suđić, pa krojačka radnja „Napredak“ – Iva Miković (sve u kući Mira Antonjolija i gospođe Rožine). Dalje, sa desne strane bila je omanja kuća u vlasništvu porodice Mušure, sa magacinom u prizemlju. Do nje ne-naseljena kuća sa piljarskom radnjom u prizemlju, koju je držala Joke; dalje kuća Rajkovića – nova, lijepa kamena kuća koju su imućna braća Niko i Špirko izgradili sa trgovinom u prizemlju:

ovo je bila prva veća predratna investicija u Starom gradu. Do njih je bila kuća Pera Kuljače: u prizemlju je držao brijačku radnju Toni Skutari, a do njega kuća i bife vlasnika Sava Zambelića, poznatog Budvanina, o kome su pričane brojne anegdote, a poznat je bio i po rezanju prštute i slikarskom daru. Sa lijeve strane ulice nalazila se kuća Srzentića i u njoj bife koji je držao Dano Rađenović, zatim kuća Živkovića u kojoj je živjela gospođa Olga, a do nje kuća stare imućne budvanske porodice Iva i Nika Medina – sa trgovinom mješovite robe u prizemlju. Na današnjem Trgu pjesnika, prema moru, Medini su prije rata ogradili novu kuću sa terasama, veoma atraktivni turističko-ugostiteljski objekat, koji je srušen u obnovi poslije zemljotresa. Sa istočne strane trga je kuća Iva Rađenovića – sa trgovinom u prizemlju, a sa sjeverne strane trospratna kuća u kojoj sam pohađao Građansku školu. Dalje, ulicom prema crkvama bila je kuća Mila Rađenovića, a uz nju kuća Marike Gregović, prve budvanske dame, supruge Dušana Gregovića, nekadašnjeg ministra inostranih poslova Crne Gore. U toj kući se okupljala nevelika budvanska intelektualna elita, tu su se kartali i zabavljali. Zatim je bila kuća popa Rađenovića, gdje je živio Rade Zambelić, i do nje crkvena kuća koja je srušena poslije zemljotresa, jer su ispod nje otkrivene rimske terme. Sa lijeve strane od Trga pjesnika prema crkvi, nalazila se kuća Đura Radovića sa prodavnicom i magazinom, zatim kuća Šumića, i na samom Trgu po red zvonika i katoličke crkve, četvoro-spratna stambena kuća, jedna od najvećih u Budvi – kuća Ćude (porodica Ćude je iz Paštrovića – nema više živih potomaka). U njoj je na trećem spratu živio Milorad Perazić, muzičar i lokalni kompozitor – sa ženom Kajom, omiljenom učiteljicom u Budvi.

⁴⁰ Zapis preuzet iz Luketićeve knjige *Dedova pričanja unukove priče*. Budva: Miroslav Luketić, 2011, str. 191–202, kasnije publikovan u knjizi *Zapisi i pričanja*. Budva: JU Narodna biblioteka Budve, 2017, 459–462.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

Državni arhiv u Zadru (HR-DAZD), 382 Uprava za katastarsku izmjeru (1823–1838).

Literatura

Brajović, Saša. 2006. *U Bogorodičinom vrtu: Bogorodica i Boka Kotorska – barokna pobožnost zapadnog hrišćanstva*. Beograd: Plato.

Brajović, Saša i Tatjana Koprivica. 2021. *Vizuelna kultura mediteranske Crne Gore od 15. do 20. vijeka*. Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.

Димитријевић, Милијан. 2016. Утврђена хеленизована насеља на југоисточном Јадрану од 4. века старе ере до римских освајања: Аспекти друштвених и економских промена у палеобалканским заједницама (докторска дисертација). Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду.

Duletić, Vlado Đ. 2010. *Budva od mita do stvarnosti: studija o razvoju budvanskog turizma*. Budva: Vlado Đ. Duletić.

Ђурашковић, Луција. 2009. „Култови у старој Будви: Пресвета Богородица и Св. Антун Падовански“. У: Влаховић, Петар (ур.). *Етнологија града у Црној Гори: радови са округлог стола, Подгорица, 16. новембар 2006*. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 271–279.

Jelušić, Božena i Mato Jelušić. 2008. *Kako je Budva sanjala Mediteran: istraživanje života grada na osnovu njegovog jelovnika*. Budva: Argonaut.

Ковачевић, М. 1996. „Будва – о градитељској баштини“. У: Калезић, Данило (ур.). *Будва*. Београд: Октхи: КИЗ Култура, 28–35.

Lipovac Radulović, Vesna. 1997. *Romanizmi u Crnoj Gori: Budva i Paštrovići*. Novi Sad: MBM-plas.

Лукетић, Мирослав. 1996. *Будва, Св. Стефан, Петровац*. Цетиње: Обод; Будва: Туристички савез.

Лукетић, Мирослав. 1997. *Туризам у Будви: 1918–1941*. Будва: Мирослав Лукетић.

Лукетић, Мирослав. 2000. *Поменик Пајштровића I*. Петровац: Банкада – збор Пајштровића.

Luketić, Miroslav. 2017. *Zapis i pričanja*. Budva: JU Narodna biblioteka Budva.

Luketić, Miroslav i Luka Luketić. 2011. *Đedova pričanja i unukove priče*. Budva: Miroslav Luketić.

Marković, Čedomir. 2006. *Arheologija Crne Gore*. Podgorica: CID.

Martinović, Jovan. 2016. „Datiranje grbova mletačkih rektora u Budvi“. *Пајштровски алманах II: за 2015. годину*: 382–390.

Martinović, Miraš. 1999. *Putevi Prevalise*. Podgorica: CID.

Medin, Dušan. 2015. „Prilog bibliografiji o antičkoj Budvi i njenom nasljeđu“. *Nova antička Duklja*, VI. Podgorica, 209–224.

Medin, Dušan (prir.). 2018. *Radovi o antičkoj Budvi: 1938–1940*. Budva: JU Muzeji i galerije Budve.

Medin, Dušan (ur.). 2021. *Antička Budva: zbornik radova s Međunarodnog multidisciplinarnog naučnog simpozijuma po pozivu održanog u Budvi 28–30. novembra 2018. godine*. Budva: JU Muzeji i galerije Budve.

Миловић, Милорад. 2001. *Библиографија о Пајштровићима*. Петровац на Мору: Одбор за сакупљање историјске грађе о Пајштровићима.

- Mitrović, Katarina. 2021. *Život u manastiru: benediktinci u Pomorju srpske srednjovekovne države*. Beograd: Eoluta.
- Mitrović, Slobodan. 2022. „Marko Anzulović (1876–1957)“. U: *Foto hronika Marka Anzulovića – Budva u osvit XX vijeka (1902–1938)*. Budva: JU Grad teatar, 1–3.
- Ostojić, Ivan. 1964. *Benediktinci u Hrvatskoj i u ostalim našim krajevima: sv. 2. Benediktinci u Dalmaciji*. Split: Benediktinski priorat Tkon.
- Ot, Jane. 2016. „Tužbalica uz odar Ljubice Ljube Medin, rođ. Gregović, udove Anta Tona Medina Budva, 1928. godine“ (s komentarom Vojmira Voja Medina i Olge Srkoč iz 1999. godine). *Паштровски алманах II: за 2015. годину*: 317–333.
- Radović, Srđan. 2013. *Grad kao tekst*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Радовић, Срђан. 2014. *Београдски одоними*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Влаховић, Добрила. 2017. „Заштита и очување културно-историјских вредности два значајна сакрална објекта на територије Паштровића и Будве (конзерваторски приступи на примјерима покретног фонда)“. *Паштровски алманах III: за 2016. годину*. Свети Стефан – Петровац, 487–515.
- Vrata br. 1 – Glavna gradska vrata / Porta di terra ferma* (konzervatorski projekat sanacije gradskih vrata). Tivat: Projektor d. o. o. 2018.
- Vujović, Sreten. 1990. *Ljudi i gradovi*. Budva: Mediteran; Beograd: Filozofski fakultet.
- Vujović, Sreten. 2018. *Transformacija crnogorskih gradova: 1990–2018*. Podgorica: Matica crnogorska.
- Internet izvori*
- „Budvanostalgičari“. Facebook. <https://www.facebook.com/groups/820775188329184> (pristupljeno 8. 8. 2024).
- COBISS.CG. https://plus.cobiss.net/cobiss/cg/cnr_latn/bib/search?q=budva&db=cobib&mat=allmaterials (pristupljeno 24. 10. 2024).
- COBISS.SR. <https://plus.sr.cobiss.net/opac7/bib/search?q=budva&db=cobib&mat=allmaterials> (pristupljeno 24. 10. 2024).
- Digitalna kolekcija Narodne biblioteke Budva*. <https://digital.nbbd.me> (pristupljeno 13. 8. 2024).
- Ivanović, Krsto. „Ljetopis Budve“. *Montenegrina*. https://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/odcrnojevica_dopetrovica/ljetopis_budve.htm (pristupljeno 13. 8. 2024).
- „Izvršena restauracija glavnih starogradskih vrata“. Portal RTV Budva. <https://www.rtzbudva.me/vijesti/izvrsena-restauracija-glavnih-starogradskih-vrata/22032> (pristupljeno 10. 4. 2024).
- „Njegoševa ulica“. *Montenegrina*. <https://montenegrina.net/njegoseva-ulica-me/> (pristupljeno 3. 4. 2024).
- Ražnatović, Gordana. 2023. „Arhitektonsko nasleđe Starog grada Budve s osvrtom na mletački period“. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=gMpIZadFdak> (pristupljeno 10. 4. 2024).

THE OLD TOWN OF BUDVA AND ITS GLAVNA (NJEGOŠEVA) STREET THROUGH THE AGES

Abstract: Every city can be viewed as a dynamic system of signs and symbols, akin to a text or even a specific language, functioning as a communication system of messages that generate various meanings. In this context, a city can become a symbolic space where cultural and social interventions are carried out in line with certain socio-political tendencies. This perspective will be applied to the Old Town of Budva and its Main Street, now known as Njegoševa Street, tracing its evolution through time to the present day. This is the most famous and frequently traversed pedestrian passage, the longest and widest street connecting two key points of the city: the main entrance at Velja Vrata (City Gate) and the central square (Square of Churches), passing by the Great Piazzetta, best known for its literary events ("Poets' Square"). Through a series of short stories about this city and its main street, an attempt will be made to examine Budva as a text, exploring its key characteristics, social and cultural history, and the development of the old town through the centuries. Given that the fate of the entire city has historically unfolded along this street, Njegoševa Street today seems to be the true reflection of Budva's Old Town and all its attributes.

Keywords: city, text, Budva, Old Town, Glavna/Njegoševa Street, Velja Vrata, archaeological findings, coastal architecture, urban anthropology, hodonyms.

PRIKAZI
REVIEWS

EX CATHARENSIA: KRATAK JEZIČKI VODIČ KROZ ISTORIJU KOTORA LJILJANE KAŠČELAN

Stanka Janković Pivljanin¹
JP Službeni glasnik
Beograd, Srbija

Ex Catharenzia: kratak jezički vodič kroz istoriju Kotora Ljiljane Kašćelan vrijedan je i značajan prilog poznavanju kulturnog i jezičkog nasljeđa Kotora.

Polazeći od ključnih momenata iz istorije grada – od antičkog Akruvijuma do početka prošlog stoljeća – prelazeći vremena i epohe, uz iscrpno poznavanje literature i uzimajući u obzir ne samo pisane izvore nego i arheološka saznanja, legende i mitove, autorka prati način na koji se u Kotoru i okolini prožimaju jezik i kultura, jezik i društvo, ukazujući na to kako nam jezik otkriva mnogo toga o životu u gradu, o složenim društvenim i kulturnim okolnostima, o ljudima i njihovim odnosima.

Knjiga je podijeljena na devet poglavlja: „Akruvijum“, „O građenju Kotora“, „Srednjovjekovno rukopisno nasljeđe“, „Lična imena u notarskim ispravama XIV vijeka“, „Polatinjeni slovenizmi u Statutu“, „Bokeški govor i Venecija“, „Grad“, „Jezik Perasta i Dobrote“ i „Toponimi Kotorskog zaliva na austrijskim katastarskim mapama“.

U prvom poglavlju autorka se bavi ubikacijom drevnog Akruvijuma. Dosađnji istraživači ne slažu se oko njegovog položaja: jedni smatraju da se nalazio na mjestu današnjeg Kotora, dok ga drugi smještaju u Grbaljsko polje, u zaliv Trašte. Konsultujući relevantne izvore i Pojtingerovu tablu, autorka pokazuje kako na osnovu jezika – same etimologije naziva grada možemo s priličnom vjerovatnošću riješiti ovu nedoumicu.

U poglavlju „O građenju Kotora“ polazeći najprije od legende o nastanku grada, pa prateći etimologiju i semantiku dostupnih naziva, autorka primjećuje da, od koje god osnove da krenemo: indoevropske, grčke, ilirske, slovenske... uvijek našlazimo na značenja koja se povezuju sa time da je riječ o nepristupačnom terenu, te stoga i gradu koji je morao biti dobro opasan, ograđen ili utvrđen, pa bilo da je riječ o predrimskoj utvrdi, slovenskom ograđenom kotaru ili Porfirogenitovom suženom i stisnutom mjestu.

---

¹ stanka_jankovic@yahoo.com.

„Srednjovjekovno rukopisno nasljeđe“ je naslov trećeg poglavlja i u njemu autorka ukazuje na dugu tradiciju pismenosti i prepisivanja knjiga u Kotoru, kao i na stalnu isprepletenost uticaja Istoka i Zapada na kulturni i duhovni život ovog grada. Upoznaje nas sa značajem i sadržajem Andreacijeve povelje, Kotorskog pontifikala (*Lectionarium et Pontificale Catharens*) i Kotorskog misala, ali i pokazuje na koji se način nastanak Miroslavljevog jevanđelja dovodi u vezu s Kotorom. Podsjeća nas na uticaj i značaj benediktinaca, njihovih skriptorija na Prevlaci, gdje je takođe nastao i prvi prepis *Ilovačke krmčije* iz XIII vijeka i gdje je kasnije postojala srpska episkopska crkva, koja je posjedovala knjige čiji je popis sačuvan u Simeonovom tipiku. Autorka skeće pažnju i na ulogu franjevaca i do danas sačuvanu bogatu franjevačku biblioteku, koja čuva desetine hiljada stranica pisanih beneventanom, karolinom i goticom, rijetke notne zapise i prve štampane knjige, inkunabule. Istiće i da su prve svjetovne knjige u Kotoru bile zakonici i statuti, među kojima se izdvaja Statut bratovštine Svetog krsta iz XIII vijeka i Statut bratovštine pomoraca – Boke-ljske mornarice iz 1463. godine.

U poglavlju „Lična imena u notarskim ispravama XIV vijeka“ naglašava važnost i ulogu notara u srednjovjekovnom Kotoru, organizaciju notarskih kancelarija, upotrebu latinskog i slovenskog jezika, i ukazuje na to kako nam notarski zapisi i antroponimi koji su u njima sačuvani otkrivaju strukturu stanovništva i društvene odnose u kotorskoj komuni. Pružajući semantičku i morfološku analizu slovenskih antroponima – koji su najprije prevođeni, a kasnije romanizovani dodavanjem latinskih sufiksa, ukazuje na slojeve predslovenske, ali i hrišćanske tradicije, zanimanja, rodbinske odnose, društveni položaj, patronime i etnonime...

„Polatinjeni slovenizmi u Statutu“ otkrivaju nam dominantne društvene odnose i privredne prilike u tadašnjem Kotoru i okolini posredstvom slovenskih riječi koje nisu imale adekvatan ekvivalent u latinskom, pa su latinizovane ušle u prevod i tako se sačuvale. *Posadnici, ponosnici, prćija, uzvrati*, prezime *Bućin* otkrivaju nam mnogo o feudalnim odnosima, važnosti trgovine, vinogradarstva i obradivanja zemlje, o običajima, o tome da li se određeni vinograd preoravao ili ne, o položaju kmetova – koji su se nazivali imenom svog gospodara...

Najduže poglavlje u knjizi je „Bokeški govor“, u kom autorka govori o višestoljetnom uticaju Venecije na privredni i kulturni život Kotora, pridajući posebnu pažnju jednom od najznačajnijih identitetskih ishodišta Kotorana – bokeškom govoru. Dajući obiman popis pozajmljenica iz venecijanskog dijalekta, ukazuje na morfološke i fonetske promjene koje su se dešavale prilikom njihovog preuzimanja, ali i na prisustvo ostataka balkanskih i dalmatskih latiniteta, autentičnih domaćih izraza i arhaičnih slovenskih riječi, kao i obrnuti smjer uticaja i preuzimanja.

Poglavlje „Grad“ donosi zanimljiv presjek u privrednu, društvenu, vjersku i kulturnu istoriju grada kroz analizu hodonima – kotorskih ulica, pjaca i palata. Oni otkrivaju živu trgovačku i zanatsku djelatnost u gradu (*Via artigiana*, kao nastavak puta iz zaleda, bila je krcata radnjama s trgovačkom robom, zanatima i uslugama; na Tabačini su se nalazile tabakerije ili štavionice kože; na pjacama se trgovalo mlijekom, brašnom, salatom: Pjaca od salate, Pjaca od mlijeka), religioznost i prisustvo hrišćanskih obreda i procesija (*Skalom santom* su u čast odbrane Perasta od Turaka subotom išle procesije do Gospe od Zdravљa, plemičke palate su osim grbova često imale i hristograme, Pjaca Greka ukazuje i na postojanje pravoslavne bogomolje) i slično.

„Jezik Perasta i Dobrote“ podsjeća na slavnu istoriju i kulturno nasljeđe ova

dva važna pomorska naselja u Boki, pokazujući kako su uzleti pismenosti i književnosti vezani upravo za vrijeme njihovog najvećeg procvata. Posebnu pažnju posvećuje Zmajevićima i *Ljetopisu crkvnog* Andrije Zmajevića, čiji latinski i cirilički prepis nastavlja stoljetnu tradiciju istočnih i zapadnih uticaja u Boki. Naglašava upotrebu narodnog jezika u književnosti mnogo prije Vuka (Jeronim Pima, Vicko i Dživo Bolica...), ističe peraške pjesmarice i književni rad značajnih Peraštana – Andrije i Vicka Zmajevića, Krsta i Nikole Mazarovića, Nikole Burovića, Andrije i Julija Balovića. Kada je riječ o Dobroti, posebno se zadržava na Ivanu Antunu Nenadiću. Skreće pažnju i na zbrku koju je unošilo korišćenje mletačke latiničke grafije, koja pored toga što nije odgovarala fonetskim karakteristikama narodnog jezika nije imala ni ustaljen način pisanja. Ukazuje i na činjenicu da će jezik, vremenom, postati jedna od najčvršćih veza među žiteljima kotorskih i bokeljskih naselja.

Etimologija kotorske toponimije u centru je autorkinog interesovanja u posljednjem poglavlju – „Toponimi Kotorskog zaliva na austrijskim katastarskim mapama“, u kom, vodeći se etimološkim, često zapretenim putevima, iznosi nekoliko svojih zaključaka koji bi mogli biti podložni daljoj diskusiji, ali predstavljaju zanimljive uvide u istorijat grada i naselja u okolini, poput Peluzice, Mula, Stoliva..., pokazujući što nam sve etimologija otkriva o terenu, ljudima i životu na datom prostoru.

Vođena idejom da napiše kratak jezički vodič kroz istoriju svog grada, koji će uhvatiti ključne momente iz njegove bogate kulturne prošlosti, te biti i važan podsjetnik na nju, ali i početna tačka za mnoga dalja istraživanja i polemike, autorka je, odista, ovim djelom pokazala ne samo zavidno poznavanje literature, pisanih i usmenih izvora vezanih za svoj drevni grad, već i sposobnost da im adekvatno, kritički promišljeno, analitički i sintetički, pristupi. Obilje značajnih informacija povezanih u smislenu cjelinu, spretno, promišljeno i lucidno uhvaćene veze i značenja daju posebnu vrijednost ovom izdanju. A posebnu draž i nesporna činjenica da iza svih slojeva zvučanja i značenja u tekstu, kako smo jednom već primijetili, kroz zapretene puteve jezika i vremena odzvanja bat koraka s kotorskih pločnika.

UPUTSTVO ZA AUTORE

O časopisu. *Konteksti kulture: studije iz humanistike i umjetnosti* naučna je serijska publikacija Društva za kulturni razvoj „Bauo“ iz Petrovca na Moru, Crna Gora, pokrenuta 2023. godine. Objavljuje se anualno u štampanom i elektronskom izdanju (www.kontekstikulture.me) i sadrži neobjavljene originalne naučne i pregledne radeve na engleskom i našem jeziku, latinicom. Časopis donosi članke iz humanističkih disciplina – arheologije, istorije umjetnosti, istorije, etnologije, kulturne/socijalne antropologije, kulturologije, heritologije, muzeologije, muzikologije, književnosti, lingvistike i dr., koji se tematski vezuju za kontekst Crne Gore, Balkana i Mediterana.

Rokovi i procedure. Rukopisi se za broj u aktuelnoj godini dostavljaju do 1. maja, elektronskim putem, na kontekstikulture@gmail.com, e-mail adresu Redakcije časopisa. Svaki rad prolazi dvije anonimne recenzije prije nego što se odobri za objavlivanje. U razmatranje se uzimaju samo radevi tehnički pripremljeni u skladu sa datim uputstvom. Odgovornost za regulisanje autorskih prava ilustracija koje se prilaže za objavu u časopisu snosi autor.

Forma. Rad sadrži afilijaciju autora, naslov, sažetak, ključne riječi i bibliografiju, a, prema potrebi, i ilustracije (kolor). Ispod naslova stoje ime i prezime autora sa punom afilijacijom i bez titule, za koje se veže e-mail adresa za korespondenciju (u fusnoti). Za potrebe izrade univerzalne decimalne klasifikacije (UDK) i ostvarivanja vidljivosti autora u bazi podataka Nacionalne biblioteke Crne Gore „Đurđe Crnojević“ potrebno je dostaviti i godinu rođenja. Ukoliko se rad objavljuje na crnogorskem, srpskom, hrvatskom ili bosanskom jeziku, naslov, sažetak i ključne riječi prilaže se i na engleskom, i obratno.

Obim i font. Rad treba da bude pripremljen u programu Microsoft Word, font Times New Roman (12 pt), sa razmakom 1,5, marginama 2,5, preporučenog obima do 30.000 karaktera. Naslov ne bi trebalo da bude duži od 10 riječi i navodi se verzalom (velikim slovima), veličine 14 pt. Sažetak rada sadrži do 200 riječi, a ključnih riječi se navodi do osam. Veličina fonta u fusnotama je 10 pt. Ilustracije se dostavljaju zasebno (jpg, jpeg ili png), dok se u posebnom fajlu (Word) navode njihovi potpisi (Sl. 1, Sl. 2, Sl. 3) i porijeklo/vlasništvo.

Reference i citati. Reference u tekstu navode se na originalnom pismu, u parentezi, po modelu: (Mažibradić 2015: 186). Kraći citati stavljuju se pod navodnike i ostaju u okviru teksta, dok se duži izdvajaju u poseban pasus, bez navodnika, i s uvučenom desnom i lijevom stranom. Izostavljeni djelovi teksta iz citata označavaju se uglastom zagradom i trotačkom [...]. Napomene se daju u fusnotama.

Bibliografija. Popis korišćene literature i izvora (bibliografija) nalazi se na kraju rada i sastavlja se prema prezimenima autora, abecednim redom. Bibliografske jedinice navode se u svom punom nazivu (uključujući i podnaslove, ukoliko ih ima), pismom na kojem su objavljene. Tekstovi istog autora rangiraju se prema godini izdanja (od starijeg ka mlađem), a ukoliko se navodi više tekstova istog autora objavljenih u jednoj godini, uz svaki se dodaje abecedno slovo po redu, npr.: 2022a, 2022b, 2022c...

Slijedi prikaz s primjerima najčešće navođenih tipova bibliografskih jedinica:

1. monografije: *Палавестра, Александар.* 2011. *Културни контексти археологије*. Београд: Филозофски факултет.
2. tekstovi u časopisima i drugim periodičnim publikacijama: Theodossiev, Nikola. 2000. „The Dead with Golden faces. II. Other evidence and connections“. *Oxford Journal of Archaeology* 19 (2): 175–209.
3. tekstovi u zbornicima radova: Vlahović, Dobrila i Žarko Milošević, „Kultурно dobro 'Ostaci Kastela i Lazareta' – potencijal ili ograničenje“. 2018. U: Medin, Dušan i Goran Pajović (ur.). *Zidine nad nemirnim morem: zbornik radova o Kastelu i Lazaretu* (drugo izdanje). Budva: JU Muzeji i galerije Budve, 87–94.
4. magistarski radovi i doktorske disertacije: Богојевић-Глушкић, Невенка. 1984. *Својинско-правни односи у Котору у XIV вијеку* (докторска дисертација). Београд: Универзитет у Београду, Правни факултет.
5. internet izvori: Usmiani, Ante. 1983. „Bellafusa“. *Hrvatski biografski leksikon*. <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1652> (pristupljeno 1. 8. 2023).

GUIDELINES FOR THE AUTHORS

153

CONTEXTS OF CULTURE: STUDIES IN HUMANITIES AND ARTS | Vol. II | 2024

About the journal. *Cultural Contexts: Studies in Humanities and Arts* is a scientific serial publication of the Association for Cultural Development "Bauo" from Petrovac na Moru, Montenegro, launched in 2023. It is published annually in print and electronic editions (www.kontekstikulture.me), featuring unpublished original scientific and review papers in both English and Montenegrin, Serbian, Croatian and Bosnian language, written in Latin script. The journal encompasses works from humanities disciplines such as archaeology, art history, history, ethnology, cultural/social anthropology, cultural studies, heritology, museology, musicology, literature, linguistics, and others, thematically connected to the context of Montenegro, the Balkans, and the Mediterranean.

Deadlines and procedures. Manuscripts for the next issue should be submitted by May 1st to the Editorial Board e-mail address (kontekstikulture@gmail.com). Each article undergoes two anonymous reviews before approval for publishing. Only manuscripts prepared in accordance with the provided guidelines will be considered. The author is responsible for obtaining copyright clearance for illustrations submitted for publication.

Format. The paper includes the author's affiliation, title, abstract, keywords, and bibliography, and, if necessary, illustrations (in colour). Below the title, the author's full name and affiliation (without titles) are provided, and their e-mail address for correspondence is linked in a footnote. For the creation of universal decimal classification (UDC) and visibility in the database of the National Library of Montenegro "Đurđe Crnojević", it is necessary to provide the year of birth. If the paper is published in Montenegrin, Serbian, Croatian or Bosnian language, the title, abstract, and keywords should also be provided in English; and vice versa.

Length and font. The paper should be prepared in Microsoft Word, using Times New Roman font (12 pt), with 1.5 line spacing, 2.5 cm margins, and a length of up to 30.000 characters. The title should not exceed 10 words and should be in uppercase (font size 14 pt). The abstract should contain up to 200 words, and up to eight keywords should be provided. The font size in footnotes is 10 pt. Illustrations should be submitted separately (jpg, jpeg or png), while their captions (Fig. 1, Fig. 2, Fig. 3) and sources/copyright should be included in a separate Word file.

References and citations. In-text references should be in the original language, in parentheses, following the format: (Mažibradić 2015: 186). Short quotations are enclosed in quotation marks and remain within the text, while longer quotes are presented in a separate paragraph without quotation marks, indented on both the right and left sides. Omitted parts from quotes are indicated by square brackets and ellipsis [...]. Notes are provided in footnotes.

Bibliography. The list of used literature and sources (bibliography) is located at the end of the paper and is compiled alphabetically by the authors' surnames. Bibliographic entries are provided in full (including the subtitles), in the language in which they were published. Works by the same author are ar-

ranged chronologically (from the oldest to the newest), and if multiple works by the same author are published in the same year, each is assigned a letter in alphabetical order, e.g., 2022a, 2022b, 2022c...

The following is an overview with examples of the most commonly cited types of bibliographic entries:

1. monographs: *Палавестра, Александар.* 2011. *Културни контексти археологије*. Београд: Филозофски факултет.
2. articles in journals and other periodical publications: Theodossiev, Nikola. 2000. „The Dead with Golden faces. II. Other evidence and connections“. *Oxford Journal of Archaeology* 19(2): 175–209.
3. papers in conference proceedings: Vlahović, Dobrila & Žarko Milošević, „Kulturno dobro 'Ostaci Kastela i Lazareta' – potencijal ili ograničenje“. 2018. In: Medin, Dušan i Goran Pajović (eds). *Zidine nad nemirnim morem: zbornik radova o Kastelu i Lazaretu* (second edition). Budva: JU Muzeji i gallerije Budve, 87–94.
4. master's theses and doctoral dissertations: Богојевић-Глушчевић, Невенка. 1984. *Својинско-правни односи у Котору у XIV вијеку* (doctoral dissertation). Београд: Универзитет у Београду, Правни факултет.
5. Internet sources: Usmiani, Ante. 1983. „Bellafusa“. *Hrvatski biografski leksikon*. <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1652> (accessed 1. 8. 2023).

Izdavač | Publisher

Društvo za kulturni razvoj „Bauo“ | Association for Cultural Developement “Bauo“
Krš Medinski 1, 85300 Petrovac na Moru, Crna Gora | Montenegro
www.kontekstikulture.me | www.bauo.me

Lektura i korektura | Language Editing
Jasmina Bajo

Prevod, lektura i korektura (engleski) |
Translation and Language Editing (English)
Milica Stanić Radonjić

Dizajn i prelom | Design and Layout
MM Digital d. o. o., Budva

Štampa | Printed by
Golbi, Podgorica

Tiraž | Circulation
200

CIP – Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње
ISSN 3027-4222
COBISS.CG-ID 27838724

